

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

Домащенко Леся Миколаївна

УДК 32.001.11 (477+560.6)

КОНЦЕПЦІЇ ЧОРНОМОРСЬКОЇ ОРІЄНТАЦІЇ УКРАЇНИ
У ВІТЧИЗНЯНІЙ ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ
СТОЛІТТЯ

23.00.01 – теорія та історія політичної науки

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата політичних наук

Науковий керівник:
доктор політичних наук, доцент
Шульга Марина Андріївна

Київ - 2008

ЗМІСТ

Вступ	3-10
Розділ 1. Ступінь наукової розробки проблеми, джерельна база та методологія дослідження	11- 49
Розділ 2. Історичне обґрунтування чорноморської орієнтації України у працях Михайла Грушевського	50-98
Розділ 3. Степан Рудницький про політико-географічні підстави чорноморської орієнтації України	99-140
Розділ 4. Геополітична концепція чорноморської орієнтації України Юрія Липи	141-177
Висновки	178-187
Список використаної літератури	188-204

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Україна, будуючи власну зовнішню політику, виходить, насамперед, зі своїх національних інтересів та аналізу власного геополітичного положення. З огляду на її ресурсний, інтелектуальний і промисловий потенціал Україна є значною європейською країною, а як стратегічний транзитний маршрут енергоносіїв має стати важливою ланкою економічної безпеки Європи. Тому цілком обґрунтованою виглядає стратегічна перспектива включення її в усі структури Європейського Союзу.

Водночас розробка Україною свого євроінтеграційного курсу має враховувати той факт, що, зважаючи на так званий “фактор каспійської нафти”, в якості своєрідної несучої конструкції геополітичного простору ЄС дедалі частіше розглядається не стільки Балто-Чорноморський, скільки Балто-Чорноморсько-Каспійський регіон. У Стратегії національної безпеки України геополітичними пріоритетами нашої країни в цьому регіоні, поміж іншими, названі розширення двостороннього і багатостороннього співробітництва з його країнами щодо формування спільної енергетичної політики, зокрема у сфері транзиту енергоносіїв, та активізація взаємодії з європейськими регіональними організаціями, в тому числі і у питаннях утвердження тут демократії і безпеки.

Відтак євроінтеграційні прагнення України вимагають пошуку нею автентичних цим прагненням шляхів реалізації своїх геополітичних інтересів у Причорномор’ї та Прикаспії, виваженого підходу до здійснення своєї геостратегії у південно-східному напрямі загалом. Для цього важливо висвітлити не лише прикладні аспекти такого здійснення (економічний, безпековий, транспортно-енергетичний, правовий тощо), а й з’ясувати його концептуальні підстави, окреслити ті загальнотеоретичні положення, які можуть слугувати вихідним пунктом для ствердження Україною своїх

геополітичних пріоритетів на теренах чорноморсько-каспійського геопростору.

Тому логічним є звернення до концепцій чорноморської орієнтації України, які мали місце у вітчизняній політичній думці першої половини ХХ століття і в яких вперше було виокремлено та осмислено чорноморський вектор діяльності незалежної української держави. З'ясування існуючих в їх царині особливостей визначення та обґрунтування цього вектора становить важливий крок у напрямі окреслення теоретичного підґрунтя його здійснення на новітньому етапі розвитку незалежної України.

Зв'язок роботи з науковими програмами, темами, планами. Тема і зміст дисертаційного дослідження є складовою частиною комплексної наукової програми Київського національного університету імені Тараса Шевченка “Наукові проблеми державотворення України” та науково-дослідницької теми філософського факультету 01БФ041-1 “Філософська і політологічна освіта в Україні на перетині тисячоліть”.

Метою дослідження є здійснення порівняльного аналізу особливостей визначення та обґрунтування чорноморської орієнтації України у вітчизняній політичній думці першої половини ХХ століття.

Реалізація поставленої мети зумовила вирішення наступних **задач дослідження:**

- з'ясувати зміст поняття “концепція чорноморської орієнтації України” та обґрунтувати виправданість звернення під час аналізу його історичної ретроспективи передусім до текстів М. Грушевського, С. Рудницького та Ю. Липи;

- охарактеризувати покликання (смісл, призначення) чорноморської орієнтації України, як воно усвідомлюється в царині всіх аналізованих концепцій та на підставі цього розкрити співвідношення понять “чорноморська орієнтація” та “південно-східна орієнтація”;

- розкрити вузьке і широке визначення чорноморської орієнтації М. Грушевським, С. Рудницьким та Ю. Липою, зафіксувати спільне і відмінне в

їх поглядах на мету чорноморської орієнтації України в межах її вузького та широкого витлумачення;

- проаналізувати особливості обґрунтування чорноморської орієнтації України у працях М. Грушевського, С. Рудницького та Ю. Липи, встановити та порівняти переважаючі тут аргументи на користь доцільності цієї орієнтації для української держави;

- виокремити ті моменти концепцій чорноморської орієнтації України першої половини ХХ століття, які, за умови їх творчого переосмислення, можуть бути використані для оптимізації сучасної української геополітики на південно-східному напрямку її здійснення.

Об'єктом дослідження є українська політична думка першої половини ХХ століття.

Предметом дослідження є концепції чорноморської орієнтації України, які мали місце у вітчизняній політичній думці першої половини ХХ століття.

Методи дослідження. Для вирішення поставлених задач у дисертаційній роботі використовується ряд методів, основними серед яких є:

- метод абстрагування, який дозволив зосередити увагу виключно на порівнянні особливостей визначення в межах аналізованих концепцій чорноморської орієнтації України та кола аргументів на його користь, оминаючи при цьому різного роду “контексти” – конкретно-історичний, історико-політологічний тощо, - що ці особливості зумовили;

- метод порівняння, який дозволив з'ясувати спільне і відмінне у визначенні та обґрунтуванні чорноморської орієнтації України вітчизняними мислителями першої половини ХХ століття. Зокрема, зробити висновок про солідарність цих мислителів щодо вузького розуміння чорноморської орієнтації та зафіксувати певні розбіжності між ними з приводу широкого її витлумачення;

- аксіоматичний метод, на підставі якого було встановлено, що своєрідною аксіомою всіх розглянутих концепцій є теза про природність

чорноморської орієнтації для України, а решта їх положень є похідними від цієї тези й, як такі, різняться, передусім, у пункті пояснення зазначеної природності;

- системний підхід, який забезпечив цілісне осмислення доказової бази концепцій чорноморської орієнтації М. Грушевського, С. Рудницького та Ю. Липи та дозволив з'ясувати її своєрідний наскрізний принцип – аргумент, який поєднує воедино решту аргументів і яким слід вважати тезу про важливість чорноморської орієнтації для утвердження і захисту незалежності української держави;

- синергетика, евристичний потенціал якої дозволив представити концепції М. Грушевського, С. Рудницького та Ю. Липи як такі, що сповнені полісемантичності та різних підходів до витлумачення прикінцевої мети чорноморської орієнтації України;

- критичний аналіз, використання якого дозволило уточнити деякі положення концепцій чорноморської орієнтації М. Грушевського, С. Рудницького та Ю. Липи, виокремити ті моменти цих концепцій, які за умови їх творчого прочитання можуть бути використані в зовнішньополітичній діяльності сучасної української держави;

- герменевтика, що уможливила реконструювання смислу (покликання, призначення) чорноморської орієнтації України, як він усвідомлювався в царині всіх проаналізованих концепцій.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у здійсненні порівняльного аналізу особливостей визначення та обґрунтування чорноморської орієнтації України у вітчизняній політичній думці першої половини ХХ століття.

У межах проведеного дослідження сформульовано наступні теоретичні положення, які характеризуються науковою новизною, розкривають базову концепцію дисертації і виносяться на захист:

- запропоноване авторське визначення поняття “концепція чорноморської орієнтації України”, під яким пропонується розуміти систему

поглядів щодо цілей української держави на південно-східному напрямі її діяльності, яка характеризується особливим способом розуміння місця цього напрямку в структурі її зовнішньополітичних (геополітичних) пріоритетів та вміщує певний спосіб обґрунтування його важливості для утвердження і збереження української незалежності. Історична ретроспектива цього поняття представлена передусім творчим доробком М. Грушевського, С. Рудницького та Ю. Липи, в працях яких простежується саме система поглядів, а не окремі ідеї з приводу чорноморського напрямку діяльності української держави на світовій арені;

- виявлено нові аспекти в розумінні змісту чорноморської орієнтації України в працях М. Грушевського, С. Рудницького та Ю. Липи помічене певним “парадоксом”. А саме: чорноморська орієнтація не може бути, попри чорноморський статус України, витлумачена буквально, як доконечність для української держави сповідування таласократичного принципу в своїй геополітиці, а полягає у замиканні на Україні морських (таласократичних) та сухопутних (телуократичних) комунікацій світового значення. З огляду на це чорноморська орієнтація тому є синонімом до південно-східної, що дозволяє Україні замкнути на собі сухопутні шляхи, які ведуть з Європи до Азії й поєднати їх із середземноморськими морськими магістралями. Південно-західне акцентування чорноморської орієнтації, що має місце, зокрема, у С. Шелухіна, саме по собі не забезпечує таких замикання і поєднання, а тому і не перетворює Україну на ключову точку системи світових комунікацій;

- вперше розкрито спільне й відмінне у поглядах М. Грушевського, С. Рудницького та Ю. Липи на тлумачення чорноморської орієнтації України. Дослідники сходяться між собою з приводу вузького витлумачення чорноморської орієнтації України, зміст якого полягає в необхідності для останньої закріпитися на чорноморському узбережжі, “стати там міцною ногою” та, з огляду на завдання збереження своєї незалежності, зберегти Кримський півострів у складі своєї території. Натомість у широкому

розумінні чорноморської орієнтації, яке вміщує окреслення її кінцевої мети, між ними простежуються певні розбіжності. Так, ціллю чорноморської орієнтації у М. Грушевського є організація кооперації чорноморських народів, яка дозволить Україні взяти участь у відновленні “старих природних торговельних шляхів”. У С. Рудницького - ініціювання Україною створення Балто-Чорноморської федерації, яка за допомоги західних країн у справі сполучення Чорного моря з Каспієм відкриє Україні вихід до Середньої Азії. І, тим самим, перетворить її на “ключову точку” системи євразійського сполучення, що своїм східним кінцем сягатиме Тихого океану. У Ю. Липи - заснування Чорноморської фортеці, яка за співпраці з народами Кавказу та “іранського помосту” забезпечить Україні “посув до Перської затоки” та опанування магістралі “Атлантика – Індійський океан”;

- набуло подальшого розкриття тлумачення тези про природність чорноморської орієнтації для української держави. Різниця між цими концепціями полягає у способі обґрунтування зазначеної природності. У М. Грушевського переважає історична аргументація, у С. Рудницького – політико-географічна, у Ю. Липи – геополітична. На цій підставі в дисертаційному дослідженні пропонується наступна класифікація концепцій чорноморської орієнтації в українській політичній думці першої половини ХХ століття: історична концепція М. Грушевського, політико-географічна – С. Рудницького та геополітична – Ю. Липи. Осереддям першої є положення про антське походження українців, другої – про чорноморське побережжя як головний політико-географічний черен України, третьої – про здійснення Україною “геополітичної синтези” Чорного моря як умову здобуття нею незалежності;

- вперше систематизовано і узагальнено ті положення концепцій чорноморської орієнтації, викладені у працях М.Грушевського, С.Рудницького та Ю. Липи, які можуть бути використані у розробці сучасної геостратегії України. Так, думка М. Грушевського щодо можливості використання чорноморської орієнтації для протистояння ідеї “слов’янської

єдності” шляхом ініціювання Україною свого варіанту цієї ідеї, який передбачав створення федерації українського, білоруського та литовсько народів на балтійсько-чорноморських шляхах, може бути використана сьогодні для пошуку культурно-історичних підстав оптимізації відносин України з Білоруссю та Литвою, в тому числі і у вирішенні питання диверсифікації шляхів енергопостачання до Європи. Це, безперечно, сприятиме подальшому нівелюванню російського варіанту “слов’янської єдності” як “єдності трьох братніх народів – російського, українського і білоруського”.

Міркування С. Рудницького щодо потенціалу межового положення України, зумовленого її чорноморським зазіллям, та доцільності використання цього потенціалу саме у південно-східному напрямі “аж по Тихий океан” може бути прийняте до уваги з огляду на завдання просування українських інтересів у Азіатсько-Тихоокеанському регіоні. Теза С. Рудницького про важливість подовження Балто-Чорноморської осі до Каспію, яка засвідчує присутність в орбіті південно-східного вектора України середньоазіатських країн, є актуальною сьогодні, зважаючи на важливість для України розбудови партнерських стосунків з державами Середньої Азії, що сприятиме вирішенню проблеми енергетичної залежності від Росії. Зважаючи на цю проблему, варто прийняти до уваги й міркування Ю. Липи про охоплення чорноморською орієнтацією України народів Кавказу та “іранського помосту”. Висновок Ю. Липи про “геополітичну синтезу” Чорного моря як умову української незалежності також вартий уваги, зважаючи на важливість для сучасної України вміння використовувати переваги регіонального співробітництва, що передбачає, поміж іншим, і здатність ініціювати проекти, привабливі для тих його учасників, які, подібно до України, зацікавлені сьогодні у диверсифікації шляхів енергопостачання.

Практичне значення одержаних результатів визначається тим, що основні положення проведеного дослідження розширюють і поглиблюють знання про особливості визначення та обґрунтування чорноморської

орієнтації України вітчизняними мислителями першої половини ХХ століття. Його висновки та окремі положення можуть бути використані для подальшого наукового аналізу концепцій чорноморської орієнтації, що мали місце в українській політичній думці першої половини ХХ століття, розробки шляхів оптимізації сучасної української геополітики як на південно-східному, так і на інших напрямках її здійснення. Результати дослідження можуть бути використані в навчальному процесі у вищих навчальних закладах України при викладанні курсів з політології, історії української політичної думки, геополітики.

Апробація результатів дисертації. Головні ідеї дисертаційного дослідження доповідались на наукових конференціях та семінарах:

- Міжнародній науковій конференції “ЛЮДИНА – СВІТ - КУЛЬТУРА” (20-21 квітня 2004 року, м. Київ);

- Міжнародній науковій конференції “Дні науки філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка” (2005-2008рр.);

- науково-теоретичних семінарах кафедри політичних наук та аспірантських семінарах кафедри політології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (2005, 2006, 2008 рр.).

Публікації. За результати дослідження опубліковані п'ять статей у фахових виданнях, визначених переліками ВАК України, 4 тези за матеріалами конференцій.

Структура дисертації. Дисертація складається із вступу, чотирьох розділів, висновків та списку використаної літератури. Загальний обсяг дисертації становить 204 сторінки, з яких обсяг основного тексту - 187 сторінок, список використаних джерел включає 159 найменувань обсягом 17 сторінок.

РОЗДІЛ 1

СТУПІНЬ НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІЖЕННЯ

В структурі чорноморської орієнтації України, як вона осмислювалася у вітчизняній політичній думці першої половини ХХ століття можна вирізнити дві складові – південно-східну (чорноморсько-каспійську) та південно-західну (наддунайсько-балкансько-адриатичну) [Див.: 48, с. 12; 99, с. 721]. Зважаючи на те, що в розвідках сучасних українських дослідників чорноморська орієнтація загалом є синонімом південно-східного вектора української геополітики (С. Василенко, О. Коппель, Ю. Кочубей, Б. Парахонський та ін.), а аналіз концепцій цієї орієнтації розглядається як одна із умов оптимізації зазначеного вектора на сучасному етапі його здійснення, в даному дисертаційному дослідженні терміни “чорноморська орієнтація” та “південно-східна орієнтація” будуть вживатися як синоніми. Виправданість такого вживання зумовлена і тим, що південно-західна орієнтація, як вона осмислювалася в першій половині ХХ століття, передбачала створення Україною федерації із народами, які сьогодні фактично представляють Західний світ. Тому аналіз її концептуального рівня, що представлений С. Шелухіним, має здійснюватися з огляду на забезпечення реалізації власне європейського вибору України загалом та з’ясування культурно-історичних підстав співробітництва з балканськими країнами зокрема. Наперед зазначимо, що погляди С. Шелухіна на перспективи чорноморської орієнтації України частково будуть розглянуті в дисертації, але у руслі аналізу тези М. Грушевського про антські корені Київської держави, яку він протиставляє норманській і кельтській теоріям походження останньої.

Увесь масив сучасної української наукової літератури, присвячений концепціям чорноморської (південно-східної) орієнтації, умовно можна

поділити на декілька смислових блоків. До першого такого блоку слід віднести праці, де їх зміст розкривається у руслі характеристики геополітичних та політико-географічних ідей, що мали місце в українській політичній думці першої половини ХХ століття. Зокрема, під час висвітлення історико-політичних (історіософських у М. Грушевського) поглядів творців зазначених концепцій та у контексті обґрунтування авторами останніх доцільності для України створення різного роду федеративних об'єднань і союзів. Так, В. Потульницький характеризує концепцію чорноморської орієнтації М. Грушевського як невід'ємну складову його федералістичних поглядів. “Чорноморська орієнтація України”, зазначає В. Потульницький, була у М. Грушевського “програмою найближчого майбутнього” не лише для федерації Чорноморських народів, а й федеративного державного об'єднання трьох народностей на балтійсько-чорноморських шляхах – чорноморсько-балтійської федерації у складі України, Білорусії та Литви [100, с. 53, 87; 101, с. 166]. За висновком В. Потульницького, сама “чорноморська орієнтація України” обґрунтовувалась М. Грушевським передусім в історико-політичному контексті [101, с. 166]. В цьому ж контексті, зазначає В. Потульницький, аргументує свою “чорноморську орієнтацію України” і С. Шелухін, у якого теорія кельтського походження Русі стала вихідним пунктом в обґрунтуванні бажаності для України створення у майбутньому чорноморсько-адриатичної федерації на противагу союзам з Росією чи Польщею.

Аналізуючи ж національно-державницьку концепцію С. Рудницького, В. Потульницький виокремлює в її структурі й ідею необхідності побудови української національної держави у формі Балтійсько-Чорноморської федерації [101, с. 78]. Ця ідея, зазначає вчений, тісно пов'язана з рештою положень державотворчої теорії С. Рудницького, а саме: з власним трактуванням останнім таких понять, як нація, націоналізм та універсалізм стосовно українського народу: з характеристикою єдиної національної території України в її географічних межах як основи для утворення держави;

з аналізом державницьких прагнень українського народу в контексті російської і польської культур, культурних, психологічних особливостей українського, російського і польського народів [101, с. 221].

Ю. Левенець розкриває зміст “чорноморської орієнтації України” М. Грушевського з огляду на з’ясування образів політичного простору національного буття, як вони були представлені в українській геополітичній думці першої половини ХХ століття. Вчений зазначає, що однією з актуальних і таких, що сьогодні реалізуються в рамках Асамблеї країн чорноморського басейну, є ідея М. Грушевського про економічне і культурне співробітництво і кооперацію народів Чорного моря. “Воно відкриває широкі економічні перспективи і є, на його погляд, одним з перших кроків до майбутньої світової федерації всіх країн” [70, с. 391-392].

В. Масненко характеризує концепцію чорноморської орієнтації України М. Грушевського, аналізуючи дискусії щодо націогенезу українців, які мали місце в українській історичній науці. Вчений робить висновок, що положення про антську колонізацію є у М. Грушевського невід’ємною складовою його “чорноморської орієнтації” [86, с. 257]. М. Кармазіна торкається місця чорноморської орієнтації у творчості М. Грушевського, висвітлюючи його федералістичні погляди [57, с. 249]. У С. Рудницького ж, за висновком дослідниці, чорноморська орієнтація є важливою для майбутнього “Великої України”, з огляду не лише на її зовнішні, а й внутрішні потреби і завдання [57, с. 247, 337]. “Чільну увагу держава мала приділити і розвитку промисловості ..., торгівлі і з врахуванням цього – будівництву водних та сухопутних шляхів, які б поєднували “світ” з Орієнтом, Індією. Доцільним бачився розвиток українського чорноморського флоту, будівництво судноплавних каналів з Чорного моря до Балтійського, Каспійського” [57, с. 337]. В. Тельвак висвітлює геополітичну складову історіософської концепції М. Грушевського, зазначаючи, що мислитель велику увагу приділяв дослідженню впливів довколишніх народів на історію України-Руси [127, с. 103]. В. Крисаченко та О. Мостяєв, аналізуючи підходи

до визначення геополітичних пріоритетів України, що склалися історично, розрізняють балто-чорноморську та суто південну чорноморські доктрини. Перша розроблена С. Рудницьким, який обґрунтовує історичне тяжіння українського народу до чорноморського і балтійського регіонів. Друга – Ю. Липою, що розглядав Україну в системі держав Чорноморського простору [67, с. 159, 163].

П. Радько з'ясовує місце концепції чорноморської орієнтації в державницьких поглядах М. Грушевського, С. Рудницького. У полі зору цих дослідників, зазначає П. Радько, перебував цілий комплекс проблем, які так чи інакше осмислювалися в межах зазначених концепцій. “Це, насамперед, створення різноманітних теорій української державності, дослідження історичних етапів її становлення в контексті відносин України з іншими народами і країнами, сутності українського народу як окремої етнографічно-культурної одиниці, його соціальної, національної і територіальної диференціації, визначення типів ментальності українського народу і його сусідів, різних форм федерації і найбільш сприятливих для України як незалежної держави зовнішньополітичних союзів і блоків в контексті геополітики” [103, с. 53]. П. Радько також робить висновок про переважно історичне обґрунтування М. Грушевським “чорноморського тяжіння України”, зазначаючи, що у цього дослідника перспектива майбутнього федеративного державного об'єднання українців, білорусів та литовців на балтійсько-чорноморських шляхах визначена передусім їх спільною історичною долею [103, с.266].

Творчості С. Рудницького присвячена колективна монографія “Україна просторова в концепційному окресленні Степана Рудницького” (2003). Її автори приділяють чималу увагу обґрунтуванню С. Рудницьким чорноморської орієнтації, пов'язуючи її передусім з державницькою концепцією дослідника та його поглядами на перспективи існування незалежної української держави та Балто-Чорноморської федерації. Так, М. Хилько відмічає, що чорноморський статус України дозволив С.

Рудницькому окреслити сферу впливу незалежної України від Адріатичного і Егейського морів до Південної Азії, Єгипту й Індії. “Якщо “підігнати” цю картину під сучасну класифікацію держав, то Україна, за Степаном Рудницьким, мала б стати щонайменше великою регіональною державою” [145, с. 105]. В. Сергійчук, аналізуючи географічні аргументи С. Рудницького на користь існування незалежної української держави, відмічає, що чільне місце серед них самим С. Рудницьким відведено “великому значенню Чорного моря для України”. Сьогодні, пише В. Сергійчук, коли є спроби створити Балто-Чорноморський союз, ми повинні згадати й те, що серед ідей Степана Рудницького особливе місце посідав план Балтійсько-Понтійської Федерації незалежних держав, що утворюється на руїнах Російської імперії [117, с. 15]. С. Іщук та Я. Олійник також зазначають, що атрибутом державницьких поглядів С. Рудницького є положення про необхідність для України створення так званої “балтійсько-понтійської федерації” [55, с. 21]. А, згідно з В. Булгаковим, остання є у С. Рудницького варіантом західної орієнтації України [14, с. 109]. На думку ж Т. Талько, С. Рудницький свого часу з’ясував особливе політичне значення того географічного простору, яким володіє Україна, пов’язавши “велику будучність” останньої з певною географічною обставиною – належністю до суцільної української території “цілої половини чорноморських берегів” [126, с. 94].

Т. Мейзерська, аналізуючи творчість Ю. Липи з огляду на проблему української державності робить висновок, що, згідно з цим мислителем призначення України може здійснитися у площині двох одвічних осей: землі і Духа. “Земля – як геополітичної тенденції на одвічній осі Південь-Північ і Духа – українського міфу апостола Андрія” [87, с. 19].

С. Василенко розкриває зміст “чорноморської концепції української геополітики”, аналізуючи останню в історико-політологічному плані. Дослідниця робить висновок, що вказана концепція може бути зведена до наступної тези, а саме: починаючи зі стародавніх часів в Україні, згідно з географічними особливостями її території, мережею рік і морських шляхів,

формується “відвічна вісь” північ-південь. “Цей процес визначався насамперед колоніальним поступом українського етносу на південь, до теплового Чорного моря і тому був названий Михайлом Грушевським “чорноморською орієнтацією” [17, с. 83]. Саме М. Грушевський, зазначає С. Василенко, є справжнім засновником української геополітики як усвідомленої концепції, що широко використовувалася не тільки в наукових дослідженнях, а і в практичній діяльності [17, с. 17].

У працях С. Василенко також доволі детально проаналізовані основні положення концепцій “чорноморської орієнтації України” С. Рудницького та Ю. Липи [Див.: 16, с. 168-169; 17, с. 19-21]. С. Рудницький, зазначає дослідниця, фактично здійснив геополітичний “вивід прав” українського народу: на початку ХХ століття довів, що Україна має всі умови стати не лише великою державою Європи, але й цілого світу, що Україна є своєрідним мостом між цивілізованою Європою та відсталою Азією [17, с. 20]. Ю. Липа, в свою чергу, проаналізував політичні та економічні процеси в чорноморському просторі і визначив перспективи постання України як лідера серед країн басейну Чорного моря [17, с. 21]. У цілому ж, узагальнює С. Василенко, “чорноморські концепції української геополітики” мають чітко визначений самостійницький зміст і займають важливе місце в політичній думці України першої половини ХХ століття.

О. Салтовський, аналізуючи геополітичну складову української державницької думки першої половини Х століття, зазначає, що і М. Грушевський, і С. Рудницький, і Ю. Липа вважали вирішення чорноморської проблеми одним із найважливіших геополітичних завдань для незалежної України. Припускаючи, що в майбутньому незалежна українська держава буде найбільш могутньою в районі Чорного моря, ці діячі, зазначає О. Салтовський, підкреслювали, що Україна не буде прагнути до панування над цими країнами, ініціюючи ідею кооперації між ними. “Ідея зони чорноморського співробітництва, що є такою привабливою для багатьох наших сучасних політиків, була популярною в українських колах вже в

першій половині ХХ століття. Її однозначно висували М. Грушевський, С. Рудницький, Ю. Липа” [140, с. 92].

О. Шаблій розкриває місце концепції чорноморської орієнтації С. Рудницького в системі його політико-географічних поглядів, націлених на обґрунтування України як “природно-географічної, антропогеографічної і геополітичної окремоті на земній поверхні” [149, с. 422]. Невід’ємною складовою політичної географії С. Рудницького, підкреслює О. Шаблій, була теза про залежність формування і розвитку держави як політико-географічної одиниці від фізико- і особливо економіко- та політико-географічного положення її території. “Що стосується України, то це передусім її положення на Чорному морі, проміжне розміщення між країнами Західної Європи, Росією і Близьким Сходом” [149, с. 425].

Політико-географічним поглядам С. Рудницького присвячений і збірник праць сучасних українських вчених “Академік Степан Рудницький – основоположник української географічної науки” (1994), де робиться загальний висновок про те, що своїми розвідками С. Рудницький ще на початку ХХ століття дав відповідь на наступні основоположні питання української державності – чому українці хочуть самостійної України, якої їм треба самостійної України та які чинники сприяють процесам становлення, зміцнення і розвитку української державності [1].

М. Дністрянський зазначає, що у М. Грушевського превалюють історичні підходи до визначення чорноморської орієнтації України. У С. Рудницького ж аргументація на користь для України зазначеної орієнтації вплетена в політико-географічну проблематику та в загальне обґрунтування самобутності України природно-географічними чинниками [50, с. 43]. “Чорноморська доктрина” Ю. Липи, за висновком М. Дністрянського, є моделлю активізації ролі України, що мала орієнтувати українство не на пристосування до існуючих, а на творення нових територіально-політичних реалій, на утвердження України як суб’єкта світових міжнародних відносин [50, с. 45]. М. Дністрянський скептично оцінює перспективи створення

сьогодні країнами Чорноморського басейну сильного геополітичного об'єднання, на нагальності якого наголошував свого часу Ю. Липа. Водночас вчений не виключає, що деякі аспекти доктрини Ю. Липи, будучи творчо переосмислені, матимуть прикладне значення і в наш час, зокрема, в організації Чорноморського Економічного Співробітництва [50, с. 46]. В будь-якому разі поява праць С. Рудницького та Ю. Липи, в яких надзвичайно сильний акцент було зроблено саме на чорноморському векторі української геополітики, “відображаючи зрілість політичної думки українського суспільства, сприяла розширенню горизонтів політичного мислення та усвідомленню України як самостійної геополітичної одиниці” [50, с. 46].

Доволі цікаво концепції чорноморської орієнтації України першої половини ХХ століття проаналізовані Р. Додоновим, який робить висновок про акцентування їх авторами “циркумпонтійської організації геополітичного простору України”. Останнє означає, що Чорне море і Кримський півострів – це не лише “точка опертя” і “комунікаційний центр” незалежної української держави, а свого роду сцена, за діями на якій спостерігає весь український народ [51, с. 25]. Порівнюючи українські та російські геополітичні концепції щодо Чорного моря першої половини ХХ століття, вчений зазначає, що саме це порівняння влучно вписується в тойнбінську формулу “Виклику-Відповіді”. Якщо Російська цивілізація відчуває Виклик з боку мусульманської цивілізації, то й її Відповідь спрямовує російську чорноморську політику на Стамбул-Константинополь-Цареград. Якщо ж для новоствореної української держави такий виклик йде з боку самої Росії, то й відповідь полягає у зворотному натиску. “Звідси, до речі, - й непомірні апетити національних лідерів щодо прилягаючих до кордонів Української держави 20-х років ХХ ст. “східних територій”, аж до Каспійського моря” [51, с. 26]. Водночас, зауважує Р. Додонов, специфіка українських і російських чорноморських концепцій зумовлена принципово різними потужностями, а отже – і різними амбіціями Росії та України. При цьому геополітика останньої мала більш скромне порівняно з першою завдання –

ідеологічно закріпити за Україною право на володіння північним узбережжям Чорного моря – спірними територіями Новоросія та Криму. “І декларація циркумпонтійської організації геополітичного простору України лише підкреслює цей висновок” [51, с. 27].

Творчий доробок Ю. Липи в пункті обґрунтування ним чорноморської орієнтації для України знаходиться в центрі уваги і одеських вчених В. Барладяну-Бирладника та О. Янчука. Перший відмічає, що чорноморська орієнтація розглядається Ю. Липою як природна і доконечна умова формування Україною власної геополітики. Природна, бо всі ріки України, за виключенням Західного Бугу, течуть на південь, Західний Буг єднає Україну з країнами Балтії, тобто сама природа вимагає від нас повернення на шлях “з варяг у греки” [8, с. 262]. Доконечна, бо лише послідовне ствердження незалежною Україною чорноморської орієнтації забезпечить Києву статус геополітичного центру Східної Європи [8, с. 259].

О. Янчук аналізує “чорноморську доктрину” Ю. Липи, висвітлюючи історію створення та діяльність Українського Чорноморського Інституту. Вихід у світ фундаментальної праці Ю. Липи “Призначення України”, пише О. Янчук виявило потребу витворення ідеології і державної стратегії України, що мали бути реалізованими після здобуття незалежності. Це, в свою чергу, породило в наукових колах української еміграції ідею створення науково-дослідної установи, яка займалась би вивченням чорноморської проблематики і розробляла стратегію української геополітики на десятиліття вперед. “Це був надзвичайно дальновидний задум, адже фактично планувалось розробляти стратегію держави, якої ще не існувало на політичній карті світу” [159, с. 279]. Загалом же творчості Ю. Липи присвячені збірники наукових праць українських вчених “Юрій Липа: голос доби і приклад чину” (Львів, 2001) та “Творчість Юрія Липи в культурно-історичному контексті ХХ століття” (Одеса, 2000).

Спроба комплексного аналізу “чорноморської орієнтації” в її історичному та сучасному вимірах здійснена Ю. Кочубеєм. Стосовно

доктрини М. Грушевського дослідник зазначає, що вона не була штучною конструкцією, плодом абстрактного теоретизування, а базувалася на глибокому знанні української історії та повністю відповідала ідеологічним поглядам М. Грушевського як прихильника федералізму [65, с. 44, 46]. У поєднанні федералістичних поглядів М. Грушевського та розробленої ним геополітичної орієнтації для України Ю. Кочубей вбачає початки ідеї, “яка привела вже в наш час до створення ОЧЕС і ГУУАМ” [65, с. 46]. С. Рудницький, пише Ю. Кочубей, поставив Чорне море у центр своєї візії майбутнього України, показавши його значення для розвитку нашої країни [65, с. 46, 47]. А “Чорноморська доктрина” Ю. Липи, зокрема такі її розділи як “Свідомість одности” та “Союз чорноморських держав”, написана в дусі “Орієнтації чорноморської” М. Грушевського [65, с. 49]. Таким чином, робить висновок Ю. Кочубей, Чорне море завжди перебувало в полі зору української інтелектуальної еліти і саме з ним остання пов’язувала інтереси української держави, збереження і зміцнення її незалежності.

Підсумовуючи огляд першого смислового блоку сучасної вітчизняної наукової літератури, присвяченої концепціям чорноморської орієнтації України першої половини ХХ століття, слід зазначити, що ці концепції розглядаються в його межах передусім у контексті висвітлення історико-політологічних і державницьких поглядів їх авторів. Тут же робиться висновок, що, за задумом останніх, практична реалізація цих концепцій є важливою умовою ствердження і збереження української державності.

До другого смислового блоку вітчизняної наукової літератури з тематики концептуального оформлення чорноморської орієнтації України першої половини ХХ століття, слід віднести розробки, в яких ті чи інші положення М. Грушевського, С. Рудницького чи Ю. Липи використані для з’ясування окремих, передусім зовнішньополітичних, аспектів українського державотворення на сьогоднішньому його етапі. Мова йде про праці, в яких доводиться важливість південно-східного вектора для сучасної української геополітики, окреслюються завдання та висвітлюються окремі питання

оптимізації, інституціоналізації й забезпечення цього вектора, налагодження взаємовигідних двосторонніх стосунків з країнами, що ним охоплені, з'ясовуються культурно-цивілізаційні підстави його здійснення.

В. Сергійчук, розглядаючи творчу спадщину М. Грушевського як основу для розвитку сучасного українознавства, робить висновок, що чорноморська орієнтація, обстоювана Грушевським, “диктує нам сьогодні завдання звернути особливу увагу на Схід, насамперед, на чорноморське співробітництво, тим паче, що існує і ПАЧЕС і ГУУАМ” [116, с. 8-9].

П. Радько зазначає, що концепції першого Президента УНР М. Грушевського фактично заклали основи зовнішньої політики незалежної України в тому числі й у напрямі кооперації країн чорноморського басейну. “Тому є необхідність подальшого вивчення спадщини Грушевського та її творчого застосування в умовах державного будівництва” [103, с. 80]. В цьому сенсі А. Кудряченко відносить чорноморську доктрину до теоретичних підстав сучасної української геостратегії [68, с. 186]. А М. Шульга аналізує розроблені М. Грушевським та Ю. Липою концепції чорноморської орієнтації з огляду на проблему єдності українського суспільства, роблячи висновок, що зазначені концепції можна розглядати як своєрідне геокультурні підґрунтя її вирішення [154; 155].

О. Шаблій зазначає, що ані балтійсько-чорноморська доктрина С. Рудницького, ані чорноморська доктрина Ю. Липи не втратили сьогодні своєї актуальності й до них варто прислухатися [122, с. 144-145]. Для відродження ідей першої, на думку цього вченого, важливу роль має фактор виходу України не лише на Чорне, але й через Литву – на Балтійське море і завдяки цьому – у північно-західну Європу. Звичайно, зазначає О. Шаблій, мова не йде про якесь міждержавне політичне утворення на противагу суверенній Росії чи Польщі, а лише про геостратегічний союз України, Білорусі та країн Балтії, їх “спільний політико-економічний балтійсько-понтійський простір”, який в сучасних умовах “може наповнитись цивілізованим, а не імперіалістично-загарбницьким змістом” [149, с. 432]. Чорноморську ж

доктрину, розроблену Ю. Липою, “слід розширити і назвати середземноморською. Тоді вона буде націлювати зовнішню політичну діяльність не лише на більшу кількість країн у порівнянні з чорноморською, але й дасть змогу урізноманітнити геополітичну поведінку України у цьому південному секторі” [122, с. 145].

С. Василенко розглядає концепції чорноморської орієнтації України як можливе джерело аргументів на користь європейського вибору України аналізуючи їх основні положення в руслі з'ясування шляхів оптимізації інтеграції України до Європейського Союзу. Чорноморська орієнтація, на думку цієї дослідниці, за умови її послідовного проведення сучасною українською державою дозволяє використати всі переваги регіонального співробітництва, оскільки сприяє налагодженню взаємовигідної співпраці з країнами чорноморського басейну, плідній діяльності таких міждержавних утворень, як ОЧЕС, ГУУАМ, Балтійсько-Чорноморське співробітництво, підвищенню ролі України як активного регіонального лідера [17, с. 6]. Саме тому чорноморська орієнтація має розглядатися як важлива складова української геополітики, спрямована на реалізацію процесу входження України до інтегрованої Європи через систему як регіональних об'єднань і структур, так і міжнародних транспортних коридорів [15, с. 7, 24].

Ю. Кочубей також зазначає, що “чорноморська орієнтація” лишається актуальною для нашої країни і не вступає в суперечність з українською європейськістю й “ніяким чином не означає відмову від взаємно корисних рівноправних стосунків з іншими країнами – на Заході і Сході” [66, с. 501]. Орієнтація на вісь Північ-Південь (або Балтика і Середземномор'я) допоможе Україні у розв'язанні питання диверсифікації джерел надходження енергоносіїв та забезпечить участь української держави у творенні європейської системи колективної безпеки. Зважаючи на це, ми маємо “прикласти наші сили на широкому полі науки, що називається сходознавством, яка включає й “Південнознавство” [66, с. 501].

Водночас Р. Додонов обстоює самодостатність чорноморської орієнтації й неприпустимість підпорядкування її іншим геополітичним проектам. Вчений зауважує, що саме ігнорування концепцій чорноморської орієнтації України першої половини ХХ століття є однією з причин того, що сучасна Україна своєю внутрішньою і зовнішньою політикою демонструє дивовижну невідповідність власним геополітичним інтересам, втрачаючи одну за одною непогані стартові можливості на Чорному морі й не усвідомлюючи усіх переваг, які відкриває для неї Чорне море на Близькому Сході або у Середземномор'ї [51, с. 27]. Серед прикладів індиферентності української держави до питань реалізації свого циркумпонтійського проекту Р. Додонов називає практичне зникнення національного торговельного флоту, слабкість військово-морських сил, розпродаж українського рибальського флоту, занепад суднобудівельної промисловості тощо. “Перелік можна продовжувати, але й наведеного досить для того, щоб усвідомити – з трьох стратегічних напрямків української геополітики – європейського, російського та середземноморського – останній був і залишається “заручником” перших двох” [51, с. 27].

Ю. Щербак зауважує, що важливим напрямом української зовнішньої політики міг би стати рух на південь – до чорноморсько-середземноморського регіону. Теоретичною підставою такого руху мало б бути положення Ю. Липи про “Північ-Південь” як про основоположну вісь України. Південний напрям, на думку Ю. Щербака, не лише дозволяє уникнути спрощеної біполярності (Схід, або Захід), а й відкриває великі економічно-торговельні і політичні перспективи для України в районі Чорного і Середземного морів. “Діючи через Організацію Чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС), розвиваючи відносини з Туреччиною, Грецією, Ізраїлем, Єгиптом, іншими арабськими країнами, Україна може відігравати в цьому регіоні значну роль, для чого необхідно здійснити масштабну економічно-торговельну експансію у південно-східному напрямі” [158, с. 229].

Ті чи інші положення концепцій чорноморської орієнтації України першої половини ХХ століття “відсвічуються” у колективних монографіях вітчизняних вчених та в українських підручниках з геополітики і міжнародних відносин. Це такі монографії, як: “Каспійсько-Чорноморський регіон: умови та перспективи розвитку” (1998), де висвітлюються умови та перспективи підключення України до міжнародних транспортно-комунікаційних коридорів, в тому числі й до програми розвитку Великого шовкового шляху [58, с. 33-40, 96-112]; “Україна 2000 і далі: геополітичні пріоритети та стратегії розвитку” (1999), де підкреслюється, що створення і використання нових систем транспортних та енергетичних комунікацій як по “Балтійсько-Чорноморсько-Близькосхідній” вісі, так і по вісі “Західна Європа – Україна – Транскавказзя – Центральна Азія - Китай” є сьогодні найважливішим питанням безпеки української держави [135, с. 13]; “Стратегічні інтереси України в країнах Чорноморського регіону та проблеми національної безпеки” (2001), де зазначається, що регіон Причорномор’я в геополітичному відношенні надзвичайно важливий для України як з точки зору її економічних інтересів, так і з позицій національної безпеки держави [124, с. 19]; “Україна та Росія в системі міжнародних відносин: стратегічна перспектива” (2001), де наголошується, що стосунки України з країнами Чорноморського регіону в межах ЧЕС є важливим політичним прецедентом у розбудові регіональної системи безпеки і співробітництва, а у випадку з Чорноморсько-Каспійським регіоном та підключенням України до проекту TRASECA ми маємо справу вже з трансрегіональною системою, що замикає на собі стосунки між Європою, Близьким Сходом та Азією [138, с. 381, 385]; “Україна: утвердження незалежної держави (1991-2001)” (2001), де зазначається, що Україна може стати одним із гарантів стабільності і безпеки транспортних комунікацій у Чорноморсько-Каспійському регіоні [139, с. 625]; “Цивілізаційні моделі сучасності та їх історичні корені” (2002), де автори зауважують, що геополітичне положення України, її історичний досвід свідчать про

важливість південного і східного напрямів для держави, які не можна ігнорувати. При цьому слід мати на увазі, що, окрім Росії, на схід і південь від України розміщена значна кількість держав, які стають для нашої країни дедалі більш важливими торговельно-економічними партнерами і політична роль яких у сучасному світі постійно зростає [147, с. 375, 376]; “Стратегії розвитку України: теорія і практика” (2002), де оцінюються можливості Балто-Чорноморського співробітництва і робиться висновок, що внаслідок ефективної реалізації останнього Україна могла б стати вузловою ланкою дуги стабільності у Східній Європі [123, с. 308-309]; “Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти” (2002), де стверджується, що геополітичне розташування України зумовлює її об’єднуючу роль у багатьох процесах, які відбуваються у центрально-східноєвропейському, чорноморському і балтійському регіонах [134, с. 111]; “Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки” (2003), де відмічається, що Україна має сприятливі можливості для реалізації своїх потенцій в якості своєрідного провайдера міжцивілізаційного діалогу та формування нової системи взаємовідносин між Об’єднаною Європою, Трансатлантичним співтовариством та регіоном Близького і Середнього Сходу [137, с. 73]; “Україна в процесах міжнародної інтеграції” (2003), де підкреслюється, що життєво важливим для України є спрямування її зовнішньополітичної стратегії на країни Каспійсько-Центральноазійсько-Середньосхідного регіону, а також на Китай, Індію та держави поденно-Східної Азії [133, с. 81]; “Україна і Росія в історичній ретроспективі” (2004), де акцентується важливість південно-східна парадигми української геостратегії, реалізація якої дозволить Україні замкнути на собі значні потоки міжнародного обміну ресурсами та інформацією [136, с. 249-257]; “Погляд на безпеку України у контексті сучасної геополітики: аспекти державного управління” (2006), де стверджується, що реалізація південно-східних геополітичних і геоекономічних інтересів України, в тому числі й через ГУУАМ, сприяє її інтеграції в євроатлантичну спільноту [97, с. 71].

Серед підручників з геополітики і міжнародних відносин у контексті даного дисертаційного дослідження варто відмітити наступні: “Міжнародні відносини та зовнішня політика (1980-2000 роки)” (2001), де зазначається, що Україна активно шукає шляхів до розвитку відносин з країнами Близького і Середнього Сходу [89, с. 590]; “Міжнародні системи. Світова політика / Коппель О.А., Пархомчук О.С” (2001), в якому робиться висновок, що формування південно-східного вектора Україна на сучасному етапі його здійснення пов’язане з можливістю України надати підтримуваний Заходом альтернативний шлях для транспортування газу й нафти з регіону Каспійського моря до Європи [64, с. 196]; “Сучасна українська геополітика / В. Мадіссон, В. Шахов” (2003), де участь України в ОЧЕС оцінюється як важливий і перспективний напрям української зовнішньої політики [84, с. 125]; “Геополітика: Підручник / А.І. Кудряченко, Ф.М. Рудич, В.О. Храмов” (2004), автори якого підкреслюють, що морські рубежі України в геополітичному баченні є одним із безперечних стратегічних ресурсів її розвитку [69, с. 235].

Апелювання до окремих положень концепцій чорноморської орієнтації М. Грушевського, С. Рудницького та Ю. Липи простежується й в індивідуальних розвідках українських дослідників. Зокрема, у Б. Парахонського під час аналізу ним місця України в Чорноморському регіоні та з’ясуванні обставин, що визначають стратегічну політику української держави у південно-східному напрямі [58, с. 25-32; 124, с. 18-21]. Через Південь, зауважує цей вчений, Україна виходить у широкий світ країн Близького Сходу, Азії та Африки й перетворюється на важливу ланку в розбудові євразійської системи транспортних та енергетичних комунікацій [138, с. 192]. У А. Зленка, який підкреслює, що Україна була і залишається найкоротшим і найприроднішим шляхом з Європи в Азію [55, с. 547]. У А. Гальчинського, який зазначає, що Чорноморський регіон є нині зоною підвищеної уваги з боку євроатлантичних інституцій, а входження до останніх України зумовить принципову геополітичну декомпозицію цього

регіону [23, с. 317]. У В. Врублевського та В. Хорошковського, які застерігають, що створення балто-чорноморської дуги не можливе сьогодні поза Росією, а тим більш супроти неї – “не має перспектив, нежиттєздатне з самого початку” [21, с. 348]. (Тут фактично акцентується положення М. Грушевського про можливість, за певних обставин, залучення Росії до проектів співпраці чорноморських народів).

У С. Андрущенко, яка вирізняє Балто-Чорноморський, Чорноморський та Чорноморсько-Каспійський субрегіональні вектори співпраці, наголошуючи, що центральним для України виступає саме чорноморський напрямок: “В даній складовій геополітичного простору України актуалізується і фактор морського простору із відповідними геоекономічними інтересами в сфері морських комунікацій, що на початку 1990-х років були втрачені ...” [5, с. 247-249]. У Л. Чекаленко, яка зазначає, що Україна могла сьогодні б перебрати на себе більшість миротворчих функцій у регіонах периметра своїх кордонів та басейні Чорного моря [148, с. 271]. У М. Михальченка, який однією із стратегій утвердження України як повноправного партнера провідних держав світу називає стратегію взаємовідносин з Близьким Сходом [88, с. 423]. У С. Федуняка, який аналізує перспективи діяльності ГУУАМ з огляду на довготривалі геостратегічні інтереси Заходу та оцінює потенціал участі України в ОЧЕС з огляду на завдання створення інтегрованої системи безпеки в Причорноморському регіоні, Південному Кавказі та Центральній Азії [143, с.154-155, 213-216]. У Д. Базіва, на думку якого тісне політичне партнерство України з Туреччиною є вирішальним фактором довгострокової стабілізації Чорноморського регіону та одним із геополітичних імперативів України на найближче десятиліття [7, с. 156]. У А. Галюка, Н. Мхитарян, та І. Смирнова, які досліджують місце України в системі міжнародних транспортних коридорів та проблеми її стратегічного співробітництва з Туреччиною [22; 90; 120]. У В. Дергачова, який застерігає, що ігнорування південно-східного вектора тягне за собою руйнування “багатомірного комунікаційного простору держави” [49, с. 262].

У О. Коппель та Д. Прейгера, які важливою складовою південно-східної орієнтації сучасної України називають співробітництво з Іраном, зокрема в питаннях розвитку транспортних комунікацій, забезпечення регіональної безпеки та налагодження діалогу цивілізацій [61; 62; 63; 102]. Крім того, на думку О. Коппель, активна політика України на південному сході як самостійному напрямі була б здатна не лише певною мірою збалансувати відносини України у площині Схід-Захід, надаючи їм форму реальної багатовекторності, а не альтернативності, але й сприяти консолідації українського суспільства навколо ідеї української державності [61, с. 36]. У С. Федаки, який, з'ясовуючи роль історико-етнографічного фактора в сучасній геостратегії України, робить висновок, що український етнос консолідувався навколо циркумпонтійської (карпато-чорноморської) осі, а Північне Причорномор'я є для України геополітичним чинником стабільності [142, с. 62, 65]. У В. Горбуліна, який відносить Балто-Чорноморську та Чорноморсько-Каспійську осі до опорної конструкції, що її Україна формує нині у навколишньому геополітичному просторі. В цьому контексті, зазначає В. Горбулін, надзвичайно важливим завданням є реалізація проекту Чорноморсько-Балтійського шляху (Одеса-Гданськ), функціонування якого забезпечить країнам Балтії та Центральної Європи оптимальний вихід до ринків Чорномор'я, Середнього Сходу та Центральної Азії. “Одним із найважливіших проектів є транспортування на європейський і світовий ринки енергоресурсів Каспійсько-Центральноазіатського регіону” [31, с. 96].

Загалом же українські вчені до геополітичних пріоритетів сучасної України, поміж іншими, відносять: зміцнення та консолідацію особливих відносин із стратегічно важливими сусідами, насамперед Польщею, країнами Балтії, Туреччиною, Грузією, Азербайджаном та країнами Вишеградської групи; сприяння формуванню “поясу стабільності” та регіональних структур безпеки від Балтійського і Чорного морів до Закавказзя і Центральної Азії; активну участь у створенні європейських і євразійських транспортних

коридорів як по “Балтійсько-Чорноморсько-Близькосхідній” осі, так і по осі “Західна Європа – Україна – Транскавказзя – Центральна Азія - Китай”, використання цих коридорів для створення надійної багатоальтернативної системи постачання енергоносіїв і стратегічно важливої сировини [Див.: 3, с. 37; 29, с. 14; 30, с. 6; 64, с. 197]. Неважко помітити, що окреслені геополітичні пріоритети багато в чому перегукуються з “чорноморською орієнтацією України”, як вона була визначена у вітчизняній політичній думці першої половини ХХ століття. Таку ж співзвучність можна простежити й у Стратегії національної безпеки України, де зазначається, що Україна повинна залишатися активним учасником процесів у Балто-Чорноморсько-Каспійському регіоні, сприяти розвитку взаємовигідних стосунків з його країнами та й стверджувати на цій основі своє регіональне лідерство [Див.: 125, с. 10].

Узагальнюючи розгляд цього смислового блоку, можна зробити висновок, що сучасні українські дослідники звертаються до концепцій чорноморської орієнтації України першої половини ХХ століття для обґрунтування важливості для незалежної України південно-східного вектора реалізації її національних інтересів та з’ясування прикладних аспектів здійснення цього вектора. При цьому можна констатувати тенденцію до зміщення акцентів з ідеї Балто-Чорноморського до Балто-Чорноморсько-Каспійського і, далі, - Азіатсько-Тихоокеанського співробітництва, яке багато в чому резонує з міркуваннями С. Рудницького щодо важливості подовження Балто-Чорноморської осі до Каспію та його ж тезою про те, що “дерево-великан нової української культури має кидати свою тінь аж до берегів Індійського і Тихого океану”.

Варто відмітити також низку дисертаційних досліджень, в яких так чи інакше – безпосередньо чи опосередковано - використані деякі положення концепцій чорноморської орієнтації України М. Грушевського, С. Рудницького та Ю. Липи. Це, насамперед, докторські дисертації С. Василенко “Геополітичні виміри України в загальноєвропейському

політичному процесі” (2002), де аналізується розвиток південного вектора України в контексті загальноєвропейського процесу, а чорноморська орієнтація розглядається як важлива складова української геополітики, спрямована на реалізацію процесу входження України до інтегрованої Європи через систему регіональних об’єднань і структур; О. Салтовського “Ідея української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку ХХ сторіччя” (2003), де доробок М. Грушевського, зокрема його праця “На порозі нової України”, аналізується у руслі висвітлення геополітичних сюжетів, що мали місце в українській політичній думці першої половини ХХ століття та в контексті розкриття змісту політичних концепцій засновників Української Народної Республіки; С. Федуняка “Політичний вимір системи безпеки євроатлантичного простору і нових незалежних держав” (2006), де аналізуються інституційні виміри безпеки в регіоні Чорного моря і робиться висновок, що Україна з огляду на свої транзитні можливості в цьому регіоні спроможна не лише зайняти помітне місце у його військовому компоненті, а й стати важливою “з’єднуючою” ланкою між Євроатлантичною та Євро-азійською підсистемами безпеки; М. Шульги “Сучасні російські геополітичні концепції: витоки, засади, еволюція” (2006), де робиться висновок, що теоретична спадщина С. Рудницького та Ю. Липи, зокрема теза про те, що історично прерогатива в освоєнні Чорноморського побережжя належить українській геополітиці і що вона (ця прерогатива) свого часу була “перебрана” на себе Російською імперією після того, як Україна була включена до її складу, може бути використана українською державою для оптимізації дискусії навколо “кримської проблеми”.

Серед кандидатських слід відмітити дисертації Н. Мхитарян “Чорноморське регіональне співробітництво як геополітичний чинник міжнародних інтеграційних процесів (1990-1998 р. р.)” (1999), де визначені передумови, проблеми і основні складові інтеграції чорноморських держав; Ю. Шмаленко “Геополітичні пріоритети України в сучасному світі” (2002),

де аналізуються концепції М. Грушевського, С. Рудницького та Ю. Липи з огляду на перспективи України в якості однієї з ключових країн-комунікаторів між Європою, Кавказом і Азією; В. Булгакова “Концептуальні засади визначення геополітичних пріоритетів України” (2002), де концепції чорноморської орієнтації України першої половини ХХ століття проаналізовані в руслі висвітлення історичного виміру української геополітики, а формування поясу стабільності від Балтійського до Чорного і Каспійського морів визначено як пріоритетне завдання геополітичної стратегії сучасної України; В. Дударьова “Зовнішня політика європейської середньої держави за умов глобалізації (на прикладі великої Британії, Польщі і України)” (2003), де Балто-Чорноморська вісь розглядається як чинник ущільнення та інтенсифікації українських зовнішньополітичних відносин; А. Веселовського “Східне Середземномор’я в системі регіональних пріоритетів України” (2003), де обґрунтовується нагальність для України створення повноцінної зовнішньополітичної близькосхідної стратегії; А. Соболева “Україна в європейському воєнно-політичному вимірі” (2004), де воєнно-політичний вимір енергетичної проблематики України розглядається крізь призму відносин НАТО-ГУАМ, в яких останньому відводиться роль гаранта безпечного перекачування енергетичних ресурсів Каспію до Європи; М. Хилька “Філософсько-світоглядні підвалини української геополітичної думки” (2004), де аналізуються праці М. Грушевського, С. Шелухіна, С. Рудницького та Ю. Липи в контексті проблематики класифікації основних напрямків української геополітичної думки першої половини ХХ століття; І. Ткаченко “Політологічні аспекти міжцивілізаційних процесів в Центральній Азії” (2005), де наголошується, що потреба в активізації діяльності України в таких міжнародних організаціях, як ГУАМ, ЄврАзес, проектах ТРАСЕКА та по лінії чорноморсько-каспійського і балто-чорноморсько-каспійського співробітництва відповідає національним інтересам України, а вивчення міжцивілізаційних процесів в Центральній Азії є умовою формування українською державою власної зовнішньополітичної доктрини

співробітництва з новими незалежними країнами цього регіону; М. Алієва “Створення системи європейських і євразійських транспортних коридорів у контексті політики розширення ЄС на Схід (1991-2004 р. р.)” (2006), де з’ясовується значення нафтогазових проектів у Каспійсько-Чорноморському регіоні для повномасштабної інтеграції країн Центрально-Східної Європи, в тому числі й України, до ЄС; В. Афанасьєва “Інституалізація безпеки у Чорноморському регіоні (1992-2005 роки)” (2006), де проаналізовано геополітичне значення Причорномор’я та зроблено висновок про необхідність діалогу і співпраці у військово-політичній сфері між Україною та рештою держав цього регіону; В. Шишкіної “Українсько-турецьке співробітництво як фактор регіональної безпеки” (2006), де з’ясована роль Чорного моря в системі міжнародних відносин та досліджено витoki і місце “чорноморської доктрини” у зовнішньополітичній діяльності України; Р. Петюра “Регіон Близького та Середнього Сходу в зовнішній політиці України” (2007), де фактично фіксується зв’язок “чорноморської орієнтації” та близькосхідної зовнішньої політики України передусім в пункті забезпечення енергетичної безпеки останньої; Д. Дорофєєва “Зовнішньополітична стратегія США в регіоні Центральна Азія” (2007), де робиться висновок про те, що в разі неможливості України стати надійним транзитером енергоресурсів Каспійського регіону на європейські ринки, темпи її європейської та євроатлантичної інтеграції будуть значно уповільнені. Тим самим фактично визнається залежність успішності європейського (західного) вектора української геостратегії від ефективності її здійснення на південно-східному напрямі.

Таким чином, в сучасній вітчизняній науковій літературі здійснено доволі ґрунтовний аналіз концепцій чорноморської орієнтації України першої половини ХХ століття. Зміст цих концепцій розкривається, по-перше, у контексті характеристики геополітичних та політико-географічних ідей, що мали місце в українській політичній думці першої половини ХХ століття. По-друге, у контексті з’ясування прикладних аспектів формування і здійснення

південного вектору сучасної української геополітики, які пов'язуються дослідниками передусім з транспортно-комунікаційним потенціалом української держави і розглядаються з огляду на їх спроможність прискорити інтеграцію останньої до євроатлантичних структур.

В той же час можна констатувати практичну відсутність розвідок, де б зазначені концепції виступали самостійним предметом дослідження, зокрема в пункті порівняння особливостей визначення в їх межах чорноморської орієнтації України та кола аргументів на користь саме такого визначення, без прив'язки до тих чи інших “контекстів” – конкретно-історичного, історико-політологічного, прикладного, державотворчого тощо. Безперечно на практиці жодна концепція не існує поза межами таких “контекстів”, але для “прояснення” її доказової бази та існуючих в її царині особливостей витлумачення того чи іншого явища вважається припустимим певне від них абстрагування (з чітким розумінням його умовності і необхідності з огляду на дослідницьку мету). Тому в даному дисертаційному дослідженні увага буде зосереджена на порівнянні особливостей визначення та обґрунтування чорноморської орієнтації України у відповідних концепціях, що мали місце у вітчизняній політичній думці першої половини ХХ століття.

Зважаючи на це, джерельну базу дослідження становлять, по-перше, праці М. Грушевського, С. Рудницького та Ю. Липи, де осмислюється проблематика чорноморської орієнтації України, обґрунтовується її доцільність та важливість для ствердження незалежності української держави. Це, передусім праці М. Грушевського “Історія України-Руси” (том І-ший), “На порозі нової України”, “Степ і Море в історії України”, “Нарис з історії українського народу”, “Історія української літератури” (том І-ший); С. Рудницького, що увійшли до збірки “Чому ми хочемо самостійної України” (Львів, 1994); Ю. Липи “Призначення України”, “Чорноморська доктрина” та “Розподіл Росії”.

По-друге, роботи інших українських вчених першої половини ХХ століття, в яких містяться ідеї, співзвучні основному змісту концепцій

чорноморської орієнтації, зокрема С. Томашівського, А. Синявського, І. Лисяка-Рудницького.

По-третє, розвідки сучасних вітчизняних дослідників, в яких висвітлюються окремі аспекти концепцій чорноморської орієнтації М. Грушевського, С. Рудницького та Ю. Липи.

Опрацювання перерахованих джерел з огляду на визначену мету дослідження – з'ясування особливостей визначення та обґрунтування чорноморської орієнтації України у вітчизняній політичній думці першої половини ХХ століття – зумовило і вибір відповідної методології. Під методологією прийнято розуміти сукупність принципів і способів організації і побудови теоретичної та практичної діяльності. На відміну від методики дослідження, що є арсеналом методів вивчення і аналізу того чи іншого об'єкта, методологія дослідження дозволяє вести мову про його загальні передумови. У контексті дисертаційного дослідження такими передумовами слід вважати, по-перше, розкриття змісту таких понять, як “концепція чорноморської орієнтації України”, “політична географія” та “геополітика”.

Під концепцією прийнято розуміти систему поглядів на певне явище, спосіб розуміння та витлумачення останнього. Під геополітичною (зовнішньополітичною) орієнтацією (вектором) - напрям, у якому держава (чи блок) чинить вплив (економічний, військово-політичний, інформаційний, духовно-цивілізаційний тощо) на своє найближче і віддалене оточення, обстоюючи власні інтереси на міжнародній арені [Див.: 49, с. 16; 122, с. 144; 149, с. 238]. Відтак, під поняттям “концепція чорноморської орієнтації України” пропонується розуміти систему поглядів щодо цілей української держави на південно-східному напрямі її діяльності, яка характеризується особливим способом розуміння місця цього напрямку в структурі її зовнішньополітичних (геополітичних) пріоритетів та вміщує певний спосіб обґрунтування його важливості для утвердження і збереження української незалежності. Відповідно до такого способу обґрунтування в даному дисертаційному дослідженні запропоновано розрізняти історичну концепцію

чорноморської орієнтації М. Грушевського, політико-географічну – С. Рудницького та геополітичну – Ю. Липи. Осередням першої є положення про антське походження українців, другої – про географічне розташування України на одному з “найкоротших шляхів з Європи до Азії” та на межі “расових, культурних, політико-державних кругів”, третьої – про здійснення Україною “геополітичної синтези” народів Чорного моря як умову набуття нею геополітичної суб’єктності. Запропоноване вище визначення робить зрозумілим і звернення під час аналізу концепцій чорноморської орієнтації України, що мали місце у вітчизняній політичній думці першої половини ХХ століття, до творчого доробку М. Грушевського, С. Рудницького та Ю. Липи, в працях яких простежується саме система поглядів, а не окремі ідеї з приводу південно-східного напряму зовнішньополітичної діяльності української держави. Причому у цих вчених зазначена система поглядів “ущільнена” інколи до однієї праці – “На порозі нової України” у М. Грушевського, “Чорноморської доктрини” у Ю. Липи, “Чому ми хочемо самостійної України” у С. Рудницького.

З’ясування розділовою лінії між поняттями “політична географія” та “геополітика” є необхідним з огляду на здійснене в дисертації розрізнення політико-географічної аргументації на користь чорноморської орієнтації України у С. Рудницького та геополітичної – у Ю. Липи. Політична географія в сучасній українській науковій літературі визначається як суміжна наукова дисципліна політології і складова частина географічних наук, яка вивчає просторову організацію політичного життя, вплив географічного фактора на політику [24]. Поняття ж геополітики характеризує місце та конкретно-історичні форми впливу територіально-просторових особливостей держав чи їх блоків на локальні, регіональні, континентальні чи глобальні процеси [26]. Існують два підходи до розуміння цього поняття. У вузькому розумінні геополітика – це політологічна концепція, яка визнає у зовнішній політиці держав визначальну роль географічного фактора, а саме: просторового розташування країни, розміру її території, кількості та щільності населення,

відсутності чи обмеженості природних ресурсів, особливостей клімату [25]. У широкому розумінні геополітика – це сукупність фізичних, соціальних, матеріальних та моральних ресурсів держави, які складають той потенціал, використання якого дозволяє їй досягати своїх цілей на міжнародній арені. “Геополітика – це цілеспрямована діяльність суб’єкта міжнародних відносин у контексті всього спектра зовнішніх і внутрішніх факторів, що дають змогу цьому суб’єкту здійснювати контроль над простором із метою реалізації своїх життєво важливих інтересів” [135, с. 15]. Як наука, геополітика вивчає багатогранну політику держав та інших суб’єктів під кутом зору можливостей активного використання ними даностей геопростору в інтересах військово-політичної, культурно-інформаційної, економічної та екологічної безпеки [99, с. 147].

Якщо взуьке витлумачення поняття геополітики багато в чому тяжіє до визначення політичної географії, то широке його витлумачення засвідчує існування розділової лінії між царинами політичної географії та геополітики, яка була проведена свого часу учнем Карла Хаусхофера Отто Шефером: “Політична географія розкриває картину того, як простір впливає на державу й, якщо так можна сказати, поглинає її. На відміну від цього, геополітика вивчає питання про те, як держава долає умови і закони простору й змушує його служити наміченим цілям” [Цит. за: 156, с. 14]. Тобто політична географія досліджує державу з точки зору простору й вивчає вплив географічного середовища на політику держави, то геополітика розглядає простір із точки зору держави, роблячи акцент на розкритті і з’ясуванні можливостей активного використання політикою факторів географічного середовища і впливу на нього в інтересах безпеки держави [156, с. 14].

Як бачимо, геополітика не стільки фіксує залежність зовнішньополітичної діяльності держави від різного роду географічних чинників, скільки надає останнім вигляду привабливих політичних програм, здатних змінювати (чи зберігати) усталені політичні конфігурації з огляду на інтереси тієї чи іншої держави. “Це пов’язане з тим, що геополітичного

смыслу чи вектора політика набуває лише тоді, коли чітко пов'язується з таким географічним простором, який через історичні, демографічні, культурні, релігійні та інші свої характеристики дає (або може дати) початок певним політичним процесам” [156, с. 156]. Сучасний німецький дослідник Ф. Тер зазначає з цього приводу, що західні потуги в 1918-1919 роках були зацікавлені у винаходженні середньоєвропейського простору, який мав підтримувати їх бастион проти комуністичного Сходу за допомогою географічних категорій [128, с. 6]. Отже, політична географія переважно констатує географічні явища, здатні впливати на політичні процеси, а геополітика – проектує політичні процеси, відштовхуючись від потенцій конкретного географічного об'єкта, трансформуючи останній у феномен політичний лише на тій підставі, що даній політичній силі вигідно саме так бачити поле своєї дії [Див.: 156, с. 153].

З огляду на це стає зрозумілим, чому концепція чорноморської орієнтації С. Рудницького має переважно політико-географічний характер, а Ю. Липи – геополітичний. За С. Рудницьким, чорноморська орієнтація України має забезпечити останній входження до вже існуючої системи “світової лучби” через проведення з огляду на фізико-географічні особливості своєї території власних водних і сухопутних шляхів таким чином, щоб вони могли відтворити “значну ділянку давнього шляху з Європи до Орієнту”. У Ю. Липи чорноморська орієнтація України має здійснюватися в межах проекту “геополітичної синтези” Чорного моря, реалізація якого фактично призвела б до переформатування світового геополітичного простору як особливого порядку, що фіксує реальні взаємини різних держав. Це зумовлене тим, що ініційована Україною Чорноморська фортеця, командний центр якої знаходиться у Криму, мала, за задумом Ю. Липи, виконати “політичний заповіт Митридата Великого” - взяти під свій контроль вихід до магістралей “Чорне море – Середземномор'я” та “Атлантика – Індійський океан”. До речі, у М. Грушевського створення кооперації народів Чорного моря також не виключало оволодіння її учасниками “старими

природними торговельними шляхами”. Однак, участь України в такій кооперації, за М. Грушевським, уможлиблюється саме антським підґрунтям її історії. У Ю. Липи ж проект Чорноморської фортеці є суто геополітично вмотивованим, оскільки зумовлений доконечністю для України позбутися “комплексу Трої”.

Другою передумовою дисертаційного дослідження є обґрунтування вибору методологічного підходу, відповідно до якого відбувається процес організації дослідження і усвідомлення якого становить ще одну теоретичну підставу пізнавальної діяльності. “Методологічний підхід можна визначити як принципову методологічну орієнтацію дослідження, як точку зору, з якої розглядається об’єкт дослідження (спосіб визначення об’єкта), як поняття чи принцип, що керує загальною стратегією дослідження” [11, с. 74].

Для з’ясування особливостей визначення та обґрунтування чорноморської орієнтації в українській політичній думці першої половини ХХ століття найбільш доцільною методологічною позицією видається позиція порівняння. Адже якщо не замислюватися далі про суть того, як людина порівнює, то достатньо сказати, що порівняння як метод пізнання - це спосіб виявлення загального і особливого у феноменах, що вивчаються. Використання методу порівняння у даній роботі дозволило з’ясувати спільне і відмінне у визначенні та обґрунтуванні чорноморської орієнтації України вітчизняними мислителями першої половини ХХ століття. Зокрема, зробити висновок про солідарність цих мислителів щодо вузького розуміння чорноморської орієнтації та зафіксувати певні розбіжності між ними з приводу широкого її витлумачення.

Відповідно до загальної методологічної позиції дослідження – позиції порівняння – був здійснений вибір методів дослідження. По-перше, це метод абстрагування, оскільки порівняння включає абстракцію, адже конкретні ситуації та процеси, будучи унікальними в своєму роді, не можуть порівнюватися як такі. Порівняти їх і означає вибрати певні типи чи поняття й, таким чином, “викривити” властиву їм унікальність та конкретність.

Інакше кажучи, абстрагування передбачає відволікання від певних властивостей та відношень об'єкта з одночасним зосередженням основної уваги на тих властивостях і відношеннях, які є безпосереднім предметом наукового дослідження. За рахунок цього відбувається більш глибоке вивчення окремих сторін предмета “в чистому вигляді”. Застосування методу абстрагування в даному дисертаційному дослідженні дозволило зосередити увагу виключно на порівнянні особливостей визначення в межах аналізованих концепцій чорноморської орієнтації України та кола аргументів на користь саме такого визначення, оминаючи при цьому різного роду “контексти” – конкретно-історичний, історико-політологічний тощо, - що ці особливості детермінували.

В дисертації використано також аксіоматичний метод, за якого деякі твердження приймаються як вихідні аксіоми, а всі інші положення виводять з них шляхом міркування за певними логічними правилами. Аксіоматичний метод дозволяє виокремити підстави для порівняння й, у такий спосіб, вирішити проблему виправданості порівняння кількох явищ, процесів чи думок. Адже “головна проблема використання порівняльного методу пов'язана з необхідністю підбору порівнюваних явищ і процесів, оскільки порівняння можливе лише в межах однорідної і згуртованої ... структури” [152, с. 25].

Завдяки аксіоматичному методу, було встановлено, що своєрідною аксіомою всіх аналізованих концепцій є теза про природність чорноморської орієнтації для України. На цій підставі зазначені концепції і можуть порівнюватися між собою. Решта їх положень є похідними від цієї тези й, як такі, різняться, передусім, у пункті пояснення зазначеної природності. Так, у М. Грушевського вона є передусім історичною, зумовленою фактом антського походження українського народу, який ще на початку своєї історії “з розгону доскочив до Чорного моря”. У С. Рудницького – політико-географічною, оскільки саме запілля Чорного моря перетворює Україну на важливу ланку світового сполучення, в якій сходяться в один вузол світові

торговельні шляхи. У Ю. Липи – геополітичною, оскільки перетворитися на одну з “важливих геополітичних одиниць світу” Україна може за умови здійснення “геополітичного синтезу” Чорного моря та, внаслідок цього, остаточного здолання деякої геополітичної комбінації - “комплексу Трої”.

Щоб попередити розгляд з’ясованих особливостей аргументації на користь природності чорноморської орієнтації для України як таких, що просто співіснують поряд одне з одним у вигляді деякого хаотичного нагромадження, в дисертації було використано системний підхід. Як відомо, вихідним пунктом останнього є уявлення про цілісність, а метою – розгляд об’єкта в єдності його характеристик та елементів, тобто в якості системи. Уявлення про цілісність конкретизується за допомогою поняття “зв’язок” а точніше “системоутворюючий зв’язок”, завдяки якому відбувається відтворення і розвиток системи: “ ... увесь пафос системних досліджень спрямований на пошуки системоутворюючих факторів, а не просто сукупності характеристик системного об’єкта” [11, с. 186]. Загалом системне дослідження об’єкта передбачає, по-перше, опис його цілісного функціонування, і, по-друге, з’ясування тих його характеристик і компонентів, які забезпечують сталість, збереження об’єкта і водночас визначають тип і напрям його зміни. “Системний метод орієнтує дослідження на розкриття цілісності об’єкта й тих механізмів, які її забезпечують, на виявлення багатоманітних типів зв’язків складного об’єкта і зведення їх у єдину теоретичну конструкцію” [152, с. 24-25].

Застосування системного підходу в дисертації забезпечило цілісне осмислення доказової бази концепцій чорноморської орієнтації М. Грушевського, С. Рудницького та Ю. Липи, дозволило з’ясувати її системоутворюючий чинник - наскрізний принцип, що поєднує воедино решту її складових, - яким слід вважати тезу про важливість чорноморської орієнтації для утвердження і захисту незалежності української держави. Так, за М. Грушевським, тільки “власна творчість” України в регіоні Чорного моря дозволяє їй випростатися, щоб потім “уложитись в найбільш вигідній

позі”. У С. Рудницького та Ю. Липи ця теза конкретизована у застереженні щодо вирішальної ролі Криму для збереження української незалежності.

Специфічною галуззю системного підходу є синергетика. Специфічність же полягає в тому, що предметом її дослідження є системи, які еволюціонують та самоорганізуються, а тому є відкритими, неврівноваженими, такими, що змінюються нелінійно. “Синергетичний рух узагальнює системне мислення у напрямі еволюційності, перехідності, плинності, м’якості, генетичної цілісності” [118, с. 145]. Не відмінюючи і не замінюючи системних досліджень, синергетика зосереджує свою увагу на процесах нестійкості, станах динамічного хаосу, які породжують порядок, тобто, зрештою, на процесах самоорганізації. Остання розуміється як здатність системи до саморозвитку, тобто розвитку не за рахунок притоку енергії, інформації чи речовини ззовні, а шляхом використання внутрішніх можливостей системи.

Евристичний потенціал синергетики зумовлений її увагою до поведінки систем в точках біфуркації, які демонструють системі розмаїття альтернативних варіантів її подальшого розвитку. Хаос, що є зовнішньо-позірним виразом цього розмаїття, класифікується синергетикою як конструктивний початок, що дозволяє системі вийти на один із аттракторів шляхом вибору того чи іншого варіанту свого розвитку. Такий вибір не є безмежним, а визначається, з одного боку, випадковими флуктуаціями, а, з іншого, - внутрішніми тенденціями самої системи, тобто властивим їм набором супер-аттракторів. При цьому синергетика виходить з того, що всі системи, які еволюціонують, врешті-решт, еволюціонують до одного супер-аттрактору. Звідси випливає можливість пізнання майбутнього не у спосіб простої екстраполяції від наявного, а як однієї з форм небуття, що перетворюється на буття сучасного. Важливою умовою такого перетворення є свідомий вибір, який стає важливим об’єктивним елементом історичного процесу і, в той же час, значною мірою залежить від самосвідомості тих, хто його здійснює. Синергетика тим самим доповнює каузально-генетичне

уявлення про детермінованість сучасного минулим телеологічним уявленням, яке пояснює сучасне впливом на нього майбутнього, що відіграє роль “аттрактору”, тобто сили тяжіння сучасного до майбутнього.

Використання евристичного потенціалу синергетики в даному дослідженні дозволило зробити висновок, що прикінцевою метою чорноморської орієнтації України – її своєрідним “супер-аттрактором”, - як вона визначена у межах аналізованих концепцій є долучення України до системи світових комунікацій і перетворення її на ключову точку “світової лучби”. При цьому у М. Грушевського така мета означає участь України в кооперації народів Чорного моря, зокрема у спільній з ними реконструкції “старих природних торговельних шляхів”. У С. Рудницького – спільне із західними державами подовження Балто-Чорноморської осі до Каспію і далі, “аж по Тихий океан”. У Ю. Липи – членство України в союзі Чорноморських держав, сполучених з малоазійськими у “боротьбі за поважну роль на Середземному морі”, а до створення такого союзу - співпрацю української держави з народами Кавказу та “іранського помосту” у “спільному посуві до Перської затоки”.

Сучасна українська геостратегія на південно-східному напрямі може отримати різні акценти залежно від вибору того чи іншого способу витлумачення її кінцевої мети, розуміння її супер-аттрактору. А тому під час її розробки та здійснення безперечно є сенс приймати до уваги нюанси і тонкощі витлумачення цієї мети мислителями першої половини ХХ століття. Так, найбільш реалістичним видається воно у М. Грушевського – участь у кооперації народів Чорного моря і пропонування останнім своїх проєктів економічного й культурного співробітництва, та у С. Рудницького – розбудова Україною з допомогою західних держав своєї ділянки “давнього шляху, що йде із західної Європи до Індії”. В той же час і кінцева мета чорноморської орієнтації, як вона визначена Ю. Липою, - ініціювання Україною самостійного геополітичного проєкту створення “чорноморської федеративної великодержави” – також повинна лишатися у полі зору і

формулюватися як завдання ініціювання Україною власних геополітичних проектів. Більш наближене у часі визначення цієї мети - співпраця української держави з народами Кавказу та “іранського помосту”- теж, безперечно, заслуговує на увагу і може бути використане для оптимізації стосунків України з Туреччиною, Грузією, Азербайджаном та Іраном з метою диверсифікації джерел енергопостачання до України.

Далі, однією з цілей чорноморської орієнтації України, згідно з С. Рудницьким та Ю. Липою, є перехоплення у Росії посередницької ролі між Європою та Азією і, загалом, витіснення її зі світової системи комунікацій шляхом акцентування економічних вигод співробітництва західних держав у справі “світової лучби” саме з Україною. Натомість М. Грушевський, як буде показано в дисертації, не відкидає – принаймні, не заперечує – можливості участі Росії у кооперації чорноморських народів за умови, по-перше, демократичних перетворень усередині неї, а, по-друге, - визнання права України на “власну творчість”, а отже і власні інтереси під час організації такої кооперації. Поєднання обох підходів до витлумачення цілі чорноморської орієнтації, які простежуються у вітчизняній політичній думці першої половини ХХ століття, дозволить незалежній Україні, по-перше, продемонструвати відсутність антиросійських інтенцій у своїх євроатлантичних прагненнях та просуватися на шляху їх реалізації за одночасного збереження добросусідських відносин і стратегічного партнерства з РФ. По-друге, прискорити процес входження України до інтегрованої Європи через систему як регіональних об’єднань і структур, так і міжнародних транспортних коридорів. Адже членство в ЄС не є формальним членством в його інституціях, а означає перетворення України на невід’ємну складову європейської системи комунікацій, яка дедалі більше розбудовується сьогодні з огляду на так званий “фактор каспійської нафти”, тобто на завдання пошуку шляхів транспортування останньої в обхід Росії. Загалом використання синергетики дозволило представити аналізовані

концепції чорноморської орієнтації як такі, що сповнені полісемантичності та різних підходів до витлумачення її прикінцевої мети.

Для з'ясування особливостей визначення та обґрунтування чорноморської орієнтації в українській політичній думці першої половини ХХ століття був використаний і метод критичного аналізу, керівним принципом якого є положення про те, що “... критична рефлексія має нести в собі здорове зерно, що проросте новим поглядом на дійсність, а не обмежуватися лише констатацією недосконалості, що підлягає критиці” [83, с. 69]. В будь-якому разі звернення до історії політичної думки не є самоціллю, а відбувається з метою віднайти там ідеї, які попри свою тодішню не розробленість можуть отримати нове звучання з огляду на завдання і проблеми сучасності.

Застосування методу критичного аналізу дозволило уточнити деякі положення концепцій чорноморської орієнтації М. Грушевського, С. Рудницького та Ю. Липи, виокремити ті моменти цих концепцій, які за умови їх творчого прочитання можуть бути використані в зовнішньополітичній діяльності сучасної української держави. Так, у М. Грушевського простежується думка щодо можливості використання чорноморської орієнтації для протистояння ідеї “слов'янської єдності” шляхом ініціювання Україною свого варіанту цієї ідеї, який передбачав створення федерації українського, білоруського та литовського народів на балтійсько-чорноморських шляхах. Сьогодні ця думка може бути використана для пошуку культурно-історичних підстав оптимізації відносин України з Білоруссю та Литвою, що, безперечно, сприятиме подальшому нівелюванню російського варіанту “слов'янської єдності” як “єдності трьох братніх народів – російського, українського і білоруського”.

Міркування С. Рудницького щодо потенціалу межевого положення України, зумовленого її чорноморським запіллям, та доцільності використання цього потенціалу саме у південно-східному напрямі “аж по Тихий океан” може бути прийняте до уваги з огляду на завдання закріплення

України на азіатських ринках. При цьому Україна, за задумом С. Рудницького, мала стати для Азії не просто транзитером західних товарів і цінностей, а й постачальником як власної промислової і сільськогосподарської продукції, так і плодів “дерева-великана нової української культури й зосібна суспільно-політичної думки”. Теза С. Рудницького про важливість подовження Балто-Чорноморської осі до Каспію, яка засвідчує присутність в орбіті південно-східного вектора України середньоазіатських країн, є актуальною сьогодні, зважаючи на важливість для України розбудови партнерських стосунків з державами Середньої Азії, що сприятиме вирішенню проблеми енергетичної залежності від Росії.

Зважаючи на цю проблему, варто прийняти до уваги й міркування Ю. Липи про охоплення чорноморською орієнтацією України народів Кавказу та “іранського помосту”. Висновок Ю. Липи про “геополітичну синтезу” Чорного моря як умову набуття Україною геополітичної суб’єктності також вартий уваги, зважаючи на важливість для України використання переваг регіонального співробітництва, що передбачає, поміж іншим, і вміння ініціювати проекти, прийнятні для тих його учасників, які, подібно до України, зацікавлені сьогодні у диверсифікації шляхів енергопостачання.

В даному дисертаційному дослідженні використаний також методологічний потенціал герменевтики, яка, згідно з Гадамером, не зводиться до розробки методології розуміння текстів, а існує у вигляді філософії розуміння. Предметом же розуміння, на думку Гадамера, є не смисл, вкладений у текст, а той предметний зміст, з осмисленням якого цей текст пов’язаний.

В дисертації був використаний методологічний потенціал принципу “герменевтичного кола”, що свого часу був сформульований Ф. Шлейєрмахером, а саме: “для розуміння цілого необхідно зрозуміти його окремі частини, але для розуміння окремих частин вже необхідно мати уявлення про смисл цілого” [Цит. за: 27, с. 319]. При цьому “стрибок у герменевтичне коло” здійснюється з позиції деякого “мінімального

передзнання”, тобто деякої наявної міри знання про те, що ми збираємося обговорювати. Раціональний сенс “герменевтичного кола” полягає у тому, що воно відображає процес пізнання, в якому рушійною силою виступає протиріччя між зрозумілим цілим та уточненими за його допомогою частинами, між розумінням головного в тій чи іншій проблемі та детальним поясненням усього її змісту.

Застосування цього принципу в даному дослідженні дозволило реконструювати смисл чорноморської орієнтації України, як він усвідомлювався в царині всіх проаналізованих концепцій. Цей смисл можна виразити за допомогою деякого “парадоксу”. А саме: реалізація чорноморської орієнтації націлена на долучення України не стільки до морських комунікацій світового значення – подолання “комплексу Трої” (Ю. Липа), скільки, до “старих природних торговельних шляхів” (М. Грушевський), зокрема Великого шовкового шляху, значення якого у майбутньому, за прогнозами С. Рудницького, буде невпинно зростати. Зафіксувавши спочатку синонімічність термінів “чорноморська орієнтація” та “південно-східна орієнтація” та проаналізувавши особливості їх розуміння у концепціях М. Грушевського, С. Рудницького та Ю. Липи, був зроблений загальний висновок про те, що чорноморська орієнтація, згідно з цими мислителями, попри чорноморський статус України не може бути витлумачена буквально, як ствердження українською державою таласократичної моделі своєї геостратегії. Остання має обов’язково враховувати можливість замикання на Україні морських і сухопутних шляхів світового значення, зокрема перехрещення на її території Великого шовкового шляху та “путі із варяг в греки”. При цьому не Чорне море як таке, а причорноморські землі України роблять таку можливість цілком реальною. Ось чому, попри зафіксовані відмінності у визначенні та обґрунтуванні чорноморської орієнтації М. Грушевським, С. Рудницьким та Ю. Липою, висновки з концепцій цих дослідників не стільки суперечать, скільки своєрідно продовжують і доповнюють одне одного, в тому числі й у

пункті оцінки місця чорноморської орієнтації в структурі геополітичних пріоритетів України. Зокрема, у порівнянні із місцем в ній західної орієнтації. Як такі, ці висновки можуть бути використані для оптимізації сучасної української геополітики на південно-східному напрямку її здійснення. А тому потребують подальшого вивчення і уточнення, “бо розуміння, що відбувається у рамках “герменевтичного кола”, завжди лишається відносним і ніколи не може бути завершеним” [27, с. 150].

Висновки до першого розділу:

1. В структурі чорноморської орієнтації України, як вона осмислювалася у вітчизняній політичній думці першої половини ХХ століття, можна вирізнити дві складові – південно-східну (чорноморсько-каспійську) та південно-західну (наддунайсько-балкансько-адриатичну). Зважаючи на те, що в розвідках сучасних українських дослідників чорноморська орієнтація загалом є синонімом південно-східного вектора української геополітики, а аналіз концепцій цієї орієнтації розглядається як одна із умов оптимізації зазначеного вектора на сучасному етапі його здійснення, в даному дисертаційному дослідженні терміни “чорноморська орієнтація” та “південно-східна орієнтація” будуть вживатися як синоніми. Виправданість такого вживання зумовлена і тим, що південно-західна орієнтація, як вона осмислювалася в першій половині ХХ століття, передбачала створення Україною федерації із народами, які сьогодні фактично представляють Західний світ. Тому аналіз її концептуального рівня, що представлений С. Шелухіним, мав би здійснюватися з огляду на забезпечення реалізації передусім європейського вибору України загалом та з’ясування культурно-історичних підстав співробітництва з балканськими країнами зокрема.

2. Концепція чорноморської орієнтації України – це система поглядів щодо цілей української держави на південно-східному напрямі її діяльності, яка характеризується особливим способом розуміння місця цього напрямку в структурі її зовнішньополітичних (геополітичних) пріоритетів та вміщує

особливий спосіб обґрунтування його важливості для утвердження і збереження української незалежності. Запропоноване визначення робить зрозумілим звернення під час аналізу концепцій чорноморської орієнтації України, що мали місце у вітчизняній політичній думці першої половини ХХ століття, до творчого доробку М. Грушевського, С. Рудницького та Ю. Липи, в працях яких простежується саме система поглядів, а не окремі ідеї з приводу південно-східного напряму зовнішньополітичної діяльності української держави. Причому у цих вчених зазначена система поглядів “ущільнена” інколи до однієї праці – “На порозі нової України” у М. Грушевського, “Чорноморської доктрини” у Ю. Липи, “Чому ми хочемо самостійної України” у С. Рудницького.

3. В сучасній вітчизняній науковій літературі здійснено доволі ґрунтовний аналіз концепцій чорноморської орієнтації України першої половини ХХ століття. Зміст цих концепцій розкривається, по-перше, у контексті характеристики геополітичних та політико-географічних ідей, що мали місце в українській політичній думці першої половини ХХ століття. По-друге, у контексті з’ясування прикладних аспектів формування і здійснення південного вектору сучасної української геополітики, які пов’язуються дослідниками передусім з транспортно-комунікаційним потенціалом української держави і розглядаються з огляду на їх спроможність прискорити інтеграцію останньої до євроатлантичних структур. В той же час можна констатувати практичну відсутність розвідок, де б зазначені концепції виступали самостійним предметом дослідження, зокрема в пункті порівняння особливостей визначення в їх межах чорноморської орієнтації України та кола аргументів на користь саме такого визначення, без прив’язки до тих чи інших “контекстів” – конкретно-історичного, історико-політологічного, прикладного, державотворчого тощо. Тому в даному дисертаційному дослідженні увага буде зосереджена на порівнянні концепцій чорноморської орієнтації, що мали місце у вітчизняній політичній думці першої половини ХХ століття, з метою з’ясування властивих їм особливостей визначення та

обґрунтування цієї орієнтації. Для досягнення поставленої мети будуть використані такі методи, як: абстрагування, аксіоматичний метод, системного підходу, синергетики, критичного аналізу і герменевтики.

РОЗДІЛ 2

ІСТОРИЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ЧОРНОМОРСЬКОЇ ОРІЄНТАЦІЇ УКРАЇНИ В ПРАЦЯХ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Першу ґрунтовну концепцію чорноморської (південно-східної) орієнтації України розробив М. Грушевський, якому власне належить і сам термін “чорноморська орієнтація”. Вихідним її пунктом стала теза про те, що географічні та історичні умови завжди вводили Україну в широкі зносини і зв’язки не тільки із заходом або північчю, але й зі сходом та півднем. Причому саме на узбережжі Чорного моря знаходяться справжні економічні і політичні інтереси України, а українці мають з народами Причорномор’я тісний історичний зв’язок, яким не слід нехтувати. А відтак українцям варто звертати увагу не лише на романо-германські краї чи Балкани, а й тримати у полі свого зору Малу Азію, Єгипет, Персію, Туркестан, Середню Азію і навіть Китай та побережжя Індійського океану. Географічні, економічні й усякі інші впливи з боку цих країв, на думку М. Грушевського, дедалі більше проявлятимуть себе в українському житті, особливо після того, коли воно “випростується” і “буде розвиватися свободно по внутрішнім своїм імпульсам”. “По всяким економічним, культурним, політичним зв’язкам не тільки життя татарське, молдавське, турецьке, грузинське, а навіть і перське, індійське, туркестанське і так далі може бути нам далеко ближче, зв’язане з нами більш реальними зв’язками, а у всякім разі не менш реальними ніж життя середньовічної Іспанії чи Англії” [39, с. 189].

Вирішальну роль в обґрунтуванні своєї концепції М. Грушевський відводить історії, знання якої забезпечує кожному, хто хоче мислити, орієнтування на “дальші перспективи”. Прийняття до уваги останніх дозволяє, у свою чергу, “не заблудитись в хаосі суперечностей і аномалій нинішнього дня” [39, с. 134]. Щоб виконати таке покликання, українська історична школа не повинна повторювати “старих гріхів” російської школи.

Ці гріхи, пише вчений, зводяться до того, що, декларуючи покликання Росії служити посередницею між Заходом і Сходом, нести народам безмежних просторів останнього “світ культури”, представники російської історичної школи не надавали своїм вихованцям ніяких відомостей ані щодо тих культурних і економічних умов, в яких ці народи живуть, ані щодо їх історичної, політичної і культурної минувшини. Внаслідок цього самі ці народи, і, навіть, ті, що проживали у межах Російській імперії, “полишалися абстрактною цифрою, чи нудною номенклатурою, за якою не лежало ніякого реального образу” [39, с. 190]. Вказані гріхи, зазначає М. Грушевський, ще повністю не зжиті українськими істориками, свідченням чого є той сумний факт, що донедавна, та можна сказати що ще й нині, “Новоросія” і “Україна” мисляться як поняття окремі, диспартні, на зв’язані органічно, а “Полуднева Україна як цілість лишається неясною” [43, с. 58]. Більш того, “Новоросія” сприймається як цілком відмінна і нова формація, що нічим не пов’язана з українським історичним процесом і створена виключно “мановенієм” російських самодержців та їх помічників [43, с. 67].

Зважаючи на це, українська історична школа, керуючись не лише практичною користю, що її матиме Україна в результаті успіхів своєї економіки і політики на південно-східному напрямі, а й мотивами морально-соціального характеру, повинна представити українській інтелігенції “скільки-небудь ясно” минулі і сучасні інтереси й імпульси життя народів і країв, які є уособленням зазначеного напрямку. Це необхідно зробити ще й тому, пише М.Грушевський, що на українській землі до цього часу живуть більші чи менші “відривки й колонії різних народностей”, які потрапили в орбіту української історії з моменту, коли південно-східні племена, з яких і вийшов український народ, півтори тисячі років тому пробілися до Чорного моря, - “на полудня, до сонця, в легші умови існування”, - увійшовши тим самим в сферу чорноморських зв’язків і впливів, того, що можна позначити виразом “чорноморська орієнтація”.

“Завдання істориків, з одного боку, вияснити постійність, стихійну непереможність і органічність цього процесу, з другого – з’ясувати ті перешкоди, що лежали на сім шляху і часами сприяли, руйнували і завертали назад сей колонізаційний похід і не давали можливість закріпитися на Побережжю і на колонізаційних шляхах до нього. Важно вивчити зовнішню історію сеї української експансії на Полуднє, висвітлити впливи цього колонізаційного походу на місцеві відносини в Степу і на Побережжю, і навпаки – вияснити, які наслідки ся полуднева українська експансія і зміни в ній – припливи на полуденне української людності і відпливи назад до лісостепу і лісової зони, вносила до українського життя в його колонізації запілля, в лісостепу і в лісовій зоні” [43, с. 58-59].

Південно-східна орієнтація, зазначає М. Грушевський, викликана до життя процесом освоєння Південної України слов’янською в нинішнім вигляді українською людністю, що тягнувся протягом тисячоліть і до цього часу не закінчився. В культурно-історичному аспекті цей процес існував як боротьба степу і морського побережжя. Хронологічно його можна поділити на такі періоди: часи палеонтологічні до зустрічі місцевого життя з історичним народом Середземного моря і Малої Азії; період античний від цієї зустрічі та зв’язків постійних факторій і до початку візантійської доби; часи панування кочівницьких орд в Степах і на Кримському півострові та Побережжю Візантії; козацька доба від кінця XVI і до кінця XVIII століття; доба нового заселення, що починається з ліквідації Запоріжжя і Кримської Орди. “З становища українського історика незвичайно важко висвітлити, як в сих періодах в залежності від більше й менше сприятливих кон’юктур різними способами укладається значення Степу і Моря в історії українського життя” [43, с. 59].

Загалом же, дослідження процесу колонізації Полудневої України має за мету створення “суцільнішого образу” ролі Степу і Моря в еволюції тутешнього населення в давніших часах. Надзвичайно важливо знати, підкреслює М. Грушевський, що давала ця територія культурі від

найдавніших часів за різних обставин, хто використовував її природні багатства – місцеве чи прихоче населення. Звідки прихоче – з морського побережжя, яке було культурним фронтом, чи з колонізаційного і культурного запілля з країв Лісостепу і Лісу ? [43, с. 59]. Відповіді на це та інші питання, на думку М. Грушевського, є надзвичайно важливими з огляду на висвітлення історії українського народу, оскільки вони не лише дозволяють з'ясувати зв'язок колонізаційних, економічних, культурних і політичних процесів, які розвиваються на цій території, з українською історією. А й проливають світло на властивий українському народові потяг до великих степових транзитних шляхів, на яких відбувався протягом тисячоліть обмін культурними вартостями між середземними і азійськими краями, до бережних морських торговельних центрів, до культурних осередків, які виникали в гирлах великих рік Чорноморського басейну, до існуючих там культурно-політичних формацій. Знаючи про цей потяг, ми “можемо зміркувати, як дорого коштували сі пересування, яких втрат і жертв в економічних засобах праці і в “віках чоловічих” вимагав сей одвічний потяг на полудне, до моря, до сонця, на великі світові шляхи, на вольні степові простори, що бували такі грізні в часах кочової навали і такі невимовно привабливі в часах затишшя” [43, с. 64].

Більш наближеним у часі початком процесу освоєння Полудневої України можна вважати кінець XVI - початок XVII століття, коли внаслідок масового українського руху на Схід сформувалося нинішнє українське заселення на полудне від річки Сейму і на захід від Дону. Це заселення із самого початку існувало як одна одностайна етнографічна й господарська територія – український “Новий Світ”, в якому український селянин шукав місця для своєї праці, вільної від панської польської експлуатації. Передував такому заселенню “козацький похід в степ”, що розпочався з другої половини XV століття: “козакування, уходництво, осідання, будова більш постійних січей і городків, завоювання торговельних шляхів, перевозів, митниць

торгових і, нарешті, - розвою в широких розмірах сільськогосподарської культури” [43, с. 63].

І якщо на Московщині розширення і закріплення південних кордонів здійснювала державна влада, опираючись із заходу на українську колонізацію і намагаючись “на шиях січовиків” виїхати до Криму, то на Україні це було справою самої людності – “її воєнних верств і мас”, які просувалися на південь, можливо, не так організовано, більш стихійним рухом, з величезними затратами засобів і сил, важкими зусиллями, але тим не менш витривало й міцно у своїх наслідках. “Починаючи з кінця XVI в. і далі, протягом всього XVII ст., українська людність воєнна й хліборобська, на рахуючись ні з якими політичними кордонами, з заборонами урядів, репресіями урядовців і поміщиків, тікаючи від поміщицької експлуатації, з лещат феодального ладу, від національного наміру, від репресій по програниць повстаннях, густою лавою суне на схід і полудне, горі Сеймом, верхів’ями протоків Дніпра, опановуючи басейн Донця й правий берег Дону, шукає вільних безпанських земель, селиться по пограничних московських укріпленнях, приймає з рук московської адміністрації земельні наділи, або самовільно, потайки, оселяється на степах на полудне від крайніх московських форпостів, ризикуючи щохвилини життям і майном, та в обороні їх організовуючи військо по українському козацькому взірцю” [40, с. 48]. При цьому під оболонкою дрібної війни й степового розбійництва творилася непомітна, але водночас надзвичайно цінна і конструктивна економічна сільськогосподарська робота, як то: закладання пасік, рибальство, скотарство, хліборобство тощо. Тим самим українська колонізація утворила компактний селянський масив, який надав свій характер цьому краю на всі подальші часи. Після ліквідації Кримської орди великі маси українських переселенців посунулися далі на полудне і зайняли всю територію до Азовського побережжя й хребта Яйли. “Тільки з кінця XVI ст. під впливом різних причин, якими були масовий рух селян із західних і північних провінцій, розвиток козацтва, послаблення, а потім і цілковите знищення

Кримської орди, припинення руху кочівників із Азії, - розвивається успішна і дедалі більш міцна українська колонізація у східному і південному напрямі, яка продовжується потім протягом XVII, XVIII, і навіть XIX століть” [41, с. 11]. Наслідком цього стало виникнення величезної, вкрай одностайної за мовними та етнографічними характеристиками області так званого південно-східного наріччя, в якій проживає понад 80 відсотків української людності і яка з економічної і культурної точок зору становить “надзвичайно суцільну країну”. “Протягом менше століття була створена українська територія, рівна території старого заселення, з вельми значним населенням, так що вже з другої чверті XVII ст. центр ваги народних українських рухів переходить із західного берега Дніпра на східний, який іще півстоліття тому був цілковитою пустелею” [45, с. 137].

Аналізуючи український колонізаційний рух в період з XVI по XIX століття та фіксуючи його переважно східну спрямованість, М. Грушевський робить доволі цікавий висновок про те, що саме зростання та поширення термінів “Україна” і “українці” є цікавими симптомами переміщення центру ваги українського життя із заходу на схід, яким характеризується, за всіх мінливих коливань, його історія протягом останніх чотирьох століть. Ця назва, зазначає вчений, означаючи загалом окраїнні землі, початково стосується східноукраїнських земель, на Побужжі та Подніпров’ї, які склали далекую окраїну тодішнього українського життя, що розвивалося у західних землях. Однак, ця назва зберігається за східноукраїнськими землями і пізніше, коли сюди, під захист козацтва, починає переміщатися культурний, національний рух із західних земель, а повстання Хмельницького перетворює Подніпров’я на справжній центр політичного й суспільного українського життя. У XVIII ст. цей термін зустрічається в різних комбінаціях (на кшталт “України малоросійської” і т.д.), а потім його сприймає, рішучо відхиляючи “малоросійські” терміни, літературне відродження XIX ст. “З подальшими успіхами національної свідомості, в міру того, як вимальовувалися національна єдність українського народу, зв’язок і безперервність його

історичного життя, цей термін мусив поступово поширитися на всю українську територію в наш час, на все життя українського населення в минулому” [45, с. 137]. Відтак саме освоєнню своїх південно-східних земель Україна завдячує власною назвою.

Без сумніву, зазначає М. Грушевський, в методах тогочасного козацького засвоєння степу повторилася з деякими змінами практика і методика більш давніх часів. Скажімо, вже різні бродники, берладники та “галицькі” вигонці XII-XIII віків були попередниками козаків в їх ухорництві та здобичі, в їх пристосуванні до обставин бурхливого і небезпечного степового життя. Інакше кажучи, в підходах і методах українського ухорництва XV-XVI століть, завдяки яким воно опанувало спустошену татарами лісостепову зону, а потім заглибилося далі у степи, відживали тактичні способи тієї самої степової людності, яка була вигнана тутешніми бурями на північ і північний захід в XII-XIII століттях і яка не переставала за сприятливих обставин практикувати степові промисли як підсобне джерело прожитку.

Але ще більш віддаленим у часі початком південно-східної колонізації українського народу, на думку М. Грушевського, слід вважати IV століття, ознаменоване “великою слов’янською міграцією”, яка не лише призвела до остаточної диференціації слов’янства - ослаблення територіального зв’язку, пристосування слов’янських племен до нових і відмінних обставин життя, проживання і змішування з чужеродцями, а й заклала основи нинішнього розміщення народностей Східної Європи й, більш того, дала поштовх для починання історичного життя українських племен. “До цього часу ми можемо вести мову українські племена лише як про частину слов’янської групи племен, а їх еволюцію можемо вивчати не в її розвитку, а за результатами, до яких вони дійшли в момент остаточного відокремлення окремих слов’янських груп” [41, с. 16].

Але навіть у часи, які передували “великому слов’янському розселенню” і в які українські племена належали до індоєвропейської

язикової групи, переживаючи “праслов’янський” період своєї історії, дослідник, на думку М. Грушевського, може, по-перше, констатувати “мандрівки в полудневім напрямі, різними дорогами”, передусім річною системою Дніпра, у погоні “за кращими знаряддями техніки і за пишнішими чужоземними окрасами”. “Коли початки останнього східно-слов’янського розселення в степовій зоні ми можемо історично констатувати в IV віці нашої ери, се зовсім не значить, що в попередніх часах не було подібних проб розселення, може в менших розмірах, в менших масах, яким се більш і менш удавалось – одні доходили до Полудне ближче, інші – далше, захоплювали більші чи менші території і держались тут певний час” [43, с. 59]. Те, продовжує М. Грушевський, що історик бачить пізніше, коли цим колонізаційним потокам вдається докотитися до моря і протриматися тут деякий час, збагативши свою культуру безпосередніми зв’язками з культурними шляхами і осередками, а потім знову відступити в краще захищені північні ліси – мало було діятися не раз і в більш ранні часи [43, с. 59]. Скажімо, Аристотель ще у VII столітті до нашої ери описав караванні подорожі з чорноморських факторій до Середньої Азії. Докази ж існування купецько-воєнного каравану з лісових міст до чорноморських наука має, починаючи лише з X століття нашої ери, з часів існування держави Ігоря. Однак, ми маємо повне право перекинути такі каравани назад, до часів Аристотеля і, навіть, далі, не зважаючи на більш слабкі і менш організовані їх форми. В будь-якому разі, зазначає М. Грушевський, треба брати до уваги, що між такими воєнно-купецькими караванами і завоюваннями Ігоря, між збором данини і обороною вигідних стратегічних позицій, з одного боку, та “торговельною екскурсією” і “караванами міняйл, купців та майстрів”, з іншого, - різниця не така вже і велика. “Тому то не маючи виразних історичних посвідок – аж до IV віку нашої ери, ми й повинні питатись: - чи не дають факти археологічні, філологічні і всякі інші – вказівок в сім напрямі” [43, с. 60].

По-друге, дослідник може прослідкувати здобутки і переваги південно-східної орієнтації для тих племен, які обирали її у період до IV століття в якості домінуючої для свого колонізаційного руху. В більш загальному вигляді ці переваги і здобутки можна узагальнити тезою про різні детермінанти фізичних і культурних прикмет білошкірої раси, яка історично слугувала расовим зав'язком індоєвропейської мовної групи. Якщо перша група прикмет зумовлена фізичними умовами далекої півночі, то друга – індо-європейсько-семітськими стичностями, старою месопотамською і середземною культурами. “Коли дійсно в полярних краях було гніздо фізичної раси, то в краях середземних, в сфері великих річних культур Месопотамії й Єгипту, було гніздо духовних засобів, що стало знярядом великої атракційної, асиміляційної енергії сеї групи, котрій завдячувала вона свою експансію, своє незвичайне поширення” [37, с. 78-79].

Культурне значення південно-східної орієнтації можна встановити й під час аналізу внутрішньої структури самої індоєвропейської мовної групи, в якій чітко простежується існування двох віток – східної і західної. “До східної належали племена арийські (іранські і індійські), тракийсько-албанські (предки теп. вірменського і албанського), славянські й литовські (і може ще які нам незвістні); до групи західної – грецькі, італійські, кельтські, германські” [36, с. 67]. Індоєвропейською “правітчиною” з огляду на скотарське господарство та “знайомство з медом, пчолою і медведем”, засвідчене фактами мови, скоріше за все було пограниччя степу і лісу, яке тягнеться на південний захід через східноєвропейську рівнину. Відсутність спільної назви для моря говорить про те, що “правітчина” лежала не на самому морі, а тому лише деякі племена могли доходити до моря – чи то Чорного, чи то Балтійського. При цьому, скажімо грецька колонізація Чорноморського побережжя не лише була (і зосталася) джерелом відомостей про тогочасну Східну Європу, “але і джерелом, з якого йшли проміння культури в глибину східноєвропейського суходолу. Було се його вікно в Європу, в культурний світ, майже одиноким в тих часах” [36, с. 84].

Одну з найбільш глухих і найменш доступних для культурних впливів і зв'язків частин індоєвропейської “правітчини” займали племена слов'янської і литовсько-латишської групи, приблизно в поріччях Дніпра, Двини і Волги, а саме: між германськими племенами балтійського помор'я, з одного боку, та між фінським розселенням горішнього Поволжя та великих озер - з іншого. Простір словянсько-литовської колонізації, згідно з М. Грушевським, існував як чотирикутник, що на заході окреслювався лінією Вісли, на півночі – Балтійським морем, на півдні - краями по середньому Дністру і Бугу, а на сході – басейном Дніпра. “Виділивши, хоч з певним, далеким приближенням для литовської групи по її відокремленню балтійське побереже і що найменше – землі між Німаном і Двіною, ми для праславянської території маємо простір від Карпатського підгір'я до Алаунської (Валдайської) височини, краї верхнього і середнього Дніпра (але території на схід від Дніпра, а також в сусідстві німанського басейна – спірні), та краї між Віслою й Німаном аж до моря (оскільки ці краї не були зайняті готськими й литовськими осадами)” [36, с. 75]. При цьому південна границя праслов'янської території та й території подальшої слов'янської колонізації була визначена “якнайкраще” і, за свідченням історичних відомостей, була установлена розселенням в чорноморських степах іранських племен: “з історичних джерел про чорноморську колонізацію бачимо, що кочове (іранське, скоріше за все) скіфсько-сарматсько-аланське населення степів не виходило за межі областей нижнього Дніпра, Південного Бугу і Дністра, і далі на північ повинні припустити колонізацію слов'янську” [41, с. 19].

Окреслений “глухий кут”, зазначає М. Грушевський, пояснює деяку відсталість, архаїчність і загальний консерватизм слов'янських і латишсько-литовських народів напередодні “великої історичної міграції Слов'ян” порівняно зі своїми найближчими сусідами – германськими й іранськими племенами. Інакше кажучи, незважаючи на не до кінця розірвану мовну спільність з ближчими і дальшими своїми індоєвропейськими родичами, культурний і соціальний процес в слов'яно-литовській групі виявляв себе у

формах значного запізнення, у значно повільніших темпах, аніж у народів, більш близьких до середземного культурного району або краще з ним пов'язаних. “Схована в глибині лісів Слов'янщина була глухим кутом, куди поволі, ослаблено долітали рефлексії політичного і культурного життя більш культурного Чорномор'я і сусідніх степів, де зустрічалися і перехрещувалися культурні впливи середземної і передне-азійської культури з течіями середне-азійськими” [36, с. 83]. Іранські і фракійські племена, пише М. Грушевський, які товклися по українським степам, безпосередньо стикаючись з чорноморським розселенням, і племена германські, які межували з кельтським розселенням, здавна захопленими впливами адриатичної і середземної культур, знаходилися у цьому відношенні в значно кращому положенні. Саме вони йшли попереду прогресу матеріальної культури і соціального поступу, були для своїх слов'янських сусідів посередниками у знайомстві з культурними новинами та технічними винаходами, випереджали їх в розвитку соціальної диференціації, формуванні воєнних організацій тощо. “Розуміється, легше слідити за прониканням очагів вище розвинених культур Моря і Степу між нижчі, відсталі культури Лісу і Лісостепу, бо вони кидаються в очі яскраво, тим часом як нахорони відсталих часто можуть відзначатися тільки бідністю, блідістю, невиразністю” [43, с. 60].

Германські, іранські та інші племена, продовжує М. Грушевський, не лише підбивали собі слов'ян та експлуатували їх, а й водночас давали їм взірці нового, більш диференційованого соціального ладу, слугуючи провідниками і взірцями в культурному та соціальному розвої. Таке “привілейоване” положення германців та іранців по відношенню до слов'ян пояснюється виключно близькістю до середземної і чорноморської культур, відблиски яких долітали в глибину східноєвропейського розселення в ослаблених і запізнених формах. “Різниця культурна і соціальна мусила бути дуже значна між індоєвропейськими племенами, які в околицях Чорного і Егейського моря ввійшли в сферу впливів вавилонської й егейської культури,

і тими, які зіставалися ще в глибині східноєвропейських лісів, хоча мовна і культурна спільність між ними ще не зовсім розірвалася” [37, с. 81].

Значення південно-східної орієнтації для інтенсифікації господарського та духовного життя народу підтвердилося слов'янською колонізацією, детермінованою “великими колонізаційними змінами”, які їй передували. Найважливішими такими змінами, на думку М. Грушевського, були, по-перше, рух південних сусідів – іранських і фракійських народів на південний схід і захід, який потягнув за собою опорожнення значних просторів по сусідству з праслов'янською територією і міг викликати розширення слов'янської колонізації на південь. По-друге, – “мандрівки” східних Германців з басейнів Одри і Вісли на Дунай і Чорномор'я. Більші і менші слов'янські маси втягнулися у орбіту цих “мандрівок” і, використовуючи вплив фракійського розселення та іранських (алянських) орд з Подоння і Подніпров'я, приєдналися до східно-германського натиску. Різні залежні і союзні слов'янські ватаги, пише М. Грушевський, стали його учасниками, брали участь у східно-германському розселенні на Чорномор'ї, у боротьбі готських дружин з алянськими, у їх походах на римські провінції [37, с. 85]. “Коли гунська буря розбила східно-германські та алянські політичні і воєнні формації на Чорномор'ї в другій половині IV в. і слов'янська людність рушила сюди в більших масах, користуючись, як натякає готські традиція, певною протекцією гунських орд, - се було повторення, тільки в ширших розмірах, того, що мало місце вже перед тим” [37, с. 85]. А вже в кінці IV століття східнослов'янська колонізація на Чорномор'ї зміцніла настільки, що, використовуючи гунів, стала мірятися з готами, які до цього часу тримали її у своїй залежності. Це був момент, зазначає М. Грушевський, найбільш видатний і, навіть, епохальний, для того часу, видатніший навіть від часів розбиття Атили [36, с. 166]. Адже нове територіальне розширення було пов'язане з певним культурним поступом слов'ян внаслідок їх наближення до вогнища середземної культури, з подальшим розвитком соціальної диференціації. При цьому слов'яни, підкреслює М. Грушевський, переважно

займали землі, покинені їх людністю, порожні, спустілі, без боротьби, переважно тихо-мирно. Це пояснюється тим, що послаблення іранських орд Чорномор'я відкривало дорогу на південь, а гунський потік, який зруйнував залишки іранської колонізації і погнав на захід готські племена Чорномор'я, остаточно відкрив ці землі для слов'янської колонізації. “Тож колонізаційне розпросторення Слов'ян могло йти досить правильно, без мішанини, без великих перескоків; племена, що сиділи далше від колонізаційної периферії, вступали в землі, що полишили їм, посуваючись наперед, племена далше висунені на захід або полудень” [36, с. 81]. Інакше кажучи, велика слов'янська міграція відбувалася без великої мішанини та значних перекосів, забезпечуючи формування однорідної етнографічної і лінгвістичної маси.

Зважаючи на це та приймаючи до уваги положення Української Русі на сучасній мапі Слов'янщини потрібно, зазначає М. Грушевський, помістити наших предків в південно-східній частині праслов'янської території. “Значить, коли ми правильно означили територію слов'янської правітчини, то на оселі племен східно-полудневої, української групи припадає східно-полуднева частина того праслов'янського осідку, а саме – поріччя середнього Дніпра. Як ціла слов'янська колонізація ішла в напрямі на захід, полудневий захід і полудень, так і українське розселення мало йти в тих же напрямках, - на захід і полудень” [36, с. 81]. Інакше кажучи, південно-східна, українська група племен вже тоді, перед розселенням, могла займати північну і північно-східну частину своєї пізнішої території, розповсюдившись потім лише на південь і захід.

При цьому рух на південь, як слідує з міркувань М. Грушевського, був не лише первинним по відношенню до руху на захід, а й вирішальним для формування українського народу як самостійної одиниці, що має свою неповторну і окремішню історію. Останнє зумовлено тим, що рух на південь східнослов'янських племен мало своїм наслідком вирізнення в структурі цих племен південно-східної групи, яка у візантійських джерелах VI століття позначена терміном “Анти” і протиставлена терміну “Слов'яни”. При цьому,

як свідчать знову ж таки ці джерела, Анти і Слов'яни то воюють між собою, то ведуть цілком протилежну політику щодо Аварів і Візантії. Всі ці факти, резюмує М. Грушевський, вказують на осібність цих двох груп і неможливість зведення різниці між ними до того, що Слов'яни “сиділи по сей бік Дніпра”, а Анти “по той”. На думку М. Грушевського, поділ на Слов'ян і Антів відповідав двом різним етнографічним слов'янським віткам. “Анти” можуть відповідати тільки східній групі, але й то з певним обмеженням: ми не знаємо як далеко сягало ім'я Антів на північ; теоретично беручи воно могло обіймати всі східнослов'янські племена, але в наших звістках стрічаємо се ім'я тільки в подіях і комбінаціях, які дотикаються самої лише полудневої, чорноморської колонізації східнослов'янської галузі” [36, с. 176]. Інакше кажучи, ім'я антів могло обіймати цілий східний відділ слов'янства, але з огляду на той матеріал, що знаходиться у розпорядженні дослідника, це ім'я належить тільки до південної частини цього відділу, до східно-південних слов'янських племен [32, с. 457].

Відтак, робить висновок М. Грушевський, Анти – це південна частина східної вітки слов'ян, тобто представники тих племен, які утворили етнографічну цілісність, відому нині як українська. Про це, пише вчений, свідчить і те, що Анти виступають на території, де пізніше бачимо Русинів і де й тоді, в VI столітті не міг сидіти ніякий інший слов'янський народ, - на краю між Дністром і Доном. І те, що Анти були східними сусідами Слов'ян і відрізнялися від них як осібна етнографічна група, що засвідчили їх наступники Руси і Болгари. І те, що, як свідчить історія, анти, будучи союзниками Візантії, мушили воювати зі словенами, а отже трималися від них “зосібна і ворожо”. “... при тім цікаво, що коли історичні джерела кидають знову світло на події по лівім боці Дунаю – в X в., - бачимо, що антська держава – Київська Русь – перейняла політику антів VI-VII в. і тримається з Візантією проти потомків словенів – Болгарської держави; так було від Олега і до Ярослава” [32, с. 464]. Південно-східна приналежність антів, а отже і українців, засвідчується і тим, що антська колонізація цілком відповідає

тому, що можна виснувати про правітчину нашого народу і напрям його колонізації, беручи до уваги той встановлений факт, що напрями слов'янської колонізації у цілому відповідали початковому розміщенню слов'янських племен на їх правітчині, а теперішнє розміщення слов'янських народів відповідає їх угрупованню на правітчині. Так що українська колонізація степової смуги від Донця до Дністра, і сусідніх частин Бессарабії, яка розпочалася у XVIII столітті запорожцями і продовжувалася протягом більшої половини XIX біглими селянами-кріпаками, лише оволоділа старою територією, що була зайнята Антами в перші століття слов'янської колонізації і потім втрачена з часів загарбницьких рухів тюркських орд. “Се все, кажу, робить можна сказати – певним, що в Антах маємо предків українських племен” [36, с. 177]. Це означає, що українське населення на більшій частині своєї нинішньої території, південну границю якої, до речі утворюють береги Чорного і Азовського морів, є правітчим в тому смислі, що воно, а точніше південна група східнослов'янських племен, від якої веде своє походження сучасна українська народність, поселяється на цій території ще в епоху великого слов'янського розселення [41, с. 8].

Загалом своє розуміння феномена Антів та їх ролі в українській історії М. Грушевський викладає у наступних тезах, По-перше, поділ слов'ян у письменників VI століття на Словен і Антів відповідає полудневій і східній групам північно-східно-полудневої галузі слов'янства, бо цей поділ є етнографічним, а не політичним чи географічним. По-друге, територія, де виступають Анти в VI столітті цілком відповідає тій території, яку мусили в сім часі займати полудневі руські (українсько-руські, уживаючи пізнішого терміна) племена в своєму русі зі своєї наддніпрянської правітчини. По-третє, всі звістки, які маємо про Антів, належать тільки до полудневих країн. Тобто, тільки гіпотетично, з певними застереженнями можна використовувати цю назву для позначення цілої східнослов'янської групи. Натомість, очевидно, що під цією назвою треба розуміти полудневі, українсько-руські племена. По-четверте, звістки про Антів треба ввести в

історію колонізації й політичну історію українсько-руських племен як спеціальні звістки про ці племена [33].

Важливість останнього пояснюється тим, що великий рух антських племен мав епохальне значення для подальшої долі українських племен. Саме “полудневе розселення”, за якого Анти “з розгону доскочили до моря”, вважає М. Грушевський, дало початок так званій Чорноморсько-дунайській добі, що відіграла дуже важливу роль в соціальній і культурній еволюції українського народу. Ця роль, на думку М. Грушевського, полягала у наступному. По-перше, ведене стихійним потягом до моря, до сонця, до теплішого підсоння, до буйнішого життя, антське розселення викотилося з лісового поясу в райони степові і передстепові і досягло крайньої мети своїх змагань – Чорного і Азовського моря. “З розгону доскочивши до моря”, Анти, тим самим, потрапили в орбіту тодішнього культурного життя, припали до джерел цивілізації, увійшовши в безпосередній контакт з грецько-римськими містами Чорномор’я, зі старими еллінськими колоніями, приймаючи грецьку і римську культуру і звичаї та поспішаючи “з головою скупитися в сі культурні джерела”. Цивілізаційний кругозір Антів надзвичайно розширився, бо Чорне море тісно зв’язувало наше побережжя з малоазійським, а через нього зі сферами старих культур – месопотамської, єгипетської, егейської, а “... культурні, торговельні зносини з Чорномор’я могли сягати на границі Монголії й Китаю, а з другого боку через Іран, котрого впливи і відгомони ми стрічаємо у нас на кожному кроці, могли йти до Афганістану й Індії” [39, с. 145].

Крім того, на Чорноморському побережжі того часу, зазначає М. Грушевський, дуже цікаво комбінувалися різні культурні течії. Полуднева Україна вже тоді була надзвичайно цікавою ареною зустрічі і боротьби світових культур, джерелом, звідки виходили різні перетрубації середземноморського і західного життя. Так, старі чорноморські грецькі республіки, політичні і культурні зв’язки яких були надзвичайно широкими і різнорідними, слугували осередком античної грецької культури, яка, однак,

була розбещена орієнтальними елементами: єгипетськими, сирійськими, вавілонськими, іранськими, індійськими. “Переповнені були в сих часах різнорідними варварським елементом, який творив тут надзвичайно інтересну, тільки досі мало досліджену культурну мішанину, в котру від початків свого розселення стали домішуватись і елементи слов’янські” [37, с. 90]. Далі, задунайські землі утворювали того часу римські провінції Дакію і Мезію і були романізовані в дуже значній мірі. Перші хвилі чорноморського слов’янського розселення застали цю римську стихію ще в повній силі, а тому слов’янські ватаги, в числі яких були і Анти, служили посередниками між нею та своїми чорноморськими земляками. “Сі римські, чи романські, стичності, так само як елліністичні, давали нашим предкам нагоду стрічатися і тут не тільки з основною, римською чи грецькою стихією, або християнством, як одним з визначних її елементів, але також і з юдаїзмом, та елементами, знов-таки, єгипетськими, вавілонськими, перськими” [37, с. 91]. Західний Туркестан, будучи передостаннім пристанищем для орд, що сунули на Україну з центральної Азії, ті часи був перехрестям індійських і китайських культурних течій, зв’язуючись політичними і культурними зв’язками з північно-західною Індією. “Сі зв’язки відновлюються все в нових і нових формах, і завдяки сьому, паралельно з тим як індійський елемент через еллінізм малоазійський і месопотамський вливається в грецьку сферу через Туркестан, Тибет і т. ін., переходить він до світу центрально азійського, в один бік, до наших степів і Чорномор’я – в другий” [37, с. 92]. Часи Антів припадали також на добу найбільшої експансії на захід Китайської імперії, яка володіла Туркестаном, планувала звідти походи на Європу, підтримувала дипломатичні зв’язки з Римською імперією. “Алянські, гунські й інші центрально-азійські орди служили посередниками в поширенні сих відблисків великої культури Далекого Сходу в наших сторонах” [37, с. 92]. І нарешті, з другої половини VII століття, пише М. Грушевський, в наших сторонах з’являється ще один важливий культурний чинник – мусульманський, арабський, особливо важливий як новий варіант

елліністичної і ще більше – іранської, перської культури. “Оповідання Масуді про порядки в хозарськiм Ітілю, де було поставлено від уряду сім суддів: два для хозар (юдаїстів), два для християн, один для слов’ян, руси й інших поган – служить цікавою ілюстрацією тих різнобарвних відносин, в котрі попадали, з певними змінами, антські пересельці з самого початку” [37, с. 93].

Таким чином, узагальнює вчений, із самого початку слов’янського розселення в цій Чорноморсько-дунайській добі чорноморські порти, дунайські міста і нижнє Поволжя були сповнені розмаїтих і “дуже інтересних” культурних комбінацій, такого собі культурного синкретизму загалом. Саме тут зустрічалися і поєднувалися старі і нові релігійні доктрини, культурні і цивілізаційні течії. З одного боку, грецьке і римське поганство, єгипетські, вавілонські та іранські культу, юдаїзм і буддизм боролися між собою, зі своїми сектами та християнством. З іншого боку, канонічне християнство воювало з не канонізованими доктринами, а саме: аріанством, якого дотримувалися готи, несторіанством, що знайшло свій притулок у Персії і звідти поширилося у Туркестан та центральну Азію та болгарським “маніхейством”. “Коли антські переселенці попадали куди-небудь на чорноморське побережжя, до дунайських міст, на долішній Дон або до Криму, все, що було між ними рухливішого, цікавішого, інтелігентнішого, що нападалось на нову духовну, культурну поживу – не на саме лише “зелене вино” і “овочі різноличні”, “паволоки і узорічя”, з жадністю лісових дикунів, - мало нагоду бачити незмірно цікаву стрічу і боротьбу сих доктрин, культів, культур. Мало нагоду черпати обома руками з джерел східних і західних, ловити рефлексии старого і нового, принципи нового права, нової етики, нової цивілізації, що напливала в різних формах і варіантах” [37, с. 93].

По-друге, Анти, а відтак й українські племена, предками яких вони були, стали предметом уваги і відомостей тогочасних цивілізованих, писемних народів. Так, вперше ім’я “Антів” зустрічається у візантійських

джерелах наприкінці IV століття для позначення групи племен, що розміщувалися над Дністром й не була тотожною до Слов'ян, які розміщувалися на захід від Дністра. Грецькі джерела, які припадають на цей час, також знають розрізнення Антів і Слов'ян: Слов'яни сидять безпосередньо над Дунаєм, а Анти – десь далі від Дунаю. “Поza тим, ім'я Антів приходить до загального уживання у візантійських письменників VI в.(з ними можна рахувати й Йордана, який жив у східній імперії). Сі письменники майже всі розрізняють Слов'ян і Антів: Прокопій, Агатій, т.зв. Маврикій, Менандр, Іоан з Ефесу, Теофілякт. На офіційний характер сього імені вказують титули ... Anticus, що приймалися імператорами з нагоди перемог над Антами” [36, с. 175]. В будь-якому разі звістки готських і візантійських джерел VI століття виразно виказують на антське, східнослов'янське розселення на чорноморському побережжі. Згадування Антів у вказаних джерелах означає, що для антського руху розпочалося власне історичне життя і водночас – часи більш інтенсивного, аніж до цього часу, розвитку. Розвитку, який, з одного боку, тісніше був пов'язаний із загальним поступом світової цивілізації а з іншого – був більш відокремлений і зосереджений в собі. Бо з антським розселенням, яке було частиною великого слов'янського розселення, розривалися ті безпосередні зв'язки, які поєднували досі слов'янську спільноту. “Східнослов'янські племена починали своє окреме буття. На чолі його географічні й культурні обставини виставили наші, українські “антські” племена, найбільш висунені на полудне, найближче поставлені до джерел культури” [37, с. 86]. М. Грушевський робить доволі цікавий висновок про те, що вихідною точкою української історії, зважаючи на зазначене вище, є відокремлення південної групи східнослов'янських племен, з якої з часом і сформувалася українська народність. А тому вивчення географічно-етнографічної і культурної еволюції цієї групи та того культурного середовища, в якому вона (ця еволюція) відбувалася, є початком вивчення історії українського народу [41, с. 18].

По-третє, українські племена в момент антського розселення отримують ту територію, яку доля судила їм як “їх історичний верстат”. “Дві великі творчі сили в житті кожного народу – народність і територія стрілися саме на порозі історичного життя нашого народу і утворили першу підставу дальшого розвою його” [36, с. 8]. Від цього часу, пише М. Грушевський, історія цієї території та історія майбутньої українською людності нерозривно пов’язуються між собою “і починається процес національного формування – перетворювання людності в національну спільноту на її національній території під впливами обставин, даних сею територією” [37, с. 86]. Опанування цією територією стає історичним завданням українського народу, яке, зазначає М. Грушевський, він не розв’язав до цього часу.

У загальному вигляді отримана антськими племенами територія може бути охарактеризована як “битий шлях” з Передньої і Центральної Азії до Європи – на Балкани і Дунай. Чорноморські степи, пише М. Грушевський, від непам’ятних часів служили битим шляхом з Подунав’я, з Середньої Азії, з Балканських країв до Туркестану, Середньої Азії і звідти до Індії, через Афганістан, і до Китаю [39, с. 144]. Азовсько-каспійські степи відкривали українському Чорномор’ю дорогу через “Залізні ворота”, теперішній Дербент і Дагестан, до Персії, Перської затоки й Індійського океану. Археологічний матеріал, продовжує вчений, не полишає нам сумнівів щодо старих тісних зв’язків між Подунав’ям і Кавказом, Чорномор’я з Туркестаном і північною Персією. Саме цими зв’язками, на думку М. Грушевського, і можна пояснити перехід в українську степи типів середньо-азійських, з одного боку, - глибокої Середньої Азії, яка вже стояла в сфері політичних і культурних впливів Китаю, а з іншого – різних предметів з побережжя Індійського океану [39, с. 145].

На заході, зазначає М. Грушевський, таким же “битим шляхом” була теперішня Бессарабія і Молдова. “Хто володів Чорномор’ям, стихійно, непереможно мусів пхатись кінець кінцем сюди, на Дунай, не тільки тому, що в східній частині сих степів кінець кінцем все мусив явитись з часом

новий приходень зі Сходу і потискати його на Захід, а й тому також, що степ чим далі на захід, тим вогкі ший, родючіший, багатший, і тому, хто міг з Подніпров'я сягнути за Дністер і Дунай, мусив пробувати зробити се. Але сягаючи туди, ослабляв свої сили в краях на схід від Дністра і мусив боротися з збільшеним натиском східних сусідів, поки вони нарешті не виперали його звідти” [39, с. 145-146]. Саме цим пояснюється згадувана вище першість південно-східного напрямку антської колонізації по відношенню до західного, успішність якого, як слідує з міркувань М. Грушевського, багато в чому залежить від міцності і продуктивності південно-східної колонізації, зокрема, від опанування та утримання під своїм контролем гігантської суходільної комунікації, що поєднувала Азію і Європу. Відповідно ближчої уваги дослідника вимагають “дуже інтенсивні і уважні колонізаційні і культурні взаємовідносини в двох протилежних кутах сеї просторої території: прикавказьким і придунайським стику слов'янської людності з останками іранськими (алани) і кавказькими на Сході, а романської людності на Заході, асиміляційні процеси, культурні запозичення, їх відбиття в мові й фольклорі і т. д.” [43, с. 65].

Таким чином, отриманий антами “битий шлях” був надзвичайно цінним з комунікаційної точки зору і, в той же час, надзвичайно невіддатливим для хліборобського народу, яким українці стали ще на своїй правітчині. Хліборобське господарство, безперечно, отримало тут гарні урожайні ґрунти, особливо в передстеповому поясі. Але воно було виставлене на постійну небезпеку з боку степу і потребувало збройної охорони і “оружної руки”. Нова приморська територія, зауважує М. Грушевський, багато обіцяла, але ще більше вимагала для свого утримання, бо була і вигідним сухопутним мостом з Передньої Азії до Південної й Західної Європи, і небезпечним, шкідливим сусідом, що містив у собі потенційну загрозу перетворення передстепових просторів на пустелю. “Чайка, що з затишних лісових озер злетіла на полудне, щоб “вивести дітей” над теплим морем, і необережно заложила своє гніздо “при битій дорозі” –

сей поетичний образ, мабуть, дуже давній, традиційний ... дійсно дає глибокий історичний символ сеї трагедії українського народу на його новій території” [37, с. 87].

Трагедії, бо нова територія – “приморські краї” – стала і небезпечним даром і головною ареною життя українського народу в ті часи. Останнє пояснюється тим, що передові антські полки, беручи участь у сухопутних і морських походах, мандруючи і оселяючись в границях Римської імперії, набираються там технічного і культурного досвіду і, внаслідок цього, стають посередниками між середземною, античною і орієнтальною культурою своїх земляків. “Зокрема на взірцях готських, алянських, аварських, болгарських, у сих великих майстрів воєнної організації і тактики сухопутної і морської війни, мусили школитись воєнні антські дружини, для котрих і під хозарським протекторатом досить було зайняття і зарібку” [37, с. 94]. На Чорномор’ї і політичне життя, і соціальний прогрес, підмічає М. Грушевський, йдуть надзвичайно швидкими темпами: розвиваються воєнні організації, впливові династії, аристократія тощо. Тим часом як на середньому Подніпров’ї, на Волині та на Підкарпатті українське розселення вросло в землю, розширяло хліборобську культуру, підіймало все нові “лядини” та перелоги, та потроху громадило лишки і засоби, поволі виробляло владущі верстви, міські осередки, розвивало зав’язки дружинної організації, зав’язані на правітчині, над Чорним морем, над Дунаєм, над Азовським морем, без порівняння швидшим темпом, в більш яскравих і багатих формах мусило розвиватися міське життя, промисел, мистецтво, духовна культура – і разом з тим соціальна диференціація, спеціалізація праці, відокремлення суспільних верств [37, с. 94]. “А далі на північ, в лісовім краю, в рамках хліборобського господарства, тяжчого, консервативнішого, йде помалу своя еволюція, - повільніша, вірніша старим заповідям і традиціям, вона простує, одначе, в напрямках, які вказує полудневе розселення” [37, с. 88].

Коли ж хозарська орда опанувала уральсько-каспійські ворота і загородила на півтора століття доступ до Чорномор'я руйнівним ордам Азії, антські племена отримали не лише великі простори для свого розселення впритул до Дунаю, а й досить спокійні і сприятливі умови для свого господарського життя. “Та антська бурхлива, степова козащина, поза котрою Прокопій нічого не знав про антів в VI віці, мусила одійти на другий план перед поступами колонізації хліборобської, міської, успіхами торгівлі і промислу” [37, с. 93-94]. Саме в цей час, зазначає М. Грушевський, і проступає аналогічний з пізнішим київським образ “широкої антської транзитної торгівлі”: ватаги купців, що йшли з цих чорноморських міст до Малої Азії, до Царгороду, до Єгипту і Месопотамії, до Туркестану, Персії, Індії. Ті залишки української колонізації в Криму, на азовській протоці, на усті Дону, на усті Дніпра, на Дунаї, згадки про які містяться у звістках XII-XIII століть, були лише слабкими пережитками колишньої великої, масової колонізації антів. “Ватаги “руських купців”, що ще в XII-XIII вв. стрічалися в Малій Азії, в Олександрії й т. ін., - се тільки слабкі відблиски великого торговельного руху, котрий мусив розвиватися в VII-VIII вв., під опікою хозарської орди, що дуже цінила торговельні прибутки, і при безпосередній участі наших купців” [37, с. 94]. Торгівля, що її вели Анти, виконує при цьому функцію не лише культурних контактів, а й виступає своєрідною рушійною силою розвитку всього українського запілля. “Ті форми воєнної і громадської організації, котрі вони заставали готові і виробляли у себе, в стичностях з більш цивілізованим і організованим чорноморським світом, вони переносили в запілля самою вже організацією транспорту і торгівлі” [37, с. 99]. Внаслідок цього, паралельно з чорноморським фронтом, тільки повільніше і у формах подібних, але менш рухливих і пластичних, виникали міські центри, торгівля і промисел, транспорт і комунікація в усьому українському запіллі.

Ця особливість Чорноморсько-дунайської доби, зазначає М. Грушевський, з часом виявить себе у вигляді ролевої відмінності між

Західною та Південно-східною Україною. Перша, краще захищена горами, лісами і болотами почне відігравати роль резервуару, куди українське населення менш захищених південно-східних просторів відступало під натиском тюркських орд, щоб через деякий час знову рухатися звідси у багаті дарами природи полудневі краї. “Тому культурні і суспільні традиції краще збереглися в західній частині українських земель, хоча центр їх життя лежав на Дніпрі, і лише тут воно розвивалося міцно і добре” [41, с. 11]. Адже Дніпро націлював українців до Чорного моря, слугував важливою торговельною артерією, а, відтак, забезпечував економічний розвиток українських земель, підтримання різного роду контактів з багатьма країнами. Передові групи антського розселення, які входили в коло інтересів чорноморської торгівлі і промислу, підмічає М. Грушевський, з самого початку повинні були намагатися використати свої зв’язки із земляками антського запілля – пізнішої Київщини, Сіверщини, Волині – в інтересах комунікації та обміну тамошньої сировини на предмети чорноморського торгу. “Система Дніпра, що збирала з різних сторін товари для того полудневого, візантійського експорту, розносила з поворотом візантійські і взагалі полудневі товари в різних напрямках, не тільки в землі Руської держави, але й далі” [36, с. 291].

По-четверте, Чорноморсько-дунайська доба підготувала елементи того нового укладу, який виступив потім в київській добі. Викликала до життя ті “організаційні течії”, які забезпечили останній і розквіт торговельних центрів, і воєнну організацію, політичні формації пізнішої доби. “Наслідком того, що вся наша письменна традиція походить з доби київської, і то навіть не з початків її, і через те вона донесла тільки дуже неясні спомини про попереднє, - сі віки, коли пульс культурної і соціальної еволюції наших племен бився не стільки на середнім Дніпрі, скільки на Чорноморським побережжі, на долішнім Дністрі та Дунаї, на Керченській протоці нарешті, нами не оцінюється відповідно” [37, с. 90]. Однак, зазначає М. Грушевський, навіть своїм виникненням київська доба завдячує культурному і соціальному

доробку Чорноморсько-дунайської доби, спадок якої є спільним добром українського народу. Саме після того, як хозари перепустили печенігів до чорноморських степів, починається приплив степової людності до північної України. За рахунок поворотної хвилі антської колонізації відбулося залюднення гірських карпатських країв і північних українських лісових областей. Особливою ж її заслугою, вважає М. Грушевський, слід визнати розвиток осель міського типу, промислового та торговельного руху, розвиток торговельних відносин, далеких купецьких походів, тобто всього того, що вишколило чорноморську людність протягом її п'ятисотлітнього проживання на великих комунікаційних шляхах, де розміщувалися живі торговельні і промислові міста. Ця людність, продовжує М. Грушевський, принесла, а як не принесла, то підлила нової енергії до міського життя, організації міських громад, купецьких товариств, воєнно-торговельних підприємств. Переселення з Чорномор'я елементів більш культурних, призвичаєних до більш організованих суспільних форм, активних та ініціативних знейтралізувало новгородсько-варязьку течію, що йшла до нас приблизь в ті ж часи з півночі, не дозволило останній запанувати надто сильно над наддніпрянським життям.

Тому, наголошує М. Грушевський, фактом є те, що старе київське право, адміністрація, культура не виявляють скільки-небудь виразних і інтенсивних норманських впливів, незважаючи на спроби норманістів все вивести із норманських взірців. Завдяки чорноморському переселенню місцевий український елемент виявився настільки міцним, що варязька хвиля, незважаючи на здійснену нею “свого роду воєнну окупацію київської політичної системи”, перепливла над ним, ніскільки не опанувавши місцевого життя. Київ не став ні норманською колонією, ні новгородською провінцією, що засвідчило важливість південно-східної орієнтації для збереження самостійності української держави. “Варязький елемент дуже багато зробив для будови київської держави – її сили поширення, підбою, панування, але держава стала київською, бо зачернені варязькими дружинами

рамці київського поширення були заповнені місцевим елементом, вихованим на чорноморським ферменті” [37, с. 100]. Підтвердженням цього, став і вибір культурного змісту – офіційної релігії і культури для нової держави. У часи великого поширення католицизму серед сусіднього західного слов’янства, грандіозних впливів Німецької імперії на схід Європи Київ обрав не “варязьку віру” – католицизм, а південну, чорноморську – візантійську, орієнтуючись на традицію старших зв’язків і відносин. Цінуючи і пильнуючи зв’язки із Заходом, київські правлячі верстви, зазначає М. Грушевський, віддали пальму першості не варязькій, а чорноморській – візантійській церкві і культурі [37, с. 101].

Саме чорноморські, а не норманські впливи, на думку вченого, зіграли в українському житті роль, подібну до ролі більш культурних південних народів в індоєвропейській еволюції. Прийшовши на північ, чорноморці зайняли провідні місця в суспільному житті як люди бувалі, досвідчені, навчені краще організованих форм управління, господарства і підприємництва. “Коли в фрагментах старої обрядової пісні ми й тепер ще зустрічаємо живу пам’ять про Дунай як ріку рік, котрої ім’я – се ріка, вода взагалі; про море, кораблі і бурі; про чорноморські степові краєвиди, з де-не-де розкиданими деревами, з степовими стогами, завершеними соколом, що “далеко видить” – “чистее поле і синее море” та веде розмову з дунайським “визом” (осетром); розкішно цвітучі виногради, де родиться “зелене вино”, згадки різних міських свят: календ, сатурналій, представлень замаскованих “берез” – се все дає нам поняття про той яскравий, барвистий круг вражень і споминів, що був принесений з полудня” [37, с. 97].

Заперечуючи норманську теорію виникнення Київської держави, М. Грушевський, частково полемізує й із кельтським поясненням її походження. Зокрема вчений зазначає, що ім’я східних Кельтів, яке потім слугувало загальним іменем для романізованих народів, Слов’яни прийняли від Німців, а не безпосередньо від Кельтів. “Се промовляло б проти безпосередніх стріч Слов’ян з Кельтами. Слідів безпосередньої стичності з Кельтами в

Слов'янській культурі теж напевно не можемо вказати” [36, с. 188]. Відтак, узагальнює М. Грушевський, “кельто-слов'янська стичність” лишається сумнівною.

На теорії кельтського походження Київської Русі доцільно зупинитися більш детально, оскільки вона також містить певні аргументи на користь природності для України чорноморської орієнтації. Ця теорія належить С. Шелухіну, який, спираючись на синтез даних історії, антропології, археології, етнології, мовознавства та географії, намагався відтворити за її допомогою складний етногенетичний процес становлення українців. Останній, на думку вченого, полягав у постійних контактах давньослов'янського населення із західноєвропейським, перш за все – кельтським. Відносячи український народ до адріатичної слов'янської раси, С. Шелухін пов'язує його найдавнішу історію з історією інших слов'ян адріатичної раси – словенців, хорватів, сербів, словаків, чехів, на території яких “постійно з найдавніших часів переходили, жили і мішалися народи кельтські. Слов'яни адріатичної раси займали безперервною масою землі Адріатичного моря по Дунаю на північний схід, кінчаючи Подніпрянщиною обох боків і ширившись до Вісли” [Цит. за: 100, с. 73].

Згідно з С. Шелухіним, українці етнічно оформилися шляхом асиміляції кельтських та грецьких елементів, які з Рутенії – півдня нинішньої Франції в часи Атили “мусли великою масою вимандрувати з рідної землі в римську провінцію Норік” (район теперішнього Зальцбургу в Австрії). “Осівши там, - пише вчений, - в Придунайщині, в Панонії, в Приадріатиці, вони на нових місцях зустрілися зі слов'янами: хорватами, сербами, словенцями, чехами, словаками. Підсиливши себе через шлюби з слов'янськими племенами адріатичної слов'янської раси, до якої належали й анти, ці кельти-русини примушені були протягом часу мандрувати вниз по Дунаю, поки в кінці VII або на початку VIII віку дійшли до Азовського моря, перейшли Дон і отаборилися на острові Тамань” [Цит. за: 100, с. 70-71]. Посилаючись на свідчення арабських письменників, С. Шелухін доводить,

що на Тамані кельти ще більше ослов'янилися, оскільки робили постійні морські наїзди і захоплювали жінок антського племені. Доки, нарешті, використавши свої мирні стосунки з сусідніми хозарами, повністю переселилися на територію сучасної України і навіть оселилися в Києві, “злилися з Українським Слов'янським народом Антів кривно і духовно в антропологічну одноцільність, яка зветься Українською нацією” [150, с. 4]. Причому до Києва кельти вирушили цілим народом, а не окремою хвилею, і принесли до племені полян, які жили під впливом візантійської культури, – українського народу ще й свою, римську культуру. Сполучення цих двох культур, на думку С. Шелухіна, й лягло в основу Київської держави. Наприклад, “Руська правда” має багато спільного з правом слов'ян адриатичної раси, “до якої належать українці, словенці, серби, хорвати, чехи, словаки”. “Цьому злиттю допомогли спільності Середземної та Чорноморської культур обох європейських народів – Антів та Кельтів” [150, с. 4].

Порівнюючи теорії походження українців М. Грушевського та С. Шелухіна, в контексті даного дослідження можна зробити наступний висновок. Антське походження українського народу робить чорноморську орієнтацію у М. Грушевського передусім південно-східною. Підтвердженням цього є слова М. Грушевського про те, що чорноморська орієнтація забезпечує Україні доступ до “старих природних торговельних шляхів”, які ведуть на схід. Анти, як зазначалося вище, якраз і оволоділи “вигідним сухопутним мостом з Передньої Азії до Південної й Західної Європи”, завдяки чому Україна з давніх часів увійшла в широкі зносини і зв'язки зі сходом і полуднем. Тому кооперація народів Чорного моря, що, за задумом М. Грушевського, має стати практичним втіленням чорноморської орієнтації України, передбачає, як буде показано нижче, передусім співпрацю з тими народами, що “перейшли через подібні орієнтальні впливи” й які проживають у тих краях, де проходять “великі транзитні дороги на схід”. У С. Шелухіна кельтська теорія походження української держави зумовлює акцентування передусім південно-західної складовою чорноморської

орієнтації України. Свідченням цього є обстоювання С. Шелухіним бажаності і необхідності для України створення у майбутньому чорноморсько-адриатичної федерації, яка буде базуватися на кривно-споріднених основах українського народу та народів Адриатики, їх психологічній та духовній близькості [Див.: 86, с. 262-263; 100, с.70-73; 131, с. 10-11; 150, с. 118]. Як бачимо різні історичні аргументи зумовлюють у М. Грушевського та С. Шелухіна різні геополітичні висновки.

Таким чином, зворотна чорноморська хвиля, виплекана в часи Чорноморсько-Дунайської доби, стала, згідно з М. Грушевським, в часи доби київської вісником нової культури, більш широкою, такої, що знала різні віри, різні народи, різну правду. Культурний синкретизм Причорномор'я пояснює той факт, що, попри перемогу офіційної візантійської ортодоксії, українська громадськість зберегла погляди ширші, свободніші, толерантніші і критичніші. Традицією свого свободомислення, робить висновок М. Грушевський, український народ зобов'язаний саме Чорноморсько-дунайській добі. Саме завдяки цій традиції сама київська культура як матеріальна, так і духовна не стала простим відблиском візантизму, а сформувалася у вигляді складного синтезу різнорідних течій, що їх доволі самостійно перероблювало і перетравлювало українське життя. Знайомлячись із західними здобутками і культурними засобами, Київська держава теж не лишалася пасивною, беручи участь в їх перетворенні, привносячи в них оригінальні нюанси. “В сім на погляд західноєвропейської людини власне лежить оригінальність ... взагалі української культури, що західні елементи й впливи в ній вона стрічає в новім одягу, в новій комбінації, яка дає зовсім нову закраску, нову красу сим елементам західної культури” [39, с. 143].

Отже, Київська держава виросла на “чорноморських дріжджах”, або, інакше кажучи, доба антської колонізації підготувала ґрунт для нової київської культури. Саме в світлі чорноморсько-дунайських традицій, пише М. Грушевський, знаходять природне пояснення бажання Святополка

перенести свою резиденцію на Дунай, намір “соколів Святославичів” “пошукати города Тмутороканя”, відправлення Ярославом Галицьким суден до Дунаю. “Се спомини тих часів, коли українська колонізаційна хвиля заливала все побережжя від Кубані до Дунаю, втискала до міст, стискала безпосередньо з останніми останками римського життя за Дунаєм, з юдаїзмом, і мусульманством кавказьких торговищ, геленізмом Криму, і т. д., - не тільки воювала і торгувала, але і вбирала в себе культурні елементи з усіх отсих джерел” [37, с. 95]. І навіть після походу азійських орд, що почався від мадярів і закінчився монгольським наступом і який розбив досягнення енергійного життя антів і знищив хліборобську сільську колонізацію, зусилля пробитися до моря не припинялися: “користуючись з моментів ослаблення татарських орд місцева людність – верхи і низи, бояри і ухадники не залишають спроб поновити стару експансію” [43, с. 63].

Грандіозна будова Київської держави трималася на чорноморській економічній базі. Коли ж ця база, що їй Київщина завдячувала своїми блиском і славою – панування над чорноморською комунікацією, торгівлею і транзитом – ослабла, київська будова впала, а українська спільнота з ролі провідної була переведена на роль залежну. На думку М. Грушевського, причиною цього було надмірне захоплення київських керманічів своєю північною експансією, своїм київським імперіалізмом, нав'язаним варязькими дружинами, та недооцінка ними завдання зміцнення своїх південних позицій. “Конкуренція з Новгородом, боротьба за дніпрово-балтійську дорогу, заволоділа увагою провідних київських кругів, і за сими інтересами вони занедбали забезпечення полудневих доріг, зв'язків з чорноморськими, азовськими й дунайськими українськими колоніями, далеко важнішими для економічного і культурного розвитку українського Подніпров'я, ніж триумфи над Новгородом, Полоцьком, Смоленськом” [37, с. 101]. За цими успіхами, зауважує М. Грушевський, безперечно блискучими, але мало есенціональними для київського життя, було занедбано багато чого, що можна було зробити для побороення степової навали, яка руйнувала

чорноморське розселення. До того ж втрата київською будівлею свого чорноморського фундаменту обернулася культурною поразкою українського народу. Київська культура, святкуючи великі тріумфи і розтікаючись по великим просторам північної і східної Європи вслід за тими прибутками, що їх приносила імперіалістична експансія на півночі, тікала з рук українського елемента. “Зоставляла його самого тільки з бідним фрагментом її, і кінець кінцем власне право українського народу до сеї культури було заперечене і його претензії до його власного діла були признані неоправданими і дикими!” [37, с. 102]. Ігнорування південно-східної орієнтації, згідно з М. Грушевським, стало причиною того, що київська культура із загального культурно-історичного погляду лишилася блискучою плямою на понурому східноєвропейському краєвиді, а з огляду на історичний розвиток української нації “зіставила по собі гірке похмілля, від котрого ще й нині тріщать козацькі голови” [37, с. 102].

Втрата українським народом південно-східного підґрунтя своєї культурної творчості поставила на порядок денний завдання засвоєння нових культурних взірців, які були перейняті із Заходу. “Так, безумовно, було вже у IX-X ст., далі в XII-XIII, коли коштом спустошеного Переяславського князівства, південних чернігівських земель і всієї південно-східної частини Київської землі виростає і посилюється Галицько-Волинська держава, піднімається Побужжя (Західний Буг), Галицьке пониззя (Прут і Дністер), розвивається, судячи з усього, карпатська колонізація” [45, с. 138]. По мірі того, пише М. Грушевський, як у XII-XIII століттях слабшали культурні і торговельні чорноморські відносини – з Балканськими краями, Візантією, Малою Азією, все більшого значення набирали відносини із західними, передусім німецькими землями. А занепад Києва і перенесення центру тяжіння до Галицько-волинської держави означав повну перевагу західних впливів над тією комбінацією впливів візантійських і загалом східних, що переважала в період формування Київської держави і була привнесена до останньої, як слідує з міркувань М. Грушевського, зворотною південно-

східною колонізацією. Тому, “коли українську культуру й мистецтво епохи перед-київської можна назвати східними – бо переважають в них східні елементи, а культуру й мистецтво київської візантійськими, - не в тім розумінні, що се було чисте запозичення, а в тім, що певна течія вибивалась особливо яскраво й надавала переважну закраску, - то культуру й мистецтво XVII-XVIII вв., до самого кінця гетьманщини, треба назвати західними” [39, с. 143].

Як бачимо, південно-східний вектор, згідно з М. Грушевським, хронологічно є першим для України порівняно із західним. Його згортання і спричиняє знайомство із західними культурними взірцями, що формують основні прикмети українського характеру, а саме: високий розвиток гідності, пошанування чужої гідності, любов до певних уставлених, зверхніх форм, “законних речей”, етикету і добрих манер, любов’ю до чистоти, порядку, краси життя, прив’язанням до культурних і громадських вартостей. Ці всі прикмети, наголошує М. Грушевський, роблять Українця дуже близьким по духу, по характеру до західноєвропейської стихії – де в чому до германської з її солідністю, діловитістю, любов’ю до комфорту, порядку, чистоти, достатності, до рівноваги і стоїцизму; де в чому – до романської з її потягом до форми, елегантності, бажанням в нести в усе красоту, освітити нею усяку сферу життя. Отже, західний вектор значущий для українців тим, що забезпечив їх духовну спорідненість із західноєвропейським життям шляхом формування в українців відповідних характерологічних особливостей. “Український народ належить до західноєвропейського, чи коротше сказати – просто таки європейського кругу не силою історичних зв’язків, які протягом століть зв’язали українське життя з західним, а й самим складом народного характеру” [39, с. 147].

Південно-східний же вектор важливий для українців тим, що зробив їх найбільш багатим східними, орієнтальними впливами народом західної культури. Ми, зазначає М. Грушевський, являємось одним з найбільш орієнталізованих західних народів – подібно як Болгари, Сербі, Іспанці, - і

ми повинні не забивати, а розвивати те корисне і цінне, що дала нам ся орієнтальна стихія. Остання, продовжує вчений, не тільки збагатила нашу етнографію, нашу творчість, наше мистецтво, не тільки влила різні цінні прикмети у нашу вдачу, в нашу психіку, а й зробила легкими для нас зв'язки з нашими сусідами, які зазнали подібних орієнтальних впливів, створила ґрунт для спільного порозуміння, для певної моральної близькості з ними. Спадок Чорноморсько-дунайської доби не загинув з її занепадом, а став “спільним добром українського народу, і в сім велика вага сеї чорноморсько-дунайської доби, котра мусить бути відповідно оцінена з сього становища” [37, с. 96]. Традиція свободомислення, що властива українцям з часів цієї доби, має, на думку М. Грушевського, застерегти їх від того, щоб бути простими учнями західного життя “нині і вовіки”, від того, щоб підганяти своє життя до якого-небудь західноєвропейського взірця. Українське життя, вважає М. Грушевський, здавлене дотеперішньою неволею, направлюване різними примусовими впливами і репресивними заходами, повинно насамперед “знайти себе”, емансипуватися взагалі. Тобто з'ясувати свої завдання, засоби і потреби, не поспішаючи замикатися в який-небудь один круг зв'язків, відносин і впливів, а беручи як можна ширше, “широко-отвертою рукою”, все, що може бути корисним для нього. “Не зв'язуючись ніякими симпатіями чи антипатіями, ніякими упередженнями, по французькому прислів'ю – “я беру своє добро скрізь, де я його знаходжу”, брати і в сфері старих зв'язків колишньої Російської держави, і нових зв'язків з Центральними державами, і поза ним” [39, с. 149]. Набагато важливіше, наполягає М. Грушевський, розвинути своє індивідуально-корисне з місцевих і власних задатків і засобів, аніж уложитися в уже готову чужу форму. А тому в сфері як духовної, так і матеріальної культури, технічного навчання українці мають брати скрізь те, що може здатися корисним. Неважко помітити, що це завдання, сформульоване М. Грушевським для незалежної України, перегукується з можливістю Антів черпати обома

руками із різних культурних джерел, вивчати “різні форми і варіанти”, мати доступ до “різних вір” і “різної правди”.

Проаналізована концепція М. Грушевського південно-східної орієнтації України може бути зведена до наступних положень. По-перше, це положення про природний для української держави характер південно-східного вектора. Ця природність пояснюється М. Грушевським тим, що напрями слов'янської колонізації відповідали початковому розміщенню слов'янських племен на їх правітчині, яка обіймала простір від Карпатського підгір'я до Валдайського височини і басейну Волги. Оскільки, за висновком М. Грушевського, теперішнє розміщення слов'янських народів відповідає їх розміщенню на правітчині, то, відповідно до положення Української Руси сучасній карті Слов'янщини потрібно помістити наших предків в південно-східній частині праслов'янської території. Що, в свою чергу, вкупі зі звільненням значних просторів їх південними сусідами і визначило “розширення слов'янської колонізації на полудне”. Свої міркування щодо природності південно-східної орієнтації для України М. Грушевський узагальнює наступним висновком: “Коли народність наша, дух народу тягне нас на захід, край звертає нашу енергію, нашу працю на схід і полудня, в сферу нашого моря, нашого комунікаційного центру, до котрого ведуть нас наші ріки і повинні б були привести всі наші дороги, коли б вони будувалися нами, в орієнтуванні нашими інтересами, а не мали своєю метою – навпаки – боротися з природною орієнтацією нашого економічного й культурного життя” [39, с. 151]. З цього висновку напрошується ще один: якщо дух українського народу орієнтований на захід, на існуючі там культурні взірці, то його праця і енергія – на південний схід, “в сферу нашого моря”.

По-друге, це положення про культурно-історичний зміст південно-східної орієнтації, який, згідно з М. Грушевським, полягає у боротьбі Степу та Моря. Вся історія південної Руси, зазначає М. Грушевський, є історією боротьби осілого населення зі степовим, кочовим. Ця боротьба точилася безупинно, впродовж довгої низки століть, а її результати виявлялися у

постійному коливанні меж осілих поселень: коли Русь слабшала, кочовики зміцнювалися – і порубіжна смуга пустішала, осілі поселення відсувалися на північ. І, навпаки, коли Русь посилювалася, слабшали тюрки – й осіле населення рухалося на південь, захоплюючи степові простори під пасовища й ниви [42, с. 155]. “Вже за пам’яті історії південна руська границя зазнала кількох таких коливань: наприклад, границя Київської землі, про яку ми маємо більше відомостей, то відсувалася до течії річки Стугни, то переходила за ріку Рось, у басейни Бугу й нижнього Дніпра” [42, с. 155].

Дослідження культурно-історичного змісту чорноморської орієнтації, зазначає М. Грушевський, вимагає появи праць щодо слов’янського розселення у степовій зоні і на побережжі Чорного моря, щодо його опірних міських пунктів і степових останків, щодо симбіозу слов’янської колонізації зі степовими ордами та іншими чужоземними елементами, щодо культурних впливів на кочівників та культурних течій серед них. Праць, які б “синтезували історичний дослід сеї території – Степової України і Чорноморсько-Азовського побережжя”. Дали підсумок її досліджень і з’ясували закономірності та тенденції, з одного боку, - північної колонізації цієї території з лісових країв, з іншого боку, - припливів і натисків на неї середньо-азійської степової людності. Висвітлили б проникнення з Чорноморсько-Азовського побережжя вглиб України елементів середземноморської та переднь-азійської цивілізацій, обмін культурних впливів Сходу і Заходу на сухопутній степовій дорозі загалом [43, с. 57]. “Бажані можливо повні підсумки нинішніх відомостей про систему степових торгових доріг, предмети торгу, обміну Заходу зі Сходом в степу і на побережжю – його торговий баланс, не кількісний, розуміється, а якісний” [43, с. 65].

Як бачимо, Степ у М. Грушевського є уособленням не лише ворога України-Руси, нещастя для її історії, а й, зважаючи на роль передатчика культурних впливів Кавказу і Сходу, деяким позитивом у загальній скарбниці України. Ідею одвічної і непримиренної боротьби зі степом, на

думку М. Грушевського, не можна вважати “загальним голосом” Київської Русі, бо поруч династій, які висувають цю ідею, існували й династії, що опиралися на степовиків. Потрібно, зазначає М. Грушевський, розділяти аспекти степу як території руїнних орд і степу як системи комунікаційних ліній, торговельних шляхів, які знаходилися під опікою і протекторатом кочівників з мотивів фіскальних і політичних. “Не вдаючись в крайнощі, які доводилось помічати останнім часом, коли кочівники видавалися за учителів Русі в металургії і в різній іншій давно і добре знайомій їм техніці, - належить брати під увагу і їх роль передатчиків, хоч би й пасивних, коли кочовий потік дійсно забирав за собою і прибивав до наших берегів культурні форми і технічні сили дальніх країв, далеких культур” [43, с. 65]. Отже, Степ для України є, поміж іншим, і символом долучення її до світової системи сухопутних комунікацій, а південно-східна орієнтація багато в чому спрямована на забезпечення такого долучення.

По-третє, це положення про хронологічну першість та значеннєву вищість південно-східної орієнтації порівняно із західною. Хронологічна першість засвідчується вже згадуваним фактом того, що саме згортання контактів Київської держави на південно-східному напрямі тягне за собою посилення відносин із тогочасними західними державами, готує ґрунт для повної переваги західних впливів у часи Галицько-волинської держави, увесь спектр політичних і культурних інтересів якої орієнтувався на Захід. “З кінця XIV віку Львів, наприклад, се чисто німецьке місто ... і таким він був весь XV в. і навіть частину XVI, а тим часом він в сім часі – культурний центр України, “”метрополія механіків (ремісників)” [39, с. 142]. Значеннєва вищість південно-східної орієнтації порівняно із західною зумовлена, як слідує з міркувань М. Грушевського, тим історичним фактом, що саме рух на південь східнослов’янських племен мав своїм наслідком вирізнення в структурі цих племен південно-східної групи, яка у візантійських джерелах VI століття позначена терміном “Анти”. Анти, за висновком дослідника, – це південна частина східної вітки слов’ян, тобто представники тих племен, які

утворили етнографічну цілісність, відому нині як українська. Відтак, жоден інший народ, окрім українського не може претендувати на причорноморські землі, що знаходяться у межах нинішньої української території, адже тут українське населення є відвічним у тому смислі, що південна група східнослов'янських племен в особі Антів, від яких веде своє походження українська народність, оволоділа ними ще в перші століття слов'янського розселення, яке заклало основи теперішнього розміщення народностей Східної Європи. “З великою слов'янською міграцією східнослов'янські племена, що увійшли в склад нашого народу, опанували майже всю теперішню етнографічну територію етнографічну територію. Правда, ся перша колонізація не вдержалась відразу на своїх займанщинах; значні частини наших країв залюднювалися вдруге, в третє і в четверте, але все залюднювалися нашою людністю, або з повною перевагою нашої колонізації” [36, с. 11]. І далі: “Від часів слов'янського розселення історія нинішньої української території стає історією українського народу” [36, с. 11]. (Подібну думку висловлює і С. Томашівський, коли пише, що з поміж різних племен, які напливали на береги Чорного моря з усіх сторін світу, лише одному українському племені вдалося перетравити всі політичні й переселенські бурі. Та після тяжких зусиль і витрат здобути Чорноморські береги й надати цілій Україні загалом одноцільний етнічний характер [130, с. 7].)

Крім того, саме антське походження українського народу пояснює у М. Грушевського і факт його “найбільшої орієнтації”, що обертається його здатністю до “власної творчості” у тих краях, які подібно до нього зазнали на собі впливів східної культури і знаходяться у сфері української південно-східної орієнтації. “Та східна спадщина, котра так глибоко залягла в нашій житті – перероблена, перетравлена реактивами західного нашого духу, але зовсім не витравлена, являється настільки цінною складовою частиною української культури, українського життя, що ми зовсім не маємо причини її

цуратись, ослаблювати чи хоч би ігнорувати в планах нашого будучого життя” [39, с. 150].

По-четверте, це положення, яке стосується значення чорноморської бази для незалежності української держави. Це значення, як показує М. Грушевський, було продемонстроване ще в часи Київської держави, занепад якої багато в чому був зумовлений надмірним захопленням її будівничих своєю північною експансією та ігноруванням, внаслідок цього, завдання зміцнення власних південних позицій. Ці політичні помилки “потім сильно помстились і на них і на інтересах української народності, котру дуже скоро фактичні хазяї великоруського запілля постаралися з ролі провідної перевести на роль залежну, коли ослабла чорноморська база київської будови” [37, с. 101]. Ігнорування українською державою завдань південно-східної орієнтації обертається для неї однобічним закріпленням на західному векторі, здатному надавати Україні лише взірці для її культури, однак не поле для її творення. “Але коли школою для нас мусять бути сі краї західної культури, полем нашої діяльності, нашої власної творчості повинні бути краї, які подібно як і Україна вирости у впливах і зв’язках східної культури – краї в сфері нашої чорноморської орієнтації, об’єднані Чорним морем як центром комунікації й різнорідних культурних і політичних взаємин” [39, с. 150].

І, нарешті, по-п’яте, - це положення щодо можливості вузького і широкого витлумачення південно-східної орієнтації України. У вузькому розумінні ця орієнтація означає завдання оволодіння Україною чорноморським побережжям з тим, щоб “стати тут міцною ногою”. Коли всі обставини сприяли його вирішенню, пише М. Грушевський, Україна наближалася до його вирішення. У широкому ж розумінні – це ініціювання Україною економічного і культурного співробітництва народів Чорного моря, результатом якого могло б стати не лише створення сильної економічної бази, а й відновлення за допомогою сучасних технічних засобів старих природних торговельних шляхів до Індії, Середньої Азії й Китаю, до Перської затоки, Сирійського побережжя, Аравії та Єгипту. Зважаючи на

культурно-історичний зміст південно-східної орієнтації – боротьба Степу і Моря – здобуття Україною чорноморських земель означає її вихід не лише до морських, а й до сухопутних комунікацій світового значення.

При цьому “великі транзитні дороги на схід” мають знаходитися в руках тих країв, через які вони проходять, щоб “наші люди”, “чи інші місцеві” не були при цих дорогах лише “носіями або мазчиками”. “Я не хочу, - пояснює свою думку М. Грушевський, - щоб наш народ, чи якийсь інший займався на своїй землі тільки моральним удосконаленням, укладанням гарних пісень, чи компануванням оригінальної східної музики, а щоб він повною рукою використав також і ті природні багатства, які історія дала в його руки, а він оплатив їх великими жертвами крові” [39, с. 151]. Тобто південно-східна орієнтація України не передбачає здійснення нею ані експансії, ані гегемонії чи панування у цьому напрямі. Навпаки, вона є підставою для створення федерації країв, зв’язаних географічно, економічно і культурно, але ні в якому разі не для “федерації поневоли”. “І як першу ступінь до такої федерації, продиктованої географічною, економічною і культурною спільністю, я вважаю економічне й культурне співробітництво народів Чорного моря” [39, с. 151].

“Власна творчість” України на напрямі південно-східної орієнтації, дозволить їй, на думку М. Грушевського, “знайти себе” у спосіб розвитку і використання як того, що дала їй орієнтальна стихія, так і своєї належності до кола західноєвропейських народів за складом характеру власного народу. Відповідно “знайти себе” Україна може у ролі посередника між народами, які пройшли крізь подібні до знайомих їй орієнтальних впливів, та західноєвропейським життям, духовна спорідненість українців з яким є безсумнівною. З огляду на це для України нагальною є критика євразійства як геополітичної доктрини росіян з її центральною тезою про те, що саме Росія історично покликана бути посередницею між Заходом і Сходом. Порівняно з народом великоруським, наголошує М. Грушевський, український за складом своєї культури і свого духу є народом західним, хоча

й найбільш багатим східними впливами. Великоруський же народ, хоч і є європеїзованим, цілковито знаходиться під владою орієнтального духу і стихії, а тому не може здійснювати посередницьку роль між Заходом і Сходом в силу наявності в нього прикмет характеру, що є не лише “глибоко відмінними” від європейського, а й “глибоко противними” йому, а саме: патріархальності, підвищеного інтересу до моральних проблем “народу богоносця”, зневаги до гідності іншої людини, відкидання культурних і громадських вартостей тощо. Більш того, російський уряд завжди був байдужим до культурних і економічних умов, в яких жили народи “безмежних східних просторів” Росії, до їх історичного, політичного і культурного минулого. “Під російським пануванням з століття в століття розграбовувались, нищились, вимирали цілі племена, народи, раси, скажімо північної Азії, і російський інтелігент ..., що брав участь в укладанні наказів і законів для Сибіру, не мав найменшого поняття про життя цього Сибіру, про його географічні, економічні й історичні обставини, про систему адміністрації чи експлуатації цих країв” [39, с. 190].

Східна ж спадщина українського народу складається виключно із візантійських впливів, без будь-якої домішки фінських, татарських та монгольських елементів, а тому є надзвичайно цінною складовою частиною українського життя, що не може бути проігнорована в планах на майбутнє. Саме ця спадщина і створює ґрунт для спільного розуміння і, навіть певної моральної близькості, між народами Чорного моря, на підставі чого лише й можлива справжня кооперація між ними. В свою чергу західноєвропейські риси українського народу дозволяють використати північну орієнтацію, до якої насильно буде намагатися прив’язати Росія Україну, для відновлення останньою своїх зв’язків із західним світом у спосіб демонстрування свого європейського характеру, своєї співзвучності і внутрішньої спорідненості з європейською культурою, своєї готовності її присвоєння - “не через зверхній примус і натиск, а власне завдяки сьому внутрішньому спорідненню” [39, с. 148]. Завдяки цьому Україна “відтінить” суто східний характер російської

стихії і фактично продемонструє вкупі зі своєю південно-східною орієнтацією справді посередницьку – таку, що базується не лише на “мотивах практичної користі”, а й на “погляді морально-соціальному” – роль між Заходом і Сходом. Роль небайдужого ставлення до минувшини і сучасності “інших чужоплемінних країв”, ініціатора взаємовигідних економічних, культурних і політичних зв’язків не лише з романо-германськими країнами чи Балканами, а й Малою Азією, Єгиптом, Персією, Туркестаном, Середньою Азією, Китаєм та Індією.

Таким, чином, південно-східна орієнтація України не суперечить її західній орієнтації, й не є простим доповненням до останньої. Вона забезпечує Україні “власну творчість” і “власне поле діяльності”, дозволяє Україні стати лідером “чорноморських країв”, ініціатором відновлення “старих природних торговельних шляхів”, що вкупі із західними прикметами українського характеру та з огляду на цікавість до цих шляхів з боку Заходу, робить її надзвичайно цікавою і привабливою для останнього. Крім того, південно-східна орієнтація, за висновком М. Грушевського, яка передбачає використання східної спадщини українців, не означає рух України у фарватері російської стихії, а сама ця спадщина, вільна від усілякого роду фінських і туранських домішок, не є такою собі модифікацією російського євразійства. Навпаки, будучи спрямованою виключно на створення “кооперації народів Чорного моря”, ця орієнтація позбавляє Росію права “особо благоприємствуємої” нації в цьому регіоні, дозволяє Україні отримати право керуватися у своїх стосунках з нею виключно “добром українського народу”, а не якимись там “інтересами спільної революції, спільної культури, спільної вітчизни”, і у цілому надає можливість українській державі випростатися, щоб потім “уложитись в найбільш вигідній позі”.

Далі, за висновком М. Грушевського, Україна після отримання своєї незалежності змушена буде просувати свої інтереси у південно-східному напрямі на протипагу і, багато у чому, всупереч Росії. Адже після усунення перешкод на шляху оволодіння українським народом чорноморським

побережжям з боку Візантії, Турок, різного роду кочових орд, Кримського ханства “виявилось, що політична й економічна енергія України вже паралізована московською політикою, яка зарубала їй всі шляхи і силоміць ... повернула в глибокий кут українське життя” [39, с. 146]. В той же час негативна по відношенню до Росії спрямованість південно-східної орієнтації України не виключає можливості “добровільної і свobodної зв’язі” між обома державами. До створення останньої Україна, вважає вчений, має рухатися поступово, гасячи обопільну ворожнечу між собою і Росією, шукаючи по можливості безболісного для себе виходу з тієї чи іншої колізії. Не ігноруючи психологічних моментів, які ускладнюють відносини з Росією та обстоюючи свої інтереси перед нею, опираючись при цьому на переваги економічного і культурного співробітництва з народами Причорномор’я. “Тут як в політиці треба взагалі уміти чекати і не форсувати справ, котрі вимагають часу, щоб дозріти і розв’язатись самі по собі” [39, с. 167]. Росія ж, якщо вона не ставить перед собою завдання “зірвати” українську державність, повинна, на думку М. Грушевського, в інтересах встановлення добрих і вигідних відносин з Україною не загострювати ці відносини декларативними заявами і протестами, не брати на себе роль авангарду на Україні, а якомога скоріше приймати і пристосовуватися до того, що логічно і невідворотно витікає з принципу державності України, зокрема до можливої лідируючої ролі останньої у кооперації народів Чорного моря.

Фактично М. Грушевський не відкидає – принаймні, не заперечує – можливості участі Росії у такій кооперації за умови, по-перше, демократичних перетворень усередині неї, “визволення Росії з пут старого режиму й перетворення її на вільну і впорядковану державу” [34, с. 385]. “Нова Російська республіка, коли хоче удержатися в цілості і силі, повинно щиро зріктися всяких замірів тримання когось силоміць на припоні, до кінця провести принцип свободи і само означення у внутрішніх відносинах” [35, с. 49]. По-друге, за умови визнання права України на “власну творчість”, а отже і власні інтереси під час організації такої кооперації. Ми, писав М.

Грушевський, маємо великі симпатії до народу великоруського, бажаємо йому сили й слави. Не вирікаємося тісних історичних, етнографічних і культурних зв'язків з ним. Але протестуємо й не перестаємо протестувати проти того, аби для скріплення тих зв'язків здержувано силоміць натуральний розвій нашого народу, ставлено перешкоди його культурним і національним потребам і всякими способами приголомшувано в інтересах такого “єдинства руського народу”, яке видумали собі його офіційні оборонці й неофіційні добровольці [38, с. 16]. І далі: “Коли взагалі ми стоїмо на федерації, можливо широкій, що веде нас до світової, ми не можемо принципово відкидати федерації із Великоросією, але: 1) які-небудь зв'язки з нею можна робити, коли її фізіономія усталиться у духу демократичнім, свободнім від імперіалізму і централізму; 2) певних обов'язків про наведення там ладу не можемо взяти на себе, маємо у себе досить роботи; 3) щоб дійти до федерації треба поступово встановлювати зв'язки оборонні, митні і т. п., федерацію може вінчати тільки се; 4) природно нам починати сі зв'язки з новими республіками, близькими географічно, вже усталеними в демократизмі; 5) передумовою являється признання України і сих республік як самостійних держав: хто оминає се визнання, або противиться – не мислить чести федерації, і ми з такими лжефедералістами не можемо договоритися. Отже, передусім “признання нашої незалежності” [Цит. за: 103, с. 273].

Мабуть, розуміючи, що це “признання” з боку Росії не буде легким і щирим, М. Грушевський висловлює думку про доцільність використання чорноморської орієнтації як для протистояння різного роду спекуляціям на тему “слов'янської єдності”, що мають місце в російській суспільно-політичній та громадській думці, так і для протиставлення їм власного варіанту “слов'янської єдності”. “Слов'янська ідея”, пише вчений, означає в Росії для одних пригноблення неприємних національних прагнень українців, білорусів та литовців, для інших – російський шовінізм під слов'янським прикриттям, мракобісся, яке протиставляє засадничі “слов'янські ідеї”

західній культурі та західним політичним думкам. Чорноморська ж орієнтація України спроможна наповнити означену ідею реальним, практичним змістом, оскільки дозволяє на місце “платонічного слов’янства”, яке не стримується від придушення українського народу, поставити спілку держав-союзників - України, Білорусі і Литви, - що взаємо переплетені та взаємозалежні один від одного рівністю життєвих обставин, спільними прагненнями, цілями та ворогами [44, с. 66]. Спільний шлях розвитку українського, білоруського і литовського народів зумовлений, згідно з М. Грушевським, тим, що, по-перше, між ними ніколи не було скільки-небудь серйозних конфліктів; по-друге, кожен з цих народів, проживав на своїй етнічній території і національно-змішані кордони були незначними; по-третє, всі вони мають спільні зовнішні взаємини та інтереси, бо “всі троє прийомні діти історичної Польщі”. Київська Русь стала основою громадського, культурного і політичного життя цих трьох країн. Разом вони увійшли до складу Польської держави, разом пройшли всі трансформації соціального та національного формування, разом мусили розвивати свою силу опору проти російського централізму та великоруського шовінізму. “Ці три сусідні національні території, які простягаються як щільно прилягаюча, невіддільна земля від берегів Чорного моря до узбережжя Балтійського та які сполучають басейни Дніпра, Німану та Північної Двіни ... взаємно поєднані комплексом господарських, соціальних, культурних та політичних інтересів” [44, с. 67].

Таким чином, чорноморська орієнтація дозволяє Україні, з одного боку, ізолюватися від різного роду “слов’янської взаємності” та “слов’янського братства”, а, з іншого, - увійти до світової федерації народів “з правдиво-демократичним устроєм” в якості її рівноправного учасника, що забезпечує транспортно-комунікаційні зв’язки між її членами. При цьому створення федерації України, Білорусі та Литви можливе остільки, оскільки чорноморська орієнтація України передбачає долучення останньої до “великих транзитних доріг на схід”, що з давніх-давен сполучали Подунав’я, середню Європу та балканські краї з Туркестаном, середньою Азією і, далі, з

Індією та Китаєм. Опановуючи ці дороги разом з народами Чорного моря – “відновлюючи й налагоджуючи їх в сучасних технічних формах” – та відтворюючи їх колишнє поєднання із західною системою комунікацій, Україна сполучає своїми транспортними засобами “старі природні торговельні шляхи” Сходу з “басейнами Дніпра, Німані та Північної Двіни” з тим, щоб “найбільш легко зв’язатися тут із західним світом”. Інакше кажучи, “битий шлях” з Передньої і Центральної Азії до Європи – на Балкани і Дунай, що його свого часу здобули антські племена, забезпечує Україні “безпосередню стичність із західною культурою” й, окрім того, перетворює її на “рівнорядний член у складі світової, європейської федерації” [46, с. 234]. “Цікаво, що М. Грушевський вбачав у “чорноморській орієнтації” (тобто в економічному, культурному і політичному співробітництві народів Чорного моря) найкоротший шлях до майбутньої європейської федерації”, - підмічає в цьому сенсі сучасна українська дослідниця Т. Воропаєва [20, с. 300]. В цьому ж сенсі ряд українських вчених наголошують на нагальності для сучасної України формування “південного вектора” своєї євроінтеграційної стратегії [Див.: 95, с. 5-6, 84-90,].

Як бачимо південно-східна орієнтація України дозволяє їй гідно виглядати як перед Заходом, так і перед Росією, не дозволяючи їм обом “зірвати” свою державність, пропонуючи взаємовигідні проекти спільної співпраці та лишаючи за собою право на “власну творчість”, зокрема на утворення Чорноморсько-Балтійської федерації у складі України, Білорусі та Литви. Адже історично, як зазначалося вище, саме ця орієнтація, за висновком М. Грушевського, - рух на південь східнослов’янських племен - призвела свого часу до вирізнення в структурі цих племен південно-східної групи, Антів - предків українського народу. Тому згортання південно-східного вектора загрожує Україні забуттям свого власного історичного завдання, яке з часів Антів полягає в опануванні “чорноморською комунікацією, торгівлею, транзитом”, що поєднує Азію і Європу.

Насамкінець слід зауважити, що всі положення концепції М. Грушевського щодо південно-східної орієнтації України сформульовані ним як висновки із ґрунтовного історичного дослідження як особливостей східнослов'янської колонізації загалом, так і специфіки та наслідків для подальшої історії України антського розселення зокрема. Це говорить про переважно історичну аргументацію М. Грушевським важливості південно-східного вектора української держави.

В той же час у концепції М. Грушевського не важко помітити іншого роду аргументацію на користь важливості цього вектора, а саме: політико-географічну та геополітичну. Перша існує у вигляді тези про те, що для пізнання соціального процесу в певних фізико-географічних умовах важливо з'ясувати, як при даних прикметах ґрунту, клімату, заводнення, комунікаційних і транспортних засобах розвивалося в різних районах заселення, які воно приймало форми і як змінювалися колонізаційні течії, які культурні впливи і зв'язки вони з собою приносили, як формувалися економічні, культурні і політико-правлячі центри та в яких стосунках між собою вони знаходилися [43, с. 54]. Відтак фізичні обставини даної території разом з політичними та культурними впливами, відносинами сусідства, культурними вкладками в землю попередніх поселенців є тими важливими чинниками, завдяки яким територія могутньо впливає на подальшу історію народу.

У випадку української території це означає, що вона, а точніше її “приморські землі”, будучи “історичним верстатом” життя українського народу, перед ним “багато завинили”. “Географічні прикмети краю і дані ними відносини сусідства фатально налягли на всю політичну долю народу і тяжко відбилися на його культурному і національному житті” [36, с. 15-16]. Боротьба зі степом протягом віків, пише М. Грушевський, яка була причиною колонізаційних рухів – припливів і відпливів зі степу до лісу і навпаки - забрала енергію українського населення, а колонізаційні та економічні перетрубації не дали змоги усталитися суспільно-політичним

стосункам. "... східне слов'янство, спеціально український народ покладав се за великий подвиг і заслугу перед людською цивілізацією, що се він на собі виносив левову долю боротьби з сею азійською навалою і його протиставлення нейтралізували рухову руїну силу сих кочових орд, так що вони або навіки застряглися в наших степах, або значно ослаблені, одомашнені, окультурені пересувались далі на захід, в долішні або середні дунайські степи Балкан і Угорщини" [43, с. 64].

Крім того, зауважує М. Грушевський, історично склалося так, що, маючи небезпечного ворога вздовж усієї південно-східної граничної лінії, українські політичні організації не могли утриматися, коли з тилу, на північно-західній або північній лінії формувалися міцні політичні організми. Звідси – неминучість завдання "широко заволодіти чорноморським побережжям і стати тут міцною ногою".

Геополітична аргументація проступає у М. Грушевського, по-перше, під час його міркувань щодо важливості для України вироблення власного проекту кооперації народів Чорного моря заради збереження за Україною права "власної творчості" не лише у відносинах з Росією, а й у стосунках із Заходом. "Визволення від примусової залежності від московського життя не повинно бути заміною однієї залежності другою, хоч би й добровільною" [39, с. 149]. По-друге, - в ідеї Чорноморсько-Балтійської федерації у складі України, Білорусі та Литви, яка покликана слугувати важливою ланкою у транзитному сполученні Європи та Азії. Однак, в обох випадках домінуючою все ж таки лишається історична аргументація. Так, участь України в кооперації чорноморських народів багато в чому уможлиблюється саме антським підґрунтям її історії, яке й забезпечує моральну близькість українців з народами в тій області, до якої їх (українців) спрямовують географічні умови їхнього краю. А Чорноморсько-Балтійська федерація, за виразом М. Грушевського, - це спілка народів, пов'язаних довголітніми історичними вузами, відсутністю між ними історично за давних непорозумінь і конфліктів [44, с. 66, 67].

Ці два аргументи – політико-географічний та геополітичний послідовно будуть проведені, відповідно, С. Рудницьким (частково С. Томашівським) та Ю. Липою у розроблених ними концепціях південно-східного вектора України. Крім цього, і С. Рудницький, і Ю. Липа певним чином модифікують як саму ідею Чорноморсько-Балтійської федерації, так й аргументи стовно її доцільності та виправданості. Варто також зазначити, що в обох вчених чорноморська орієнтація є власне південно-східною, а тому надалі ці терміни будуть вживатися як синоніми.

Висновки до другого розділу:

1. Всі положення концепції М. Грушевського щодо чорноморської (південно-східної) орієнтації України сформульовані ним як висновки із ґрунтового історичного дослідження як особливостей східнослов'янської колонізації загалом, так і специфіки та наслідків для подальшої історії України антського розселення зокрема. Це говорить про переважно історичну аргументацію М. Грушевським важливості чорноморського (південно-східного) вектора української держави.

2. У вузькому розумінні зміст чорноморської орієнтації України, згідно з М. Грушевським, полягає у необхідності для останньої закріпитися на чорноморському узбережжі, “стати там міцною ногою”. У широкому – в організації кооперації чорноморських народів, яка, по-перше, забезпечить Україні участь у відновленні старих природних торговельних шляхів до Індії, Середньої Азії й Китаю, до Перської затоки, Сирійського побережжя, Аравії та Єгипту. По-друге, - дозволить українській державі “емансипуватися взагалі”, випростатися з тим, щоб “потім уложитись в найбільш вигідній позі”. Крім того, М. Грушевський не виключав можливості використання чорноморської орієнтації для протистояння ідеї “слов'янської єдності” шляхом ініціювання Україною свого варіанту цієї ідеї, який передбачав створення федерації українського, білоруського та литовського народів на балтійсько-чорноморських шляхах.

3. Теза М. Грушевського про те, що саме чорноморська орієнтація забезпечує Україні “власну творчість” на світовій арені зберігає свою актуальність з огляду на нагальність для сучасної України стати ініціатором проектів, які, з одного боку, відповідають її інтересам та забезпечують перетворення її на комунікаційний центр світової ваги, а, з іншого, - є цікавими для решти країн, увага яких прикута сьогодні до Чорноморського (Балто-Чорноморсько-Каспійського) регіону. Прийняття до уваги тези М. Грушевський про можливість за певних умов участі Росії у кооперації чорноморських народів дозволить незалежній Україні продемонструвати відсутність антиросійських інтенцій у своїх євроатлантичних прагненнях та просуватися на шляху їх реалізації за одночасного збереження добросусідських відносин і стратегічного партнерства з РФ. Водночас думка М. Грушевського щодо можливості використання чорноморської орієнтації для протистояння ідеї “слов’янської єдності” може бути використана сьогодні для пошуку культурно-історичних підстав оптимізації відносин України з Білоруссю та Литвою, в тому числі і у вирішення питання диверсифікації шляхів енергопостачання до Європи. Це, безперечно, сприятиме подальшому нівелюванню російського варіанту “слов’янської єдності” як “єдності трьох братніх народів – російського, українського і білоруського”.

РОЗДІЛ 3

СТЕПАН РУДНИЦЬКИЙ ПРО ПОЛІТИКО-ГЕОГРАФІЧНІ ПІДСТАВИ ЧОРНОМОРСЬКОЇ ОРІЄНТАЦІЇ УКРАЇНИ

Обґрунтування чорноморської (південно-східної) орієнтації у С. Рудницького є невід’ємною складовою його політико-географічної системи. Географія, пише С. Рудницький, або землезнання (опис землі) є загальною простірною наукою про землю і її поверхню. Земна поверхня – це нескінченний для пізнання конкретний об’єкт географічної науки. “Нинішнє землезнання – це самостійна природоописна наука про Землю (як своєрідну одиницю серед Всесвіту) й її поверхню з усім тим, що на цій поверхні знаходиться й стоїть у тісних взаєминах із цілістю землі й її поверхні” [112, с. 94].

Важливим, на думку С. Рудницького, є те, що географія займається не лише державами, а говорить рівномірно по будь-яку країну, описує простір землі, зайнятий якимось народом, так само як колись описувала лише простори, зайняті державами. Це означає, що для географії кожний край і кожний народ мають однакову вартість, “бо тепер не тільки держави і города, а вся природа краю важна для географії” [109, с. 5]. “Тепер кордони (границі) між державами для географії не мають значення, вона ділить краї по різниці природи, отже перш усього по будові їх поверхні, але також по різних інших їх прикметах” [109, с. 6]. Отже, географія – це така наука, яка досліджує ті явища природи, що є важливими прикметами краю. Її специфікою є розгляд предметів і проявів земних просторів не тільки самих по собі, а головним чином у їхніх взаєминах, всебічних і загальноземних [Цит. за: 56, с. 21].

“Всі, здавалося б, такі великі, суттєві одміни на поглядах на істоту географії походять тільки з різного розуміння її предмету, себто землі” [111, с. 346]. Різне витлумачення землі, в свою чергу, залежить від, по-перше, від

ступеня культури, що на ній знаходиться або ціле людство, або окрема його група. По-друге, - від стадії, на якій, коли триває цей культурний ступінь, знадобиться людство чи його група. Якщо головним змістом поняття “земля” чи “країна” є люди, населення землі чи країни, то маємо антропоцентричну парадигму землезнання, яку земля чи окрема країна цікавлять не самі по собі, а виключно у якості місця перебування їхнього населення. Для цієї парадигми людина є центром усього, осередком Всесвіту, навколо якого рухається Сонце. “Як “*princes, legibus solutes*” пізнішого періоду римського цесарства стояв поза людськими законами, так “*homo, nature solutes*” стояв віками нібито поза природними законами” [107, с. 276].

Якщо ж “земля” чи “країна” мисляться як частина або твір природи, що потребують свого природничого вивчення, то місце антропоцентризму займає фізіоцентризм. Основним постулатами останнього є: 1) “чоловік належить до природи, до органічного світу”; 2) “чоловіча природа витворилася віковою еволюцією з інших звіриних порід”; 3) “чоловіча природа все підлягала, підлягає і підлягатиме еволюційним законам біології, які стремлять без упину до творення нових порід” [107, с. 277].

З одного боку, панування антропоцентризму робить географію нікому непотрібним “збірником назов і чисел, історичних, антикварних, економічних анекдотів і т. п. без вартісного баласту”. З іншого боку, “людина – це частина органічного, тваринного земного світу, землезнання не може її залишити поза межами своїх дослідів” [111, с. 349].

Виходом з цієї пізнавальної колізії, на думку С. Рудницького, може бути історична географія, але не як самостійна галузь землезнання, а як певний спосіб розгляду і антропогеографічного, і фізико-географічного матеріалів. Особливість цього способу полягає у з’ясуванні взаємин людства із землею, бо “не сама людина, й не самі її діла, а тільки взаємини людини й взаємини її діл із землею, себто з природою краю, становлять предмет усіх антропогеографічних дисциплін” [111, с. 349]. Відтак для землезнавця історична географія починається з моменту, коли людина стає активним

географічним чинником і починає більш чи менш виразно впливати на природу свого краю.

Більш того, сама історія, вважає С. Рудницький, якщо вона не бажає бути відірваним від дійсності скопищем імен і дат чи безплідним спекулятивним міркуванням з природу тих чи інших подій, має брати до уваги географічну дійсність, бо історичні, в тому числі й політичні, події завжди відбуваються “в якимсь географічним просторі”. Тим самим завдяки історичній географії, а точніше тій меті, на досягнення якої вона націлена, землезнання стає однією з найважливіших політичних і історичних наук. Ця мета має різне формулювання в науковій літературі, а саме: “описати різні стани земної поверхні в протязі історичних віків”; “представити образ природи й культури даної країни для даної епохи ... в сильнішому внутрішнім зв’язку, в так само живих взаєминах між землею й людьми”; “досліджувати земну поверхню в її взаєминах з культурним світом людини протягом історичного розвитку”; “порівнювати земні простори щодо часових змін у їхнім вигляді, й щодо їхнього значення, яке визначається шляхом взаємин з людиною”; “розгляд земної поверхні як простору осідку й діяльності людини протягом історичного розвитку”; “з’ясувати зміни, що відбулися на земній поверхні переважно під впливом людини”.

Попри це, узагальнює С. Рудницький, у своїх загальних рисах мета історичної географії лишається незмінною - створити образ краю, де відбувається історичне життя. Відтак різниця між природними та гуманітарними науками є формальною, адже і одні, і другі досліджують одне – природу “в її двох головних особах проявлювання: “матеріальним” і “духовним” [Цит. за: 93, с. 36]. З огляду на це, історична географія, згідно з С. Рудницьким, охоплює дві головні царини дослідів. Перша царина включає: історичну геоморфологію; ділянку, яка досліджує зміни, що сталися у водах даного краю; історичну кліматологію; історичну біогеографію.

Друга царина є історичною антропогеографією. “Антропогеографія – це та частина географічної науки, яка займається чоловіком і його ділами з

огляду на Землю як цілість і її поверхню” [107, с. 275]. Вже з цієї дефініції, зазначає С. Рудницький, видно, що саме антропогеографія покликана всебічно досліджувати ті групи людства, які прийнято називати народами. Якщо інші галузі знання – антропология, етнологія, соціологія тощо – з’ясовують окремі прикмети народів, то антропогеографія вивчає народи всебічно. З усіх можливих точок зору. “В безконечній різноманітності предметів і явищ, які в’яжуться більш чи менш безпосередньо з “народом” як науковим поняттям, антропогеографія вишукує й досліджує саме найважливіші дійсності” [107, с. 275].

Пізнавальні можливості антропогеографії – пошук нею “найважливіших дійсностей” в житті народів – базуються на сприйнятті людини в якості частини земної поверхні. Сама ця поверхня сприймається антропогеографією як така, що “має непереможну силу над чоловіком”. Це пояснюється тим, що різноманітність природних умов території ділить Землю на різноманітні географічні одиниці – краї і землі та слугує джерелом духовної різниці поміж їх народами. “Ескімос дістав у придане вічні леди й сніги на землі й крижане та багате всілякою живиною море, полінезієць – острови з розкішною рослинністю, посіяною на теплому морі, араб – посушну пустиню й оази зі струнками пальмами, англієць – свій великий острів з похмурим та м’яким підсонням, повний мінеральних скарбів, положений на найбільшому вузлі шляхів світової лучби, українець – свої родючі луки і сонячні степи оподалік від огнищ культури, зате при битому шляхові страшних орд кочової Азії” [107, с. 290].

Природа краю, тобто суцільність його географічних чинників – суші, води, підсоння, рослинності та тваринного світу - зумовлює розміщення, густоту й, головне, заняття його населення, яке безліччю вузлів пов’язане з цією природою. Так, господарський розвиток населення на кожному кроці залежить від природи краю. Будова земної поверхні, впливи підсоння, рослинного і тваринного світів відображаються на фізичних характеристиках людей, які в цьому краї живуть. Природні чинники через людську психіку

творять ціле духовне єство народу, проявляючись навіть у вірі, мистецтві, літературі і науці. Тому, щоб зрозуміти дух народу, його політичне й культурне обличчя, потрібно брати до уваги природу того краю, який від довгих віків є батьківщиною для даного народу. Безперечно, зауважує С. Рудницький, залежність історичного і культурного розвитку народу від природи краю не виражена виразно, у кожній деталі. Але в головних основах вона прослідковується “цілком певно й наглядно”. “Навіть великі люди в історичному і культурному розвитку народу приходять як сума дрібних змагань, які знов мають по більшій частині своє джерело у впливах природи на край і на його нарід” [107, с. 291]. Таким чином, територія народу є основою формування його світогляду, основою життя нації. Державна, економічна, культурна та будь-яка інша політика народу має опиратися на докладне і всебічне знання його території, бо властива кожній країні природа визначає її “питому суть і зміст”. Відповідно, кожний крок тієї чи іншої “політики”, який суперечить природі краю, рано чи пізно матиме негативний вплив на життя народу, що в ньому живе. “Кожний тямучий член нації повинен знати, що таке він має у своїй рідній країні, на чім йому й йому подібним приходиться будувати життя нації” [107, с. 291].

Антропогеографія у своєму дослідженні зв'язків народу і природи його краю охоплює: історичну демографію; історичну етнографію, історичну географію поселення; історичну топографію; оноματοлогію, яка досліджує всі географічні назви для історично-географічних потреб; історично-політичну географію. Остання “досліджує і представляє політично-географічні твори минувшини і встановлює їх положення, межі, обсяг і взаємини із землею (території громад, великих посілостей, різних адміністрацій них і церковних округ – повітів і графств, земель князівств, королівств, цісарств, єпархій, архієпархій і т. ін“ [111, с. 355]. Вихідним пунктом досліджень політичної географії є положення про те, що земля дає народові найважливішу і найнеобхіднішу основу його політичного і культурного життя. Виходячи з цього, політична географія займається

дослідженням і представленням взаємин між державним життям людства і Землею й обіймає всі найважливіші відомості про землю і народ, що її заселяє. Тобто не держава сама по собі, а її взаємини зі своєю територією є цариною політико-географічних дослідів. Держава для політичної географії, наголошує С. Рудницький, є простором на земній поверхні, який зайнятий суцільним гуртом людей, що, в свою чергу, використовує цей простір на свій лад. “Простір краю і його природа – це одна з основ держави, другу основу творить ця частина людства, яка творить державу в соціологічному чи правно-державному смислі. Як ці два елементи – територія й населення – зростають в один, більше чи менше одноцільний організм – державу – це й є головним питанням усєї політичної географії” [112, с. 96].

Географічне положення є безсумнівно найважливішим природоописним елементом і для політичного життя України. Тут політична географія може констатувати наступні “дійсності”. По-перше, Україна обіймає окремий, суспільний простір на півдні Східної Європи. Цей простір є більшим порівняно з усіма європейськими державами й дуже багатим природою. Він безпосередньо межує зі степами і пустелями Середньої Азії, а опосередковано – через Кавказ і Чорне море - з Передньою Азією. Крім того, цей простір легко – безпосередньо через Чорне море - сполучається із Середземним морем. “Політично-географічні наслідки й впливи такого географічного положення виявляють себе дуже сильно так у історичному розвитку українських земель, як і в їх теперішньому політичному положенні” [112, с. 98]. По-друге, Україна уявляє собою самостійний державний організм попри те, що її територія впродовж декількох віків була поділена між іншими державами – Польщею, Австро-Угорщиною та Росією. “В минувшині була Україна вже двічі самостійною державою, й стремління до питомої державної організації мимо дворазової втрати самостійності ніколи не погасали” [112, с. 96]. По-третє, Україна внаслідок свого положення на межі Європи і Азії мусила йти своєрідним шляхом розвитку, шляхом, що був і лишається цілком відмінним від розвитку держав

Середньої і Західної Європи. “Своєрідність географічних і історичних особливостей української території приневолюють політично-географічного дослідника тутешні відносини дуже часто інакше розуміти, як це велять закони політичної географії, пристроєні до західноєвропейських обставин” [112, с. 96].

Останнє зумовлено тим, що “найважливішою дійсністю” для політико-географічних дослідів України є суцільність – “одноцільність” її території. Коли поглянемо на карту України, пише С. Рудницький, то зразу ж побачимо, що немає тут тієї різномірності, яка властива середній або західній Європі [109, с. 16]. Така “одноцільність”, в свою чергу, пояснюється, на думку С. Рудницького, чорноморським статусом української території, статусом України як північної бережної країни Чорного моря. “Чорноморська одноцільність височин, оперта о Східні Карпати і гранітною грядою, сягаюча по Азовське море, своїми межами майже зовсім припадає на границі України” [109, с. 6-7]. Завдяки цьому, Україна, обіймаючи весь північний берег Чорного моря і сягаючи глибоко в нутро Східної Європи, лежить на одній з найлегших і найкоротших сухопутних доріг із Європи в середню Азію. А вихід до моря забезпечує Україні легку і дешеву дорогу в цілий світ.

Історія свідчить, пише С. Рудницький, що зносини України з Південною Європою та Передньою Азією, за виключенням кількох походів князів і козацьких ватажків та гетьманів на нині румунські Дунайські краї, відбувалися через Чорне море. Легкий зв'язок зі східною частиною середземноморського світу, який був доволі сильним в кінці першого тисячоліття нашої ери, також здійснювався чорноморським шляхом. Легка сполука з Царгородом забезпечила розвиток торгівлі України та піднесення її культурного рівня. Окрім цього, саме вона сприяла значному скристалізуванню першої української держави навколо київського торговельного осередку. Тією ж чорноморською дорогою прийшло на українську територію й християнство, яке назавжди включило українців у

сім'ю європейських культурних народів. “Візантійські й інші середземноморські впливи піднесли Україну XI віку на такий ступінь культурного розвитку, на який не могла спромогтися ніяка сучасна слов'янська держава середньовіччя” [112, с. 106]. Коли ж Візантія ослабла й культура перестала йти широким руслом Дніпра на Україну, остання відразу опинилася далеко від культурних осередків Європи. Сусідство з Польщею, підмічає С. Рудницький, історично є дуже важливим для України, але з політико-географічної точки зору – це набагато слабший елемент, аніж азійське чи середземноморське її сусідство. “Політично-географічні впливи цього сусідства покриваються майже цілковито з впливами Чорного моря” [112, с. 106].

С. Томашівський теж зазначає вирішальну роль “чорноморських віків” в історії України. Найдавніший період цієї історії – “14 віковий простір часу, що є передісторією українського народу”, - вважає вчений, може бути названий чорноморським. Ця думка певною мірою резонує з положенням М. Грушевського про значення Чорноморсько-дунайської доби для подальшого розвитку українського народу. Але у М. Грушевського існування цієї доби зумовлене деякою історичною подією – колонізацією антами чорноморського побережжя. У С. Томашівського ж Чорне море саме по собі “творить підставу тодішнього політичного і культурного життя”, а чорноморський період історії України є “першим актом в історії північних стоків Чорного моря”, який “виявляє з себе пряму протилежність всьому тому процесові на Україні, який ми звичайно розуміємо під назвою тисячолітньої історії українського народу” [130, с. 12]. Лише в цей період, згідно з С. Томашівським, культурне життя України “осередкувалося на берегах Чорного моря”, в подальшому ж роль “найстаршої сцени політичного розвитку України” відіграла її північно-західна частина: “... культурні сили йшли з північного заходу і з полудня, доки полуднева не лягла цілком в руїнах, оставляючи першій весь тягар боротьби” [130, с. 10]. Натомість, у М. Грушевського південно-східна орієнтація є своєрідною константою

українського життя, втрата якої і загрожує останньому занепадом і руйнуванням. Саме ця орієнтація забезпечує, за М. Грушевським, успіх в оволодінні Степу, що, як було показано вище, є для України символом її долучення до світової системи сухопутних комунікацій.

З іншого ж боку, саме чорноморський статус української території, визнає С. Рудницький, зумовлює окраїнне і межове положення України, яке в минулому було для неї “страшенно некорисним і небезпечним”. “Що з того, що повсталала стара Київська держава – цей конвенціональний початок нашої історично-політичної традиції, що з того, що прийшло християнство, прийшли візантійські культурні впливи, коли вся Україна воєдино стояла на страшному пограниччі рас, культур і державних систем !” [107, с. 318].

Так, ще в давні часи Україна уявляла собою типову окраїнну землю, була межевою для культурно і політично могутніх держав старинного Орієнту. Фінікійські колонії були першими кроками політичної експансії останнього на Україні, а скіфський похід Дарія – першою спробою прилучити Україну як політично межову землю до цивілізованого Орієнту з тим, щоб убезпечити північні границі Перської імперії від кочових набігів. “Для цієї старинної культури була Україна вже визначною “окрайною, межевою землею”, що заражена була на страшенні завірюхи зі сторони сусіднього степового простору Євразії” [107, с. 317]. Коли ж культурний і політичний центри тяжіння стародавнього світу пересунулися на побережжя Середземного моря, Україна стала межевою країною для грецького світу внаслідок грецької колонізації північного побережжя Чорного моря. Культурні здобутки середземноморського історично-культурного кругу приходили на Україну неначе в окраїни цивілізованого світу, а його історично-політичні події набували тут вигляду далекого відгомону.

Таким чином, підсумовує С. Рудницький, ще в стародавні часи політичні системи як Передньої Азії, так і Середземного моря зуміли оцінити політико-географічне значення України. Ця оцінка засвідчила, що панування над Чорним морем, а відтак і над Україною є тим питанням, навколо якого

обертаються історичні процеси в цих регіонах, яблуком розбрату для їх провідних держав.

З початком же середньовіччя, після експансії праукраїнців (антів) на схід і південь, Україна стає межевою землею не тільки для передньо-азійського та середземноморського світів супроти півночі, а й для осілих хліборобських народів та їх політичних організацій супроти кочового азійського світу, супроти степової смуги Азії, уособленням якої були Хозари, Печеніги, Половці, Татари. “Раз-по-раз виходили вони звідти величезними ордами, чорноморськими степами неначе гостинцем сунули на південний захід, бо туди їх манили давні, культурні, багаті землі” [109, с. 8]. Центрально-азійське сусідство було найсильнішим політико-географічним впливом для української території, історично-політичне і культурне життя якої протягом значного проміжку часу розвивалося “в проміжках цих кочових громовиць”. Саме окраїнне положення України на порозі Європи та степової Азії було, на думку С. Рудницького головною причиною занепаду Київської Русі. Сусідство кочових народів, по-перше, не дозволяло їй укріпитися на скільки-небудь значний проміжок часу. А, по-друге, перекивало найважливіші шляхи сполучення між Україною та іншими культурними землями світу. Захоплюючи побережжя Чорного моря разом із гирлами Дунаю, Дніпра, Бугу і Дністра, печеніги, половці та татари припиняли будь-який зв’язок України з культурними землями Візантійської держави й середземноморського басейну взагалі. У той же самий спосіб вони закривали для України великі торговельні сухопутні магістралі до Середньої Азії, Персії, Китаю та Індії. Ця обставина призвела до економічного занепаду Києва вже в XII столітті, підготувавши його подальший політичний занепад.

В той же час окраїнне положення України виявилось надзвичайно корисним для неї після ліквідації татарської держави на чорноморських степах. Саме воно забезпечило успіх “великому походу української колонізації на південь і південний схід”, який збільшив українську національну територію майже вдвічі й здобув українському народу “дуже

великопростірну територіальну основу”, розширивши етнографічні межі України впритул до берегів Чорного моря, Каспію і Кавказу. “Зараз, як тільки щезли оружні орди кочівників зі степу, Україна опинилася в безпосередньому сусідстві з величезним степовим простором, майже незалюдненим і всілякими скарбами природи дуже багатим, що простягався над Чорним, Азовським і Каспійським морями” [112, с. 104]. Розпочавши мирну, хліборобську колонізацію цього простору, український народ використав своє “некорисне окраїнне положення” у південно-східному напрямі і отримав внаслідок цього не лише “широченну територіальну основу”, а й забезпечив Україні “рішаче” положення на головних шляхах світового сполучення.

Таким чином, окраїнне положення української території зумовлене її чорноморським статусом, який фактично ставить Україну на межах трьох світів: західноєвропейського, орієнтально-мусульманського та кочового азійського [107, с. 318]. Це положення якнайкраще може бути використане українським народом лише в одному напрямі – південно-східному. У цьому випадку недоліки окраїнного положення України перетворюються на переваги, оскільки Україна стає вирішальною ланкою сполучення Європи та Азії. Чорноморське побережжя є тому головним політично-географічним череном України, а південна межа суцільної української території проходить “не деінде, а тільки на березі Чорного й Озівського морів: від Гагрів до дельти Дунаю” [110, с. 265]. (Це, на думку С. Рудницького, має враховуватися й під час вибору місця розташування столиці майбутньої Соборної України, яке повинно відповідати наступним вимогам. По-перше утворювати “добрий військово-географічний захист від північного сходу”, й, по-друге забезпечувати “добру безпосередню водяну сполуку з морем”. Найкраще цим вимогам, вважає С. Рудницький, відповідає околиця Нікополя “над Дніпром пониже порогів”. Чорне море звідси недалеко, а Дніпро може бути так “зрегульований”, що морські кораблі зможуть легко доходити до цієї нової столиці Соборної України. “Кладім столицю Соборної України

там, куди мусить сам про себе перенестися осередок тяж ости цілого Півдня Сходу України” [106, с. 368].)

Окрім цього, південно-східна орієнтація України зумовлена наступними фізико-географічними особливостями її території. Зокрема, тим фактом, що, по-перше, Україна є “географічно відрубною” від Росії, бо не має ніяких гідрографічних сполук із північним сходом, із Московщиною. Географічна самість України супроти Московщини, зазначає С. Рудницький, виступає тут дуже виразно [112, с. 124].

По-друге, що всі головні ріки України прагнуть переважно до Чорного моря, область якого “так сильно переважає простором і величиною пливучих до неї рік, що в порівняння з нею області других двох морів прямо никнуть” [109, с. 87]. Відтак ріками доля повернула український народ на південь і схід до Чорного моря. На перший погляд, ріки мають антропогеографічне значення передусім як вигідні дороги, але в більшій мірі це значення полягає у тому, що річки дають напрям багатьом народним рухам. Саме в українській історії, відмічає С. Рудницький, значення річок як артерій сполучення переважає над їх значенням як пограничних ліній. Вздовж південно-східних напрямів річок просувалася українська колонізація у степи, вздовж них під непереможним натиском кочівників вона повертала назад, на північний захід, у лісову смугу. “Історичні джерела вказують на розширення київської держави вздовж Дніпра, а галицької – вздовж Дністра і Прута по устя Дунаю” [Цит. за: 93, с. 37].

Крім переважного південно-східного спрямування, зазначає С. Рудницький, українські річки мають ту особливість, що розгалужуються до нутра України промінясто, подібно до велетенського віяла. Важливу роль у цьому “віялі” відіграє передусім Дніпро, порівняно з яким значення решти річок є невеликим. “Дніпро має для українського народу таке саме значення як “матушка Волга” для москалів, Вісла для Поляків, Рейн для Німців” [109, с. 93]. Неначе на божество, пише С. Рудницький, дивились на неї наші предки Київські Поляни, з великою пошаною Українці княжої доби, що

називали його Славутою, неначе на батька кормителя дивилися на нього славні наші запорожці. Значне місце належить Дніпру і в народних піснях та переказах, байках і оповіданнях. “Дніпро дав почин Київській державі, Дніпром жила до нас культура, на Дніпрі розвинулося козацтво” [109, с. 94]. Все це, зазначає С. Рудницький, зумовлено величезним економічним значенням Дніпра як велетенської комунікаційної артерії між півднем і північчю, як вигідного водного шляху в минулому, коли не було інших вигідних доріг і пізніше, коли сухопутні дороги не були безпечними, і тепер, коли водні дороги є дешевшими порівняно з іншими. Не випадково грецький історик Геродот порівнював Дніпро з єгипетським Нілом. Воно є символом українського народу, бо саме з ним пов’язані всі важливі події історичного життя України. Перші початки культури та державного життя виникли біля Києва, який через Дніпро і Чорне море вів велику торгівлю з Царгородом. “З Дніпром зв’язані також початки другої української державності. Значна частина українського народу була тоді (XVI і XVII вік) типовим річним народом. Над Дніпром постав державний організм Запорозької Січі, цей ембріон української Гетьманщини” [112, с. 123]. І якщо київська держава є початком української історичної традиції, то історична, а отже і політична, як її складова, географія України починається за часів грецької колонізації чорноморського побережжя.

Певні аналогії до використаної С. Рудницьким політико-географічної аргументації на користь природності для України південно-східної орієнтації можна віднайти і у С. Томашівського. Планетарне положення України, писав С. Томашівський, вирішене Чорним морем, яке цим способом стає географічною, політичною і господарською основою української землі. Доля цього моря є передумовою розвитку цілої України. А тому його континентальний характер і потенційна замкнутість стали причиною лиховісної залежності його значення від тієї сили, яка володіла його воротами – Босфором і Геллеспонтом. Оскільки Україна значною частиною своєї річкової системи пов’язана з Чорним морем, то історично вона поділяє

його долю. Тому історію України не можна зрозуміти без урахування факту “довгострокової мертвоти Чорного моря”. Саме цим фактом, на думку С. Томашівського, пояснюється те, що історично-політичне і культурне життя України не трималося постійно головної артерії української землі – Дніпра, зосереджуючись час від часу у просторі, окресленому балтійським стоком [130, с. 2]. Саме цей факт зумовлює відсутність в образі української політичної історії “прикмет органічності”: “одна доба наступає по одній, не як поступневі розвоєві форми політичного й господарського життя, тільки як результат зверхніх механічних і випадкових сил” [130, с. 14].

І у С. Томашівського, і у С. Рудницького Чорне море виявляється вирішальною географічною детермінантою української історії. Історична завіса, пише С. Томашівський, вперше піднялася над українськими землями з Півдня і тим самим “наперед відслонила” їх підставу. “Завіса історичної темряви на українських землях почала підніматися вперше від південних країв, від чорноморських берегів, себто з боку, який був найближче великим культурним огнищем старинного світу: Месопотамії, Сирії. Єгипту і Греції” [130, с. 13]. З часом ця завіса піднімалася дедалі вище, виводячи на сцену простори, які лежали далі на північ, доки й північні краї не потрапили у світло історичного пізнання. Це, в свою чергу, остаточно долучило Україну до круговороту всесвітніх подій. Водночас в історичному житті України відбулася “основна переміна історичного амфітеатру”. “Глядач не дивиться більше на сцену з боку Чорного моря, тільки зі становища західної і середньої Європи: починається новий акт драми, а сцена у ньому відкривається і поширюється в напрямі протилежному до першого – з північного заходу до південного сходу – доки не обняла тих частин України, які почали були виринати перед 24 віками, себто північних берегів Чорного моря” [130, с. 13]. Історія України, підсумовує С. Томашівський, є історією повернення до власного джерела – берегів Чорного моря. В інстинктивному відчутті потреби такого повернення, зазначає дослідник, лежать, зокрема початки козацької ідеї.

С. Рудницький же, подібно до Ю. Липи, намагається розкрити значення Чорного моря для українського народу попередньо за допомогою поетичного образу: “Немає, мабуть, в цілій великій природі сильнішого враження, аніж від моря, коли вперше його побачимо. Перед нами безкрає синяве дзеркало, що зливається десь далеко-далеко з небозводом, позолочене сонячним промінням вдень, або посріблене місяцем вночі. А який це величний вид, коли воно розіграється, жбурляє велетенськими кучерявими хвилями на берег, немов би хоче його зразу знищити; піниться і скаженіє, то реве, то гудить аж луна йде далеко навкруги” [109, с. 10]. Сам український народ, пише С. Рудницький, засвідчив важливу роль Чорного моря своїми піснями та переказами – чи то любовними, чи то козацькими, чи то чумацькими. Всі вони є наглядним доказом того, що безліч культурних, воєнних, торговельних сторінок українського життя пов’язано з тим морем, яке раніше звалося “Руським морем”, що українська кров за тисячу літ змішалася з його хвилями.

Таким чином, “велетенське віяло” річок, Дніпро і Чорне море – це безперечні політико-географічні даності, що зумовлюють природність південно-східної орієнтації для України. “Такий уклад рік України посполу з фактом, що Чорне море – це одинока добра природна границя України, приневолює з природописною конечністю нашу вітчизну шукати головної політично-географічної підпори на чорноморському побережжі ..., щоб вона свою політичну точку тяжкості переложила на Чорне море, оперлася постійно й сильно об його побережжя й шукала зв’язків і союзів з могутніми державами, що панують на морях і мають визначити інтереси в Передній Азії” [112, с. 124].

Першим кроком на шляху реалізації Україною своєї південно-східної орієнтації має стати усвідомлення її принципової відмінності від аналогічної орієнтації Росії. Якщо у випадку України південно-східний вектор підпорядкований завданню створення української національної держави в її етнографічних границях, то у випадку Росії – завданню утримання величі

російської держави та розширення її до своїх природних кордонів. Останнім пояснюється й прискіплива увага Росії до України, її бажання, навіть за умови оновлення і демократизації, втримати останню у „московській неволі”, продовжуючи закордонну політику царського самодержавства. „Головно для Московщини є Україна ... так важна, що кожен російський уряд мусить звернути свої зусилля на те, щоб Україну якнайсильніше держать у руках” [112, с. 122]. Така важливість зумовлена географічним положенням України, яка обіймає окремий, суспільний простір на півдні Східної Європи, що занурюється далеко вглиб останньої. Україна межує з Балканами, Середньою Європою, Надбалтійськими краями (Білорусь), Московщиною і Передньою Азією (над Каспієм і на Кавказі).

Таким чином, південно-східна орієнтація Росії для свого здійснення потребує “загорнення” України, тобто цілковитого прилучення і панування над нею з боку Росії. Для останньої “посідання України” є питанням її власного “буття чи небуття”. “Тільки панування над Україною відчиняло Росії дорогу до Чорного моря, Балкану, Царгороду, тільки тривке посідання України давало Росії спромогу думати про здійснення давньої мрії – перейняття спадщини візантійських кесарів” [112, с. 106]. Це пояснюється тим, що Україна має величезне політико-географічне значення для Росії, яке полягає в тому, що українська територія є великим, багатолюдним і багатим краєм на південному кордоні Російської імперії. До того ж природні кордони Кавказу, Чорного моря і Карпат є кінцевими для будь-якої держави, що прагне панувати над сходом Європи. Їх досягнення неможливе без підпорядкування України. Тому внаслідок повного прилучення України російська держава, отримуючи найкращі природні кордони на півдні Східної Європи, забезпечує собі тут непохитне оборонне становище, розглядаючи його як „фортецю” для подальших експансій. Крім цього, Україна є надзвичайно важливою для Росії з огляду на її прагнення морської могутності, прагнення до відкритого моря за будь-яку ціну. Ані довжелезна лінія Північно-Льодовитого океану, ані володіння довгим східним

побережжям Балтійського моря, ключі до якого належать Данії, Швеції та Німеччині, не можуть самі по собі задовольнити цього прагнення. “... без всякого сумніву, південна границя, себто побережжя Чорного і Азовського морів, є найвартніша поміж усіма границями України. Вона вповні відповідає всім вимогам граничного заборона, з одної, легкої лучби – з другої сторони” [112, с. 116].

Тому чорноморське побережжя “з його людним і багатим українським запіллям” зажди було для Росії “кріпкою базою” в її просуванні до “теплих морів”. Так, лише після Андрусівського миру 1667 року дістає Росія через прилучення “тільки одної пайки України” широку базу для досягнення берегів Чорного моря і Кавказького хребта. Перед прилученням України Московщина не вела ніяких значущих війн з Туреччиною. Після ж Андрусівського договору починаються воєнні кроки між цими двома державами (1674-1681), Московщина приєднується до християнської коаліції проти Туреччини (1686), здійснює похід на Крим і здобуває Азов (1696). Пізніше, опираючись на Україну і за допомогою українських військ, Петро Перший йде походом на Персію (1772), щоб відчинити Росії доступ до Передньої Азії та Індії. “Опираючись тільки на Східну Україну, могли москалі 1735-1740 рр. вдертися подібно до Криму й Молдови й корисно виграти турецьку війну 1768-1774 рр.” [113, с. 156]. Лиш з Україною Росія остаточно оволоділа Кримом у 1782 році, а чорноморське побережжя тим самим стало російським. Значення цього факту продемонструвала подальші російсько-турецькі війни. “Та Кримська війна 1853-1856 рр. найкраще доказала всьому політичному світу, як сильне, можна сказати, непорушне становище Росії при воротах Орієнту, коли вона панує над Україною” [112, с. 156].

Так зване Східне питання, узагальнює С. Рудницький, є всього-на-всього наслідком „загорнення” України Росією, що потягло за собою низку війн з Туреччиною за Царгород і Дарданелли. Маючи останні в своїх руках, Росія стала б середземноморською державою, що перевищила б своїм

значенням інші середземноморські держави. „Лиш через посідання України має Росія доступ до Чорного моря, а через те – до Балкану, Царгороду і Дарданеллів. Лиш через посідання України може Росія грозити загладою Туреччині, посягати через Кавказ по Малу Азію і Персію та глядати безпосереднього доступу до Середземного моря й Індійського океану” [113, с. 80].

Залежність успіху російської політики експансії, в тому числі й в південно-східному напрямі, від “посідання України”, С. Рудницький формулює за допомогою наступних “афористичних речень”. По-перше, Україна обіймає майже третину населення Російської імперії По-друге, українське населення через свій швидкий приріст відіграє в Росії найважливішу роль. По-третє, Україна є найгустіше заселеною і найбагатшою областю всієї імперії. По-четверте, політично-географічне положення України є таким, що воно мусить спонукати державу, яка її опановує, до політики експансії на Близькому Сході. По-п’яте, панування Росії над Україною приневолює російський уряд до політики насилля усередині держави, що, в свою чергу, спричиняє експансивний характер зовнішньої політики [112, с. 166-167].

Крім того, повне прилучення України до російської держави забезпечує останній безпосереднє сусідство із Середньою Європою й дозволяє їй утворити зв’язь держав від Судетів до Егейського моря під протекторатом Росії. Це, в свою чергу, уможлиблює зміцнення Росією свої позицій на Балканах. “Тому-то не підлягає сумніву, що знову відбудована Російська Імперія, опершись знову на посідання Україною, мусить добути переважаючий вплив на цілому південному сході Середньої Європи й на цілому Балканському півострові” [112, с. 158]. Інакше кажучи, пануючи над Україною, Росія не перестане прагнути до океанського побережжя на півдні. Це прагнення, зазначає С. Рудницький, є дуже послідовним і свідомим своєї мети попри те, що виглядає як безпланові пошуки “помацки там і сям”. Це позірне блукання насправді ж є цілеспрямованим стремлінням до єдиної мети

– доступу до відкритого моря за будь-яку ціну. “Українське побережжя поверх 2000 км. довге, з його (як на Чорне море) величезним багатством пристаней (Килія, Акерман, Одеса, Миколаїв, Скадовськ, Євпаторія, Севастополь, Феодосія, Керч, Бердянськ, Маріуполь, Таганрог, Ростов, Єйськ, Новоросійськ і т. ін.) дає для цієї цілі тільки базу, Царгород і Дарданелли – це тільки перший крок наперед” [112, с. 160]. Тобто Україна не стільки становить для Росії базу для просування до Середземного моря, яке попри свою величину і політико-географічне значення лишається морем зачиненим, морем, “котрого ключі в руках Англії”. Скільки через своє “посідання” робить можливим вихід до світового моря, яке Росія хоче “конче осягнути”. Чорне море відіграє для Росії роль бази світової експансії, всі напрямки якої розходяться саме з української території.

З огляду на це, „повстання” Української держави в її етнографічних границях позбавило б Росію головних основ і причин її експансивної політики. “Українська держава, нехай би й автономна, півзависима, мусіла бути перепоною для експансивної політики Росії на Півдні і Південному Заході” [112, с. 114]. Так, з Україною Росія втрачає ціле запілля Чорного моря та кавказького істму, які є вигідною позицією проти Середземного моря і Передньої Азії. Адже черен Передньої Азії лежить безпосередньо за Кавказом, і творить проміжну країну між Малою Азією на Заході, Іраном і Перською затокою на сході, Східною Європою на Півночі, Єгиптом і Арабією на півдні. Тут лежать Закавказзя, Вірменія, Західний Іран, Месопотамія і Сирія з Палестиною. “Цей край є в дійсності антропогеографічним череном Старого Світу, цілого східного комплексу континентів” [112, с. 161]. Морські світові комунікації переплітаються в ньому з аналогічними континентальними, утворюючи магістраль Кавказ – Ніл – Перська затока. Тут переходять одна в одну Європа, Азія і Африка, тут “перехрещуються великі шляхи лучби минувшини, теперішності і будучини”, тут “середземноморська лучба переходить у жмут давніх історичних шляхів лучби з Орієнтом”, тут “у черені Старого Світу сходять багато всіляких

лучбових ліній у велетенський сніп і потім знов розходяться на всі сторони світу” [112, с. 201]. У цьому просторі і в його безпосередньому сусідстві переходять: 1) найкоротший морський шлях: Англія – Середземне море – Суец – Індія – Австралія, можливо Китай; 2) майбутній водний шлях: Англія – Чорне море – Маничський канал – Каспій – Північний Іран і Туран; 3) майбутні сухопутні шляхи: Нігерія – Каїр, Кеп – Каїр, Каїр – Багдад – Делі – Сінгапур; 4) найкоротший можливий сухопутний шлях з Англії до Індії через Україну й Іран; 5) найкоротша морська дорога з Франції (Марсель) до Індокитаю і Мадагаскару; 6) сухопутний шлях з французької Африки до Сирії; 7) морський шлях Італії до Лівану, Еритреї і Сомалі; 8) німецькі комунікаційні проекти Берлін – Багдад й Берлін – Царгород – Сирія – Східна Африка; 9) російські комунікаційні можливості: Москва – Іскендерун – Єрусалим, Москва – Перська затока, Москва – Персія – Індія [112, с. 201-202].

Зважаючи на те, що закавказьке запілля російський уряд щоразу використовував для дедалі більшої експансії на південь, можна зробити висновок, що російські експансивні та комунікаційні прагнення рухаються приблизно у південному напрямі й перетинають окреслену систему лучби “менше або більше прямовисно”. У самому цьому русі можна виокремити три напрями. Перший йде на захід, щоб через Малу Азію досягти Царгорода. Другий – на південний захід до Іскендерунської затоки, Сирії й Червоного моря. Третій – на південний схід до Перської затоки. Більш того, завдяки “загорненню” України Росія постійно загрожує трьом великим давнім шляхам з Європи на Схід, “ба й їх почасті опановує”. Мова йде про: 1) морський шлях з Єгипту довкола Арабії до Індії, передньої й Західної; 2) сухопутний шлях через Малу Азію, Персію, Афганістан; 3) теж сухопутний шлях через Україну, Туран, Центральну Азію. В усіх цих випадках, наголошує С. Рудницький, саме стаючи твердою ногою на Україні, Росія отримує “природну фортецю Кавказу і просторе глянє в черені Передньої Азії”. Безпосередній же зв’язок української справи з наступом Росії на

центральну Азію та Індію, на думку С. Рудницького, знову ж таки пояснюється роллю України як північного запілля кавказького істму. Тут “посідання України” має для російської держави під час її походу на Індію першочергове значення, оскільки забезпечує їй захист “її самотньо загроженої правої фланги” та слугує джерелом багатих засобів для такого походу. “Посередня зв’язь української справи з експансивною політикою Росії взагалі й із її індійською політикою спеціально є ще багато ясніша й легше зрозуміла як безпосередня” [112, с. 166]. Інакше кажучи, лише опанування України “садовить” Росію на Кавказькому хребті й на закавказькій частині передньоазійського помосту народів, звідки вона починає погрожувати системі світової лучби. І, навпаки, втрата України унеможлиблює експансію Росії в напрямках Східної Персії, Арабського моря, Передньої і Центральної Азії та Індії. “Вже ця обставина зробила б експансію Росії в цих напрямках і областях неможливою” [112, с. 169].

Крім цього, втративши Україну, Росія змушена була б змінити своє обличчя „дуже основно”, оскільки мала спрямувати свою енергію на „скультизування” власної території, піднесення її просвіти та матеріальної культури. „Імперіалізм мусив би піти на відпочинок, наклін до експансії мусив би повернутись до внутрішньої колонізації власної, рідко заселеної державної території” [112, с. 170]. Таким чином, підсумовує С. Рудницький, втрата України означає для Росії втрату свого грізного агресивного становища супроти Близького Сходу, що тим самим стримує її великодержавні амбіції як у Східній Європі, так і в Азії.

Україна, здобувши свою державну незалежність, для попередження нової “московської неволі” - “вже не царської, а поступової” – має використати всі переваги свого географічного розташування. “Треба коли не самотійність, то автономність України так сильно поставити й так гарно захистити перед всякими посяганнями московських централістів, щоб Україна мала із свого догідного географічного положення тільки користь, а не шкоду” [113, с. 81]. Це означає, що реалізація Україною свого південно-

східного вектора потребує, по-перше, недопущення існування “новозбудованої Російської світової держави”. І, по-друге, - отримання “поодинокими зв’язковими державами, поміж ними і Україною,” змоги проводити самостійну національну культурну і економічну політику. Для України така змога зумовлена фактом її розташування на перехресті світових торговельних шляхів. “Географічне положення на північному запллі Чорного моря, на порозі Європи й Азії, в найдальшому закутові середземноморського світу зробило Україну вже в сірій давнині дуже важною для лучби країною” [112, с. 199]. На чорноморських берегах України перехрещувалися прадавні шляхи, починаючи ще з кам’яної і бронзової доби – “циновий і янтаревий” – з більш пізнішими торговими шляхами, які виходили з найстаріших культурних країв: з Єгипту, Месопотамії, Сирії. Після того, як українське побережжя стало тереном інтенсивної грецької колонізації, українська територія стала на два тисячоліття “переходовою”, тобто “важною частиною великої лучбової царини Середземного моря”. Отже, узагальнює С. Рудницький, значення України в минулому полягало не тільки в її продукції хліба, худоби, меду, воску та хутра.

Не менш важливою була Україна і як транзитний край між середземноморським басейном та Східною Європою, Центральною Азією, Китаєм і Індією. Так, шлях з Європи до Китаю та Індії ще з часів середньовіччя відігравав неабияку роль у лучбі Європи з Південною і Східною Азією. “Цей шлях провадив переважно через великі, легко доступні й легко перехідні степові рівнини, каравани з добрим ескортом могли по ній багато легше добитися до Китаю чи Індії, оплачуючи невеличкі мита кочівникам як крізь гори Передньої Азії, повні грабіжних народів, і крізь держави захланних князів і ще захланніших урядовців” [112, с. 200]. Таким чином, Україна лежить між культурними землями Середньої Європи і багатими землями Західної Азії, між країнами Півночі і землями, які лежать навколо Середземного моря, а найкоротший сухопутний шлях із Західної Європи до Індії йде через Україну з Береста чи Львова на Київ і Харків.

“Сусідство моря, 7000 кілометрів судоходних рік, безкраї рівнини та невисокі горбовини, крізь які легко провести залізниці та биті шляхи – все те каже нам, що Україна може зайняти в світовій торгівлі і лучбі дуже визначне місце” [113, с. 87]. Звичайно, зазначає С. Рудницький, коли в XVIII і XIX століттях, українська національна територія сягнула чорноморських берегів, головні шляхи світового сполучення лежали вже не в Атлантичному океані, а Чорне море було нікчемною з точки зору світової лучби закутиною Середземного моря. Однак, з моменту введення в дію Суецького каналу давнє значення Середземного моря починає відновлюватися, а відтак зростає важливість і Чорного моря. “В безпосередньому положенні України над Чорним морем, в обставині, що ціла половина чорноморських берегів належить до суцільної української території, запорука великої політично-географічної ролі України в найближчій будучині” [112, с. 107].

Оскільки саме комунікаційні можливості Причорномор'я перетворюють Україну на важливу складову цієї лучби, то її південно-східний вектор є сполучною ланкою світових комунікацій. Відповідно, він має реалізовуватися Україною з огляду на потреби системи цих комунікацій. Зокрема, зазначає С. Рудницький, слід прийняти до ваги той факт, що світова лучба має “дивний наклін” повертати час від часу до своїх давніх шляхів. Сьогодні, зазначає С. Рудницький, це пояснюється посиленням ролі трансконтинентальних засобів комунікації порівняно з морськими і повітряними. “Вже виразно видно, як усюди стараються народи отримати протилежні береги континентів вартісними сухопутними й внутрішньоводяними шляхами і тим способом відчинити світовій лучбі нутра континентів” [112, с. 202]. Після того, як трансконтинентальна тенденція лучби в Східній Європі та Орієнті прийме реальні форми, старі сухопутні шляхи, зазначає С. Рудницький з Європи через Передню Азію до Індії й Китаю знову будуть затребуваними й безсумнівно матимуть величезне значення для всіх держав і економічних областей Європи. Україна ж – це “пай великого шляху азійських кочівників у Європу” [106, с. 353]. Мова йде

про давню систему головних шляхів світового зв'язку, яка тягнеться дугою приблизно у південно-східному напрямі й “при частковім уживанні морських рукавів великої лімної полоси землі проходить крізь сухопутні маси Старого Світу”. Зважаючи на окреслену тенденцію світової лучби, водні і сухопутні шляхи України мають проводитися таким чином, щоб вони могли утворити значну ділянку цього давнього шляху з Європи до Орієнту. Цим цілям має служити як розвиток українського флоту на Чорному морі, так і проведення мореплавних каналів з Чорного до Балтійського і Каспійського морів. (Показовим у цьому відношенні є пункт Плану дій “Україна – Європейський союз на 2005-2007 роки” про важливість для України продовжити участь у спільному розвитку Пан’європейських коридорів і зон, а також у програмі ТРАСЕКА [96, с. 457].)

З цього зауваження С. Рудницького можна зробити два висновки. По-перше, південно-східний вектор має стати складовою Балто-Чорноморської осі, навколо якої, в свою чергу, має бути утворена Балто-Понтійська федерація. Політико-географічною підставою останньої, на думку С. Рудницького, може бути “штучна водна дорога” між Західною Двіною та Дніпром, яка забезпечує легкий перехід до верхів'я Волги і джерельних рік Неви. “Ся водяна звязь України з надбалтійськими та загалом середньоевропейськими краями не бувала давніше добре використана. Зате будучність може тою дорогою принести Україні багато добра” [109, с. 86-87]. Зокрема, зазначає С. Рудницький, лише за умови сполучення української водної сітки з Балтійським морем та з річно-каналовою системою Німеччини відживе “путь із варяг в греки”, що дав древнім Новгороду і Києву їх колишнє значення. Адже головний європейський вододіл, що відділяє області північних і західних морів Європи від її Середземного моря, ніде не є таким легким для переходу, як на українських землях.

У побудові майбутньої Балто-Чорноморської федерації, зложеної з Фінляндії, Естонії, Латвії, Литви, Білорусії та України, вирішальну роль відіграють фізико-географічні елементи. Географічне положення та загальні

природні відносини перерахованих країн як підстави їх господарства, зазначає С. Рудницький, самі по собі підштовхують до думки про політичний союз між ними. “Ми бачимо тут, як народи, котрих краї творять фізично-географічні індивідуальності серед східноєвропейського комплексу країв (Фінляндія, Балтія, Україна), стремлять до об’єднання” [112, с. 154]. Тими ж політико-географічними причинами, на думку С. Рудницького, пояснюється й те, що Польща є середньоєвропейським краєм, природні зв’язки якого лежать в Середній Європі, а культура рухається по середньоєвропейським стежкам. Відтак “політико-географічна властивість” Польщі унеможлиблює її членство в Балто-Чорноморській федерації.

По-друге, сенс утворення Балто-Чорноморської федерації, за задумом С. Рудницького, полягає у постанні “цілого помосту” між Балтійським та Чорним морем і Каспієм, який би забезпечував європейським країнам безпосередній доступ з Балтійського моря в Чорне і, далі, в Каспій “без оточування цілої Європи”. Такий поміст був би головним покликанням цієї “проектованої зв’язкової держави”. Інакше кажучи, Балто-Чорноморська федерація є у С. Рудницького проміжною ланкою у реалізації більш далекосяжного плану створення комплексної – з поєднанням морських і сухопутних засобів – системи сполучення Європи і Середньої Азії за рахунок побудови мореплавного каналу з Чорного моря до Каспійського. По цьому каналу “могли б морські кораблі з цілого широкого світу допливати в Каспій, до серця Передньої Азії” [112, с. 206].

Фактично, без сполучення Чорного моря з Каспійським заради відчинення Передньої Азії Європі Балто-Чорноморська федерація не має ніякого сенсу. Натомість, за умови такого сполучення ця “зв’язкова держава” починає контролювати лучбу між Європою і Середньою Азією, забезпечуючи її здійснення в обхід Росії через Україну як свою “найважливішу державу”: “... Українська держава в етнографічних границях цілковито відрізує Росію від її старих експансивних царину Передньої Азії” [112, с. 179]. Останнє пояснюється причорноморським статусом української території.

При цьому лише побудова мореплавного каналу з Чорного моря до Каспійського дає Україні можливість використати всі переваги цього статусу і забезпечує українській державі участь в світовій системі комунікацій в якості її “найвагомішої одиниці”. “Коли ж проекти мореплавних каналів між Чорним морем і Балтикою та Каспієм стануть дійсністю, вартість Чорного моря для світової торгівлі й лучби нечувано зросте” [112, с. 107].

Таким чином, оптимізація світових транспортних зв'язків неможлива без існування незалежної Української держави в етнографічних кордонах. Це зумовлено тим, що Росія, „загорнувши” Україну, постійно загрожує великим давнім шляхам з Європи через Передню Азію до Індії і Китаю, шляхам, які є найкоротшими між Європою та Азією і до яких час від часу повертається світова лучба. “Відбудування цієї прастарої, а разом так важної для будучини лучбової системи є для всіх держав Європи, передусім же для Англії, Франції й Італії, з усіма середземноморськими державами безмірно важне” [112, с. 203]. Панування над цією системою є питанням життя і смерті всіх зацікавлених в ній великих держав, бо всі тенденції захопити й перервати цю рівнобіжникову систему лучби від півночі, головно в вузловій точці (Кавказ – Ніл – Перська затока), є для західноєвропейського й середземноморського гурту держав нечувано небезпечні так з економічного, як і з політичного боку [112, с. 203]. Україна ж внаслідок свого географічного положення на порозі Європи та Азії є однією з найважливіших ключових точок цієї величезної системи східно-західної системи водних і сухопутних шляхів. Вигідність цього положення узагальнена Рудницьким у наступних тезах. По-перше, Україна є північним запіллям Чорного моря, що відкриває перед нею величезні перспективи торговельно-господарського і політичного розвитку. По-друге, наслідком першої обставини є важливість України для всього східного басейну Середземного моря. “Кожночасне політичне положення на Україні є для кожного розвитку якої-небудь політичної могутності в східному басейні Середземного моря рішаючи важне” [112, с. 115]. По-третє, Україна володіє доступом зі Східної Європи до Балкан та

(через кавказьку шию) до Вірменії, Персії і Месопотамії, до країв, які є надзвичайно важливими для політичної експансії великих держав Європи. По-четверте, Україна лежить на найкоротшому сухопутному шляху із західної Європи до Індії і, більш того, середня ділянка цього шляху завдовжки в 2000 км. проходить саме по території України. „Політично-географічне зібрання усіх цих прикмет положення доказує, що Україна уявляє собою одну з найважливіших „ключових точок” цілого Близького Сходу. Доля й недоля багатьох, коли не всіх, європейських великих держав теперішності залежить від того, як уложиться політична доля України” [112, с. 115].

Слід зазначити, що ключове положення України в близькосхідному регіоні відмічав і український вчений-географ А. Синявський, фактично повторюючи наведену вище думку С. Рудницького. Якщо поглянути на мапу, писав А. Синявський, а саме на ту точку земної кулі, де міститься територія України, береги якої омивають Чорне і Азовське моря, й де між побережжям Середземного моря і Чорним морем міститься Передня Азія й Балканський півострів, то побачимо території, які з давніх часів перебували між собою в постійних культурно-економічних зносинах. “Крім того, територія України, йдучи з півночі на південь, уявляє собою міст до близького Сходу, з’єднаний найдешевшими водяними шляхами: річними та морем” [119, с. 2]. Завдяки Україні, зокрема будівництву Дніпрельстану, на думку А. Синявського, утворюється “дуже складний комплекс” – єдиний торговельний шлях до Чорного моря і Світового океану [Див.: 105, с. 161].

Оскільки, зазначає С. Рудницький, світові комунікації безпосередньо чи опосередковано знаходяться під впливом України, то утворення великої Української держави над Чорним і Каспійським морем, від Карпат до Кавказу, зводить нанівець всі наміри російського імперіалізму підпорядкувати собі зазначену систему комунікацій. Відповідно від долі Української держави буде залежати результат боротьби за неї між західними і середземноморськими державами, з одного боку, та Росією, - з іншого.

„Коли великі держави світу розв’яжуть українську справу на некористь українського народу, результат цієї велетенської будучої боротьби буде дуже сумнівний” [112, с. 204]. А відтак усі західноєвропейські країни мають намагатися вирвати Україну з-під російського володіння та посилити свій вплив на Україні, адже у випадку останнього вони отримають змогу будувати великі нові шляхи в старій західно-східній системі. „Ці нові лінії можуть і мусять проходити впродовж України і використовувати її вигідне лучбове географічне положення” [112, с. 207]. Наслідком цього буде перетворення України на транзитну державу світового значення за рахунок перехоплення у Росії ролі „ключової точки” східно-західної системи світових комунікацій.

Як бачимо, таке перетворення потребує, згідно з С. Рудницьким, спільного із західноєвропейськими країнами цілеспрямованого використання Україною переваг свого географічного розташування. Це пояснюється тим, що після утворення Української національної держави Росія зможе реалізувати свої експансивні плани тільки після того, як вона “задавить Україну”. Тому Великобританія, Франція, Італія, всі держави, що зацікавлені в східно-західній системі світової лучби зажди знайдуть в Україні свого природного союзника. Відтак успіх української південно-східної орієнтації багато в чому залежить від роз’яснювальної роботи щодо політично-географічної важливості для безпеки західноєвропейських країн існування незалежної від Московщини української держави. Так, для Польщі таке існування означатиме відкритість шляхів на Схід, до Середземноморських земель. Чехо-Словакія завдяки незалежній Україні “здобуває сильну опору на Сході й неоціненні господарсько- й лучбово-географічні можливості”. Для Угорщини самостійна Україна – це “безпосередня лучба зі Східною Європою без російської небезпеки”. Для Румунії – єдина можливість утриматися від експансії по відношенню до української частини Бессарабії та Буковини. Для країн, що мають певні інтереси в Передній Азії “позитивне вирішення української справи” означає забезпечення свого належного політично-

географічного становища в черені передньої Азії – на помості поміж Кавказом, Нілом і Перською затокою.

В будь-якому разі, вважає вчений, Україні варто позиціонувати себе як державу, що своїм положенням і основною ідеєю приневолена бути фронтом проти Росії та можливо тісно притулитися до своєї єдиної “доброї природної границі” – Чорного моря. “... майбутнє України при всій своїй могутності муситиме дуже цупко триматися моря. Се її найкраща природна границя й опора проти континентальних небезпек” [106, с. 368]. Зважаючи на останні, Україна має підкреслювати, що прагне виключно самостійності стосовно Росії заради успішної боротьби решти країн світу проти російських експансивних посягань відносно Середземного моря і Передньої Азії. Україна зацікавлена в тому, щоб Середземне море, Суецький канал і морський шлях до Індії лишалися в руках західних і середземноморських держав. За відсутності в неї природних границь на півночі, вона буде мати на півдні міцну гарантію своєї безпеки лише за умови опертя на своє морське побережжя та на держави, які пануватимуть на Середземному морі. „Вже само існування кріпкої Української держави над Чорним і Каспійським морем зможе відстрашити Росію від імперіалістичних експансій у південному напрямі” [112, с. 205]. При цьому слід наголошувати на тому, що українська національна держава ніколи не зможе використати отриманої внаслідок ствердження своєї незалежності „експансивної основи” російської геополітики. Адже для Росії Чорне море й Кавказ зажди були тільки воротами для подальшої експансії. Для України - це природні границі, природні точки опори проти вічно грізного північного колосу. “Світове політичне значення України полягає у тому, що вона своєю великою і довго простягнутою територією спинювала б експансію Росії до Адріатичного й Егейського моря, до передньої Азії й Єгипту й робила б майже неможливою експансію до Індії” [107, с. 294].

Ще два моменти у концепції С. Рудницького заслуговують на увагу. По-перше, головним політично-географічним череном України, як

зазначалося вище, С. Рудницький називає чорноморське побережжя. Головним же її скарбом, на думку вченого, є чорнозем, “родючість її ґрунту”, що перетворює Україну на “найважливішу житницю Європи”. Комунікаційна привабливість України, зумовлена її чорноморським статусом, вкупі з тим безперечним фактом, що “Україна обіймає саме кліматично найпригіднішу частину чорноземної смуги Східної Європи ”, мають забезпечити “поставлення і укріплення Української національної держави на всіх землях, що суцільно заселені українським народом”. Транзитна функція української держави виявляється невіддільною від завдання “довести українське хліборобство та зв’язані з ним галузі людської праці до найбільшого розвитку” [113, с. 89].

По-друге, вигідність комунікаційного положення України “на найкоротшій сухопутній дорозі із західної Європи в Азію” може бути використана нею не лише для забезпечення своєї привабливості в очах західних держав, а й для освоєння нових ринків збуту власної продукції. Не лише Україна має величезне значення для розвитку зв’язку і торгівлі між Європою та Азією, а й сусідство з останньою може бути для України вкрай корисним. “Звідси аж по Тихий океан відчиняється поле для діяльності молодих ще культурно й політично слов’янських народів” [107, с. 348]. При цьому, підкреслює С. Рудницький, слід прийняти до уваги той факт, що часи, коли сусідство з Азією було небезпечним для України, вже минули. “Кочовий азійський світ відсунутий від меж України вже в XVIII віці, орієнтально-мусульманський розпадається щойно на наших очах” [107, с. 319]. Азія має розглядатися Україною як можливий напрям торговельної і економічної експансії. Цікавими в цьому сенсі видаються порівняння, що їх С. Рудницький здійснює стосовно українського та китайського народом і, які, мабуть, за задумом С. Рудницького, мали становити культурне підґрунтя зазначеної експансії: “... є на світі один народ – китайці, що уявляє собою деякі цікаві аналогії до українців. Це так само *par excellence* хліборобський народ, як ми, з таким самим глибоким демократизмом і почуттям гуманності,

також з дуже типовою етнографічною культурою, тільки безмірно старшою і вищою як наша, і т. п.” [107, с. 330].

Зв'язок між транзитними можливостями України, орієнтацією її народного господарства та напрямками майбутніх торговельних зв'язків підкреслював і вже згадуваний А. Синявський. На думку цього вченого, Україна має розвивати свої промислові ресурси з огляду на потреби переважно східних ринків, в тому числі і Близького Сходу, постачаючи сюди продукти сільського господарства та оброблюваної промисловості. Напрошується висновок, що Україна може виграти від своїх комунікаційних переваг, зумовлених її чорноморським статусом, лише у випадку поєднання цих переваг - “сухопутні і морські шляхи короткі й вигідні” (С. Рудницький) – з розвитком власних промисловості та сільського господарства. Продукція останніх і повинна в першу чергу йти “транзитним шляхом і до Середземного моря, і до Суєца, і до Індії, і до Далекого Сходу” (А. Синявський). Південно-східний вектор виявляється надзвичайно тісно пов'язаним із проблематикою внутрішнього розвитку української держави, а його природність для останньої багато в чому пояснюється, поміж іншим, й інтересами її економічного зростання.

Проаналізована концепція С. Рудницького може бути зведена до наступних положень. По-перше, це природність південно-східної орієнтації України з огляду на політико-географічні характеристики її території, а саме: систему річок, що існує у вигляді “велетенського віяла” та факту спрямування всіх головних рік до Чорного моря. “Українські води зосереджені у Чорнім морі, Україна – це північно-східний округ чорноморської річної області” [113, с. 58].

По-друге, це антиросійська спрямованість південно-східної орієнтації України. Однак, реалізація цієї орієнтації, згідно з С. Рудницьким, в якості однієї зі своїх умов має не розпад Росії, як у Ю. Липи, а лише утворення “Російської федеративної держави” та попередження перетворення останньої на “новозбудовану Російську світову державу”. Антиросійський зміст

південно-східної орієнтації зумовлений тому націленістю не на розчленування Росії, а на нейтралізацію експансивних намірів останньої. На позбавлення Росії необхідної бази для насильницького просування своїх інтересів на Південь і Схід.

По-третє, південно-східна орієнтація України у С. Рудницького є потенційно важливою складовою системи світових комунікацій і має тому розвиватися з огляду на потреби цієї системи, зокрема із врахуванням її властивості “вертати назад по вікових перервах до своїх давніх шляхів”. Зважаючи на актуальність у майбутньому старого сухопутного шляху з Європи до Китаю й Індії, що проходив у середньовіччі через територію України, останній, вважає С. Рудницький, варто перетворити свій південно-східний вектор на сполучну ланку цього шляху. Подібно до Ю. Липи, С. Рудницький розуміє, що Чорне море не забезпечує Україні саме по собі виходу до світових комунікацій. Чорне море, пише С. Рудницький, належить до типу середземних, тобто таких, які з усіх своїх боків замкнені сушами. “Від заходу і півночі оточують його береги Європи, від полудня і сходу береги Азії. Лише вузькою смужкою, що зветься Босфорською протокою лучиться Чорне море коло Царгорода з Мармуровим морем, а звідси через Дарданелли із Середземним морем, котре є частиною Атлантичного океану” [109, с. 10-11]. Внаслідок своєї замкненості Чорне море не може мати великого значення для світового мореплавства.

Відтак Україна, користуючись своїм морським положенням, має шукати способи пов'язати його переваги із сухопутними шляхами, які б забезпечили цей вихід. Однак, якщо у Ю. Липи, пошук таких способів передбачає співпрацю передусім з країнами Кавказу та “іранського помосту”, то у С. Рудницького від безпосередньо підпорядкований боротьбі між західними країнами і Росією за домінуючі позиції в системі світової лучби. Відповідно, південно-східний вектор має вибудовуватися Україною таким чином, щоб забезпечити перемогу Заходу в цій боротьбі, оскільки перемога Росії означатиме нове “загорнення України”. “По позитивнім рішенням

української справи новоутворена Українська держава саме своєю територією захистить якнайкраще цілу західно-східну лучбову систему перед усяким посяганням на неї від Півночі. Мало того, по утворенню Українського держави в етнографічних границях будуть західні держави Європи мати спромогу побудувати великі нові шляхи саме в цій західно-східній системі” [112, с. 206-207].

Тому символом і стратегічною метою південно-східної орієнтації України у Ю Липи є Понтійська федерація (Чорноморська фортеця), що опановує магістраль “Чорне море – Середземномор’я” і, ширше “Атлантика – Індійський океан” та гарантує спільний з країнами Кавказу та “іранського помосту” “посув до Перської затоки”. У С. Рудницького - Балто-Чорноморська федерація, “зв’язкова держава”, яка буде забезпечувати лучбу Європи і Середньої Азії і створення якої є виправданим за умови побудови мореплавного каналу між Чорним і Каспійським морями. У Ю. Липи Чорне море є виходом України передусім до Індійського океану через Перську затоку. У С. Рудницького – передусім до Середньої Азії. Спільним же і для Ю. Липи, і для С. Рудницького є розуміння стратегічного значення Криму. Але у Ю. Липи це значення пояснюється певною геополітичною комбінацією – “наступ Тавриди” долає “комплекс Трої”. При цьому “український чорноморський флот перебрав традицію римлян (Севастополь, Херсонес, а не Боспору (Колхіда)” [75, с. 67]. У С. Рудницького ж стратегічне значення Криму детерміноване безперечним географічним фактом. А саме: береги Чорного моря за своєю фізико-географічною будовою не є сприятливими для утворення пристаней, і лише севастопольська затока є “найкращою гаванню для кораблів”. А тому, наголошує С. Рудницький, втрата Криму “видає засуд смерті на українську державність”. “Бо без Криму немає самостійної України – він розбиває її головну основу й опору: чорноморський берег” [107, с. 294]. Подібну аргументацію у демонструванні значення Криму для майбутнього української державності використовував й І. Лисяк-Рудницький. На думку цього вченого, Крим для України важить більше, аніж деякі терени, що

мають, або мали в недавньому минулому безсумнівно український етнічний характер: “Якщо прийняти до уваги панівне стратегічне положення Севастополя в північній смузі чорноморського басейну, то ясно, що Крим у чужих руках – це дуло пістоля, приложене до скроні України” [81, 2, с. 289].

Найкоротший сухопутний шлях з Європи до Індії, пише С. Рудницький, в межах України ділиться на дві вітки: одна йде через Аральське море і через Туркестан до Пенджабу, а друга – вздовж західного берега Каспію через Персію до устя Інду. Неважко помітити, що Ю. Липою акцент зроблений на другій вітці вказаного шляху, а С. Рудницьким – на першій. Внаслідок цього, у С. Рудницького в орбіту південно-східного вектора України потрапляють середньоазіатські країни, співпраця з якими, поміж іншим, і дозволяє Україні на противагу Росії стати “найвагомішою одиницею” сполучення між ними і Європою. Лише у випадку такої співпраці, матеріальним втіленням якої і стане канал між Чорним і Каспійським морями, підкреслює С. Рудницький, канал між Двіною і Дніпром буде доцільним, а сама Україна стане “найважливішою державою” у системі західно-східних світових комунікацій. Це означає, що Україна має бути небайдужою до перебігу подій в Середній Азії і настирливою в ініціюванні співпраці з її країнами. В цьому відношенні З. Бжезінський сьогодні зазначає, що міцніші стосунки України з Туркменістаном і Узбекистаном є важливими для Києва, бо продовжують зусилля України збільшити власну незалежність від Москви [9, с. 139].

Крім цього, міркування С. Рудницького стосовно середньоазіатської спрямованості південно-східного вектора України фактично засвідчують розуміння ним того, що Чорноморський регіон і Середня Азія утворюють єдине ціле і є надзвичайно важливими для попередження домінування Росії в “західно-східній лучбовій системі”. Низка водних басейнів, писав з цього приводу російський дослідник Р. Фадєєв, висунутих у глиб Азіатського материка, від Дарданелл до Аральського моря з його судноплавною протокою Амудар’єю, що перерізає всю Середню Азію впритул до

індійського кордону, є надто спокусливим шляхом для торгівлі [Цит. за: 85, с.70]. І цей спокусливий шлях стає доступним Росії, якщо вона панує в Каспійсько-Чорноморському регіоні, регіоні, який, “можна сказати, створений Чорним морем”. Саме тому, за С. Рудницьким, українська незалежність самим фактом свого існування позбавляє Росію доступу до “черену Передньої Азії”. Ось чому “всі західноєвропейські держави мусять навзаводи старатися вирвати Україну з-під російського володіння та самим набрати впливу на Україні” [113, с. 80].

По-четверте, південно-східний вектор у С. Рудницького чітко прив’язаний до західного і підпорядкований йому. Це зумовлено тим, успіх південно-східної орієнтації України з огляду на зазначену вище її стратегічну мету залежить, згідно з С. Рудницьким, від підтримки західних країн – “країн, які панують на морях і мають значні інтереси в Передній Азії”. Лише у випадку їх зацікавленості в “позитивній розв’язці української проблеми” та “міжнародної гарантованості” української незалежності експансивні наміри Росії в південно-східному напрямі будуть остаточно нейтралізовані. Інакше кажучи, згідно з С. Рудницьким, західні держави зацікавлені в існуванні української незалежності остільки, оскільки вона попереджає встановлення з боку Росії контролю над системою “західно-східної лучби”. Важливість цієї системи для Заходу та місце України в ній в якості її “ключової точки”, особливо з огляду на перспективи водного сполучення Чорного і Каспійського морів, дають “повну надію, що українська справа ... мусить бути розв’язана по думці української національної ідеї” [113, с. 81].

Однак, на думку С. Рудницького, спільні інтереси незалежної України і західних держав, які прагнуть втримання і розвитку східно-західних світових шляхів, прив’язані не лише до протистояння України і Росії. „Крім політично-географічних користей, які дає утворення Української держави ... для великих держав Європи, дає воно величезні економічні й господарсько-географічні користі” [114, с. 186]. Це означає, що стосунки України з провідними західними державами не повинні відштовхуватися виключно від

негативної мотивації для свого розвитку, а мають базуватися, поміж іншим, “на суто економічному ґрунті”. У цьому випадку вони, з одного боку, допоможуть Україні облаштувати свої “всі шляхи лучби”, які дотепер знаходяться в “дуже лихому стані”, так, як того вимагає „добро України”, тобто у такий спосіб, щоб забезпечити орієнтацію української внутрішньої лучби не на Москву, а на лучбові інтереси держав Середньої й Західної Європи [112, с. 207]. З іншого боку, ці стосунки дозволять самій світовій лучбі якнайкраще використати “всі лучбові цінності, які дає Україна”. Внаслідок цього, Росія буде “виштовхнута” з перехрестя світових комунікацій, зокрема з системи сполучення між Європою і Азією, адже без “операційної підстави на Україні Росія не може й думати про передню Азію взагалі” [113, с. 81]. В цьому пункті міркування С. Рудницького збігаються з тезою Ю. Липи про те, що південно-східний вектор України спрямований на витіснення Росії в природну для неї сферу геополітичного впливу - на північ Європи. Цей пункт є цікавим і тим, що співпраця України і західних держав - “країн, які панують на морях і мають значні інтереси в Передній Азії” - для світової, в тому числі і російської, політичної спільноти не повинна супроводжуватися відвертими антиросійськими настроями. А має обґрунтовуватися суто економічними її перевагами, як у С. Рудницького, або ж відповідністю інтересам геополітичного розвитку України, як у Ю. Липи.

По-п’яте, як видно з міркувань С. Рудницького, він не відкидає антського походження українців. Саме завдяки антам, зазначає С. Рудницький, українці вперше дісталися берегів Чорного моря. А сама староукраїнська Київська держава була результатом експансії антів – “староукраїнських племен”, - які опанували усе північне побережжя Чорного моря. На перший погляд ці думки співзвучні з аналогічними міркуваннями М. Грушевського. Однак, у М. Грушевського антське походження українців є причиною їх найбільшої зорієнтованості попри належність до європейського кола народів. У С. Рудницького це походження не лише не є підставою для класифікації українців як орієнтального народу, а й пояснює їх

найбільшу окремішність серед західноєвропейських народів. Окремішність, що зумовлена межовим характером української території, який, в свою чергу, слідує з її чорноморського статусу. “В VI столітті заселили наші предки ціле запілля Чорного моря від Дунайських гирл аж поза Дон. Від цього часу мусив український народ сам носити на собі наслідки політично-географічного окраїнного положення біля степової Середньої Азії більш як тисячі років” [112, с. 100].

Рубіжність української території, яка зумовлена її приналежністю до запілля Чорного моря, не лише перетворює Україну на важливу ланку світового сполучення, а й зумовлює оригінальність української історико-політичної традиції, її неподібність до традицій великих народів світу й, навіть, неможливість віднайти серед останніх “добрих аналогій” для неї. Інакше кажучи, чорноморські землі, роблячи Україну “країною границь”, становлять політично-географічне підґрунтя для висновку про те, що український народ є окремою і від сусідніх народів зовсім відмінною породою людей. “Ми не були, не є й напевно ніколи вже не будемо орієнтальним народом, однак зачислювати себе без обиняків до західноєвропейських народів ніяк не можемо. Для того готових схем, зосібна політичних і суспільних, взятих із Західної Європи, до українського народу прикладати ніяк не можна ні теоретично, ні практично, без основного розсліду кожного поодинокого випадку” [107, с. 319]. Таким чином, південно-східна орієнтація України, детермінована фізично-географічними характеристиками її території – “географічним положенням України на межах расових, культурних, політично-державних кругів”, отримує у С. Рудницького духовний вимір, зумовлюючи особливості як українського світогляду, так і української історичної традиції. Це вповні відповідає політично-географічній аргументації С. Рудницького на користь важливості зазначеної орієнтації для України, адже політична географія, згідно із вченим, і покликана прослідкувати зв’язок між двома засадничими елементами держави – територією і населенням.

Отже, південно-східна орієнтація України, згідно з С. Рудницьким, має величезне значення як для неї самої, даючи їй змогу з опорою на підтримку західноєвропейських країн, передусім на економічну співпрацю з ними, здійснити свій „великий прорив”, ствердити себе в якості транзитної держави, що бере участь у розвитку східно-західних світових шляхів. Так і для світової спільноти, що зацікавлена в недопущенні російського домінування над системою цих шляхів і, загалом, в усуненні Росії від неї. Перефразовуючи самого С. Рудницького, можна зробити висновок, що втрата Україною Криму, згідно з ним, означатиме смертний вирок не лише українській незалежності, а й “справі світової лучби”. Ось чому від західних держав Україна “потребує тільки боротись за свою самостійність проти Росії, щоб разом успішно боронити Середземного моря й Передньої Азії проти російських експансивних зазіхань” [112, с. 186].

Крім того, саме південно-східна орієнтація найбільш повно враховує статус України як “країни границь”, оскільки фактично є похідною від цього статусу. Тому її дотримання забезпечує Україні, з одного боку, роль “головного осередку європеїзації Передньої і Центральної Азії” внаслідок забезпечення найкоротшого сполучення між ними та західним світом. Роль посередництва між “культурним ланцюгом країв”, який включає англосаксонські держави Північної Америки, Канаду, Велику Британію, германські краї Середньої Європи, та народами Азії. Транзит, як відомо, - це не лише транзит товарів, а й певних культурних взірців. Їх, вважає С. Рудницький, Україна має шукати передусім у західних народів. Але “деревовеликан нової української культури й зосібна суспільно-політичної думки” має кидати свою тінь “аж до берегів Індійського і Тихого океану”. З іншого ж боку, ця орієнтація гарантує українському народу існування серед інших народів Європи в якості “самостійної одиниці”, народу, що має свою “окрімну історичну традицію” та свою “питому культуру”.

Посередницьку роль України, що зумовлена тісним зв'язком її історії з політичною історією Чорного моря, зазначає і С. Томашівський. Врізаючись

глибоко у континент та відділяючи колись більш культурні краї на півдні від менш розвинутих на півночі, Чорне море, пише С. Томашівський, дуже рано стає посередником цивілізації й основою політичного розвитку європейського Сходу. Скажімо, грецькі колонії на Чорномор'ї мали важливе значення для його політичної і культурної історії завдяки своєму торговельно-господарському та культурному посередництву. Сьогодні, зазначає С. Томашівський, Чорне море також утворює культурну межу, однак роль північних та південних країв змінена, а саме: шлях, яким прямує сучасна культура йде з півночі і заходу на південь і схід. “В цій новій історичній характері виступає Чорне море щойно на наших очах, кладучи нову основу під новий культурний і політичний розвиток України” [130, с. 13].

Напрошується ще один висновок. Як зазначалося вище, саме запілля Чорного моря, ставить, згідно з С. Рудницьким, Україну на межу трьох світів: західноєвропейського, орієнтально-мусульманського і кочового азійського. Останній, зауважує С. Рудницький, багато в чому був асимільований російською культурою, отримавши тут вигляд “обожання колективу і поборювання індивідуалізму”. Пресловута українська багатовекторність виявляється похідною від південно-східної орієнтації української держави. Степ, Польща і Московщина, писав С. Томашівський, - це трикутник історично-політичного розвитку України [130, с. 12]. Але заданий цей трикутник Чорним морем як географічною, політичною і господарською основою української землі.

Насамкінець варто зазначити, що ідея про Балто-Чорноморську федерацію не відміння загального політико-географічного обґрунтування С. Рудницьким південно-східної орієнтації України. Оскільки, по-перше, проект створення цієї федерації не є у С. Рудницького детально виписаним порівняно, наприклад, з проектом Чорноморської фортеці у Ю. Липи. По-друге, за визнанням самого С. Рудницького, під час побудови Балто-Чорноморської федерації велику роль – “свідомо, або й несвідомо” –

відіграють “фізично-географічні” елементи. Якраз включення Польщі у цю федерацію надало б концепції С. Рудницького більшого геополітичного навантаження, адже геополітика має властивість “гратися з простором” [Див.: 156, с. 152-158, 184-188]. Цікавим у цьому плані видається той історичний факт, що ідея Балто-Чорноморського співробітництва як зони безпеки країн цього регіону після розпаду СРСР вперше була ініційована Президентом Польщі у вигляді ідеї “НАТО-біс” [Див.: 138, с. 409]. Натомість, С. Рудницький підкреслює, що Польща заздалегідь має бути виключена з Балто-Чорноморської федерації, “ї не тільки тому, що латиші, литовці, білорусини, українці бояться політичних і національних небезпек з боку польського імперіалізму. Так думав би може політик. Географ натомість бачить, що Польща є середньоевропейським краєм, котрого природні зв’язки лежать у Середній Європі, ... котрого політично-географічна властивість не годилася б цілком із прикметностями інших членів федерації, які є всі східноєвропейськими краями” [112, с. 154].

Про превалювання у С. Рудницького політико-географічної аргументації на користь південно-східної орієнтації України свідчить і загальна методологічна теза вченого про те, що українознавство не може обмежуватися відомостями з історії та фольклору, а повинно бути в рівній мірі оперте на природознавство, географію та антропологію. Причому саме географія дає “ширину реалістичного світогляду”. Є різні науки, пише С. Рудницький, що можуть нас навчити, чого потрібно, про Україну. Однак найважливішою між ними є географія України [Цит. за: 93, с. 39]. А тому “треба географія так теоретично, як і практично як найсильніше плекати, щоби як найширші круги дістали реальне географічне знання й реальний географічний світогляд, так доконче потрібний усякому членові модерного колективу” [106, с. 240].

Нарешті у того ж Ю. Липи Чорноморська фортеця має бути ініційована Україною як її власний геополітичний проект. У С. Рудницького ініціювання Балто-Чорноморської федерації з боку однієї лише України недостатньо, бо її

створення залежить від подовження Балто-Чорноморської осі до Каспійського моря, що, в свою чергу, передбачає зацікавленість, в тому числі і економічну, у цьому західних країн. Чорноморська фортеця у Ю. Липи може бути створена за власною ініціативою України, від якої лише й залежить привабливість чи не привабливість цього проекту для країн Кавказу та “іранського помосту”. При цьому роль головного будівничого Чорноморської фортеці, як зазначалося вище, Україна може відіграти за умови демонстрування народам Чорномор’я “прикладу нового довершеного ладу”. Тобто у Ю. Липи проект Чорноморської фортеці є проектом набуття Україною власної геополітичної суб’єктності, проектом опанування нею здатністю змінювати контури світового геополітичного простору, керуючись своїми інтересами. У С. Рудницького таке набуття частково залежить від зацікавленості в ньому з боку західних країн. Від підтримання останніми української незалежності супроти Росії та від їх участі у створенні Балто-Чорноморсько-Каспійської магістралі залежить статус України як “ключової точки” світової комунікаційної системи. Без подовження Балто-Чорноморської осі до Каспію Балто-Чорноморська федерація не є доцільною, бо не виконує в такому випадку функції “зв’язкової держави” між Європою та Азією, а причорноморське положення України без цього подовження не перетворює її на “найважливішу державу” Євроазіатського сполучення. Напрошується висновок, що не лише антиросійською риторикою з приводу “московської політико-географічної небезпеки” Україна має бути цікава західним країнам, а й вигодами економічної співпраці з нею, в тому числі й від спільної з цими країнами експлуатації можливого Балто-Чорноморсько-Каспійського шляху.

Висновки до третього розділу:

1. Концепція чорноморської орієнтації С. Рудницького має переважно політико-географічне обґрунтування, оскільки природність цієї орієнтації для України вчений виводить з того факту, що чорноморське побережжя становить “головний політико-географічний черен України”. Останній, по-

перше, зумовлює розташування України на одному з “найкоротших шляхів з Європи до Азії” та на межі “расових, культурних і політико-державних кругів” трьох світів - західноєвропейського, орієнтально-мусульманського та кочового азійського. По-друге, визначає єдино можливий – південно-східний - напрям продуктивного використання цього розташування в інтересах української незалежності.

2. У вузькому розумінні чорноморська орієнтація, згідно з С. Рудницьким, націлена на те, щоб гарантувати Україні можливість “цупко триматися моря”. У широкому – на ініціювання Україною створення Балто-Чорноморської федерації, яка за допомоги західних країн у справі сполучення Чорного моря з Каспієм забезпечить Україні вихід до Середньої Азії та перетворить її на “ключову точку” системи євразійського сполучення, що своїм східним кінцем сягатиме Тихого океану.

3. Міркування С. Рудницького щодо потенціалу межового положення України, зумовленого її чорноморським зазіллям, та доцільності використання цього потенціалу саме у південно-східному напрямі “аж по Тихий океан” може бути прийняте до уваги з огляду на завдання закріплення сучасної України на азійських ринках. При цьому Україна, за задумом С. Рудницького, мала стати для Азії не просто транзитером західних товарів і цінностей, а й постачальником як власної промислової і сільськогосподарської продукції, так і плодів “дерева-великана нової української культури й зосібна суспільно-політичної думки”. Теза С. Рудницького про важливість подовження Балто-Чорноморської осі до Каспію, яка засвідчує присутність в орбіті південно-східного вектора України середньоазійських країн, теж є актуальною сьогодні, зважаючи на важливість для України розбудови партнерських стосунків з державами Середньої Азії, що сприятиме вирішенню проблеми енергетичної залежності від Росії.

РОЗДІЛ 4

ГЕОПОЛІТИЧНА КОНЦЕПЦІЯ ЧОРНОМОРСЬКОЇ ОРІЄНТАЦІЇ УКРАЇНИ ЮРІЯ ЛИПИ

Якщо М. Грушевський здійснив історичне обґрунтування чорноморської орієнтації української держави, а С. Рудницький визначив її політико-географічні підстави, то геополітичне оформлення чорноморської (південно-східної) орієнтації України, як зазначалося вище, належить Ю. Липі. Мислителю, “котрий свою літературну, історіософську, публіцистичну і громадсько-політичну діяльність присвятив великій ідеї виведення української ментальності на європейський чи навіть світовий рівень” [104, с. 186].

Узагальненням такого оформлення стала так звана “Всеукраїнська Трилогія” Ю. Липи (термін належить Леву Биковському). Прийнято вважати, що остання охоплює наступні праці вченого, а саме: “Призначення України” (Львів, 1938), “Чорноморська доктрина” (Варшава, 1940), і “Розподіл Росії” (Варшава, 1941). Як зазначав сам Ю. Липа, в першій частині цієї “тріяди книжок” були обговорені головні напрями внутрішньої політики, в другій – зовнішньої чорноморської, в третій – упорядкування території “Росії” в спосіб найбільш справедливий для всіх частин цього колись міцного економічного блоку, а отже і підстави української політики щодо Росії [74, с. 325].

В першій частині трилогії, яка за виразом Ю. Липи є “вже цілісністю і заповітом” [80, с. 305], розглядаються завдання України в разі здобуття нею незалежності і ставиться проблема української держави як вузла важливих торговельних шляхів. “Автор у цьому своєму творі подає всебічний перегляд розвою проблематики “Українства”, викриває його історію й зміст, та пробує окреслити історичне призначення України в загальному розвою людства. Автор передбачає активний виступ “Українства” на кон історії, як

спадкоємця колишньої античної геленістичної культури” [10, с. 321]. Провідною ж ідеєю цієї “книжки-системи”, за визнанням самого автора, є спокійне і мудре переконання, що нема ніяких об’єктивних перепон для вивищення і утвердження наново великого народу, що мав поразку [72, с. 14].

А ось авторська конструкція книги: “Перша частина – це спроба вияснити собі гру головних сил, що діють в Європі. Історія останніх десятиліть – це зміцнення віддільності кількох окремих світів. Ці світи – центри і джерела сучасної історичності. Чи серед них займе місце і український світ? Чи є до того підстави в самій Україні?”

На це дають відповіді дальші три частини. Друга частина оперта переважно на українських працях. Існують добрі праці українських вчених про українські землі, вузол важливих торговельних доріг від світанку історії. З синтези цих праць виникло б поняття геополітичних ознак української території.

В частині третій – синтеза української раси, поняття передовсім психологічної натури, а потім і біологічно-історичне, давало б іще один первень призначення України.

Врешті, в останній, четвертій частині змістом були б провідні думки українців, генеральні ідеї української еліти” [72, с. 14-15].

Друга частина “Всеукраїнської трилогії” присвячена закордонній політиці України в Чорноморському просторі, зокрема проблемі співпраці України з іншими його країнами. “Автор, свідок великого напруження й здвигу українського народу та його сусідів, вказує напрям, що ним належало б, на його думку конкретно скерувати зусилля Українства, відповідно до його історичного призначення. Цей напрям є побережжя Чорного моря” [10, с. 321]. “Чорноморська доктрина” України, згідно з Ю. Липою, полягала у майбутній організації Чорноморської України у такий спосіб, щоб забезпечити їй панування в усьому Чорноморському Просторі в порозумінні з іншими народами, які його заселяють. Як така, вона зводилася до трьох тез,

а саме: 1) розбудова митного союзу, загалом конфедерації чорноморських держав; 2) перенесення православного патріархату з Царгорода в Україну; 3) піднесення великодержавної України в промислі, торгівлі й закордонній політиці [78, с. 153]. “Опертя на Чорне море ! – клич українських державних інтересів від старокиївських дружин до полків “запорожців” 1918 року, що займали Крим. Чорне море – для чорноморських країв ! І в першу чергу для найбільш органічно з ним пов’язаної землі України. Чорноморська доктрина – запорука розвою нового європейського економічного та культурного центру” [73, с. 4].

І, нарешті, третя частина “Всеукраїнської трилогії”, за визнанням самого автора, зосереджена навколо обговорення комплексу тих країн, які існують під назвою “Росія” і до яких протягом останні 230 років, почавши з нещасливої Полтавської битви, належала і Україна [Див.: 28, с. 241]. “У цій книжці автор, виходячи з географічного та економічного районування колишньої Росії, вказував на конечність її політичного поділу на кілька головних блоків-держав: Московщину, Україну з Кавказом, Ближчу і Дальшу Азію” [10, с. 321].

Попри відносно невеличкий обсяг перерахованих праць, ідеї, що в них викладені, до цього часу лишаються не лише актуальними для українського сьогодення, а й до кінця не осмисленими в своїй значущості, узагальненій проблемою набуття Україною геополітичної суб’єктності. “Зміст української державності – зміст геополітичний” [73, с. 4]. Лейтмотивом “Всеукраїнської трилогії” Ю. Липи є не лише доконечність для України подолання власної меншовартості – на мові геополітики це й означає перетворення української держави на суб’єкт геополітики, тобто державу, яка не лише має власні інтереси, а й спроможна з гідністю їх відстоювати, ініціюючи власні геополітичні проекти, - а й з’ясування (і, навіть творення) тих обставин, за яких таке подолання є цілком реальним.

Шуканими обставинами, згідно з Ю. Липою, є виконання Україною власного історичного призначення – здійснення “геополітичної синтези

Чорного моря”. Жодна держава східна чи західна, переконаний Ю. Липа, не зробить того - тільки Україна [77, с. 318]. Тільки український народ, наголошує вчений, міг би дати “спільну вольовість у житті чорноморських країн, дати доцільність їхнім стремлінням, зберігаючи одночасно їх повну індивідуальність” [78, с. 148]. “Липа належав до категорії тих патріотів, які в питанні побудови і розвитку своєї держави ніколи не виходили з принципу “програми-мінімум”, але завжди лише з “програми-максимум” [47, с. 202]

Першим кроком українців в реалізації своєї “програми-максимум”, за висновком Ю. Липи, має стати усвідомлення ними “найвластивішої їм Чорноморської традиції”, пов’язаної зі значенням Чорного моря для переходу до “більшої політики”, політики, спрямованої на “збільшення їх значення в світі”. Це значення Ю. Липа намагається відобразити навіть за допомогою засобів художньої літератури, метафор і художніх порівнянь. “Море, - пише він, - це був простір без видимих границь і без видимих перепон, не раз лагідний і відкритий для всіх, навіть найслабіших, а проте небезпечний. Під ногами людини тут була завжди прірва і знищення. Плюскіт хвиль нагадував про смерть. І відразу, зрозуміло, і просто смерть розкривалась перед тим, хто не знав хоч би про те, як посуватись цією блискучою, живою долонею стихій. Від небезпеки можна було вислизнути владним умінням, надлюдськими зусиллями, - і потім всесильна радість опановувала людину, - чесна була і боротьба, і перемога. Перемога тут завжди була заслужена: людина в обличчі стихії ставала також стихією, - і відважна, і мовчазна, і підзорлива, й відкрита, і передбачлива, й напаслива, і покорена найбільшій дисципліні, й вільна ... Була між Богом і морем” [72, с. 227].

Ю. Липа не зупиняється на поетичному образі Чорного моря, а, посилаючись на праці сучасних йому вчених, зокрема Ф. Ратцеля, обґрунтовує для України доконечність чорноморської орієнтації. Така доконечність, на думку Ю. Липи, диктується тим, що Чорне море – це вузол, який пов’язує всі річки північного побережжя України – Кубань, Дон, Дніпро, Дністер і Дунай. Чорне море виглядає своєрідною цибулиною з

буйними наростами нагорі. Корінь цієї цибулини – це вузька протока до Середземного моря. “І це дійсно корінь: геологічно Чорне море – це затока Середземного, це решта великої затоки, що від неї ще залишилися Каспійське й Аральське озера” [75, с.46]. Річки, в свою чергу, - це найзручніші магістралі, “ідеальні дороги”, найважливіші засоби комунікації. Річкова мережа формує єдність території, її торгівлі, влади, звичаїв, зрештою мови і релігії. Впродовж тисячоліть річки формують групу людності на території України, адже саме до мережі рік, до переправ, бродів і гирл “достосована” сітка внутрішніх доріг української території. Подібно до того, як у біології індивідуальність зародку починається від пульсування окремої системи обігу крові у безформній плазмі, пише Ю. Липа, духовний організм починається на Україні від пульсування мережива річних і пов’язаних з ними суходільних доріг [75, с.47]. При цьому решта доріг – залізниці, повітряні шляхи діють так, щоб посилити вплив водних і, більш того, часто наслідують їх вісь, яка і до цього часу оформлює значення української території та задає обриси її духовності.

Закінчення річної системи українських шляхів не означає закінчення сполучення взагалі, а, навпаки, передбачає розвинення цього сполучення в ще більшу – морську – систему. “Чорне море органічно зв’язане з українськими ріками виявом і матеріальних, і духовних тенденцій української території” [75, с.47]. Більш того, стремління річних державностей до моря означає їх стремління до осередку потужності [78, с. 113].

При цьому не можна стверджувати, наполягає Ю. Липа, що українська духовність почалася від верхів’я чи середини річного ложа, а потім посувалася до гирл, бо порти в останніх і на побережжі Чорного моря існували ще в неоліті. Навпаки, центри української духовності і державності пересувалися вздовж українських рік по осі південь-північ, яка здебільшого відповідає головній останніх. Навіть такі центри території чи духовності України, як Пантікапей в Тавриді чи великі дочірні держави – Новгород Великий над Балтією або Тмуторокань на Кубані, на думку Ю. Липи,

підтверджують цю тезу. Отже, українська територія має більш чи менш надморський характер, а головною тенденцією її життя є чергування півночі і півдня у формуванні її культури і державності. Причому початком цього чергування є саме південь, який зіграв вирішальну роль для “вияскравлення властивої української індивідуальності”. “Коли ж в останніх століттях прийшли впливи заходу й сходу (балтійські й урало-алтайські), вони майже нічого не змінили в сформованій попередніми часами духовності” [75, с. 48].

Ці міркування Ю. Липи дозволяють зробити висновок, що вчений був прихильником південного походження українців. Але якщо у М. Грушевського українські племена в особі Антів формуються по мірі просування на південний схід тієї групи племен, які займали південно-східну частину слов'янської правітчини, то у Ю. Липи предками українців були трипільці, або передньоазійська, динарська раса, найстаріший центр поселення якої лежав у Месопотамії. “Хліборобський культурний круг”, створений цією расою найчастіше виявляється в Європі в егейській і трипільській культурі. Цей круг є підложжям Еллади, України, іберійських, дунайських і балканських держав та у значній мірі імперського Риму. “Базове (основне) передньоазійське населення уже в II тисячолітті розрослося так, що зайняло тоді Кавказ, чорноморсько-українські степи й цілий дунайський басейн на Балканах. На Україні це населення було особливо густе в передстепу Дніпра і Карпатами” [75, с.101].

Очевидно, пише Ю. Липа, що територія України свою агрокультуру одержала з Месопотамії. Це означає, що вона від давніх-давен і до сьогодні зберегла традицію месопотамського культурного кола. Саме трипільці – “темноокі круглоголові люди з півдня” – перші, опанувавши великі терени, дали українській території духовну і матеріальну єдність, першу тривалу хліборобську осілість. Тому від них починається історія української території як деякої “одності”, зв'язаної селами й дорогами, історія її торгових відносин з іншими країнами, зокрема землями Персії і Закавказзя, історія національного експорту України – пшениці. “Культура пшениці – це не

тільки символ давності української території (де знаходимо безперервний обробіток пшениці від кількох тисяч літ), це також вказівка того, якою дорогою прийшли основоположники тої найдавнішої одності українських земель” [75, с.49]. Прийшли ж вони з півдня, а точніше з південно-західної Азії - земель між північною Індією і Західною Персією - з Месопотамії, Афганістану, Ірану. Звідси на землі між Дунаєм – Дніпром і Доном – Кубанню прийшла пшениця. Недарма, підмічає Ю. Липа, в найстаріших колядках і найстаріших українських вишивках зустрічаємо пишні пави з-над Тигру й Євфрату [75, с.49]. Трипільська культура, зазначає вчений, відноситься до месопотамської, як американська до європейської – це культура осадників і колоністів. Саме їй завдячує Україна своїми “великими, трохи вологими, карими, золотоіскристими очима Півдня”. І саме трипільська культура пов’язує Україну від її праісторії з Півднем. “Чи ж не видно цього в егейських і геттійських взорах Старобільщини, чи ж не грає він павиними перами колядок на Полтавщині, чи не пов’язаний із звичаями з-над Дніпра ?” [75, с. 237].

І саме на плечах трипільців постали з часом на українській території такі потужні держави, як Боспорська, Готська чи Київська. Отже, трипільський первень є найдавнішим і найголовнішим “підложжям української раси”, джерелом усіх важливіших форм культури і державності, підставою української психології та українського характеру, доказом безперервного володіння українцями своєю землею впродовж тисячоліть. “Співзвучність із ним визначає гармонійність чи негармонійність духовної домішки. Власне в це підложжя, як у велетенську вазу-амфору, вливалися всі інші расові первні й домішки” [75, с.101].

Першість і важливість трипільського первня для історії українського народу засвідчує, на думку Ю. Липи, і той факт, що вирішальну роль в житті грецьких причорноморських міст-держав відігравали саме місцеві трипільські елементи. Попри те, що елліни зв’язали трипільське життя сіткою торговельних пунктів і міст-республік, а їх пантеон богів помітно

вплинув на місцеве трипільське населення, на берегах Чорного моря не було чистого еллінізму. “Збуджені сили” трипільців надали своєрідного характеру грецьким колоніям, тісно пов’язавши економічне та громадське життя чорноморських еллінів з життям “тубільців країни”. “Власне, характер корінного населення української території не дозволяв на трактування її з боку Еллади як кільканадцяти пасивних колоній. Понт був занадто багатий, занадто енергійне і самостійне було його населення, що, зорганізувавшись, в кожній хвилі могли б супроти ставитися торговельному протекторатові потужних сполучених держав Еллади” [75, с. 56-57].

Однак, на широку арену світової історії хлібороби і рільники, якими українці стали завдяки трипільцям, вийшли після падіння Трої, наслідком якого, на думку Ю. Липи, стало сполучення чорноморського світу зі світом середземноморським. Тому найважливішою подією для української історії, згідно з Ю. Липою, була війна егейських держав проти Трої – міста “контрольних пакетів”, міста, розташованого там, де Середзем’я сполучається з Чорномор’ям, міста, що контролювало товари на караванному тракті з півночі й сходу, тобто з української території і Азії. Дата ж падіння Трої стала першою важливою історичною датою в історії української території, оскільки вона ознаменувала відкриття Понтиди, моря українців з його багатствами для середземноморського світу.

“Троя може бути символом і Візантії, і Константинополя, і тої вузької протоки, де вирішувалося, чи ми є духовна й матеріальна затока всесвітнього моря, його важливою частиною в продукції, чи ми відділені від нього і не живемо в одному ритмі з елітою світу, елітою моряків” [75, с. 52]. Саме з боку Середземного моря, наголошує Ю. Липа, у сучасний світ прийшли свого часу морські, мистецькі і воєнні закони. Морські закони Балтії (Ганзи) були лише наслідуванням того законодавства, що сформувалося у Середземномор’ї – Візантійського кодексу, Законів Родосу, Каталонії та Амальфі. Тому відділення від Середземномор’я означає для української території припинення натурального розвою, зменшення ритму життя з одночасним

підпорядкуванням впливам з боку Малої Азії. “Упадок Трої є символом більшої експансії і життєздатності українських земель, символом важливості відвічної української магістралі – Чорномор’я – Середзем’я” [75, с. 52]. “Упадок Трої” став і символом історичного завдання українців – долучитися через Чорномор’я до світових торговельних комунікацій, осередком яких того часу і було Середземномор’я.

Коли ж близько VII століття перед Христом, пише Ю. Липа, елліни, витіснивши фінікійців і опанувавши усе Середзем’я, розпочали торговельне просування у глиб України, територія останньої з її системою річних шляхів стала ланкою у системі тодішніх морських комунікацій, осередком еллінського багатства і еллінської культури. “Колонізаційний потоп” еллінів призвів до утворення міст-держав на Чорному морі і завершення, внаслідок цього, опанування ними великої Середземноморської магістралі “Атлантика – Індійський океан”. При цьому конкістадори-мореплавці закладали свої торговельні міста-держави не лише на берегах Чорного моря, а й проникали далеко в глиб українського краю. “Еллінські кондотьери і шукачі не зупиняються лишень на побережжях, вони йдуть угору великими ріками, особливо Дніпром, і засновують там свої торговельні факторії-держави. Аж у верхів’ях Дніпра знаходимо храми їх, де молились Артеміді, Діонізу й Аполлонові (Лубенщина)” [75, с. 54].

Цей час Ю. Липа називає “великим для української території”, бо морська культура відтоді стає невід’ємною частиною світогляду українців, що назавжди вирізняє їх психологію від типово континентальної психології свого північного сусіда. Лише зважаючи на це, підкреслює Ю. Липа, можна зрозуміти енергію Київської держави у здобуванні ринків морською дорогою, її пізнішу експансію на Каспій і Егейське море, пізніші морські походи козацьких когорт та своєрідний характер торгівлі українських чумаків у XIV – XIX століттях. Від еллінської доби морська торговельна культура стає невіддільною від української території. “Раса, що вже на початку свого існування показала себе торговельною і мореплавною, не втратила свого

потягу до моря і торгівлі навіть під час найгірших своїх часів, що ними були часи упадку київської, а потім галицько-волинської державності. На цьому місці треба згадати українське чумацтво, що гідне стояти в проявах білої раси обіч Балтійської Ганзи чи купців Родосу або Венеції” [75, с. 88]. І, навіть, не дивлячись на присутність кочівників, зауважує Ю. Липа, зносини українських земель з північним чорноморським узбережжям ніколи не припинялися [75, с. 117].

Не важко помітити, - якщо у М. Грушевського південно-східний вектор України є відвічним, таким, під час реалізації якого українці і формуються як самостійна – південна - група у складі слов'янських племен, то у Ю. Липи цей вектор актуалізований “упадком Трої”. У М. Грушевського – без цього вектора українці не сформувалися б як окремішня одиниця, що має власну історію. У Ю. Липи – не долучилися б до світових торговельних комунікацій, до “еліт світу”: “Напрявні експансії України від тисячоліття, - це було здобування Чорноморських берегів” [76, с. 71]. Зважаючи на це, підкреслює Ю. Липа, Україні слід мати на увазі геополітичний сенс ще однієї події, яка увійшла в історію під назвою “армада Перикла”. Цей сенс полягає у підпорядкуванні української території і взагалі земель над Чорним морем та недопущенні постановля тут самостійного державно-торговельного центру, здатного контролювати “злиття чорноморської і середземноморської магістралей”. Інакше кажучи, “армада Перикла” реанімує тенденцію Трої, бо націлена на обмеження розвою Понту.

Поразка “армади Перикла”, на думку Ю. Липи, пояснюється існуванням на берегах Чорного моря Боспорського царства зі столицею у Пантикапеї. Це царство, розвинувши масштабну торгівлю продуктами української території у Середземному морі, не лише об'єднало північні чорноморські землі та частину південного Чорномор'я, а й витворило своєрідний північно-понтійський культурний рух. “Рука Тавриди обійняла всі найважливіші торговельні і політичні дороги Понту: на Чорному морі запанував *Rex Bosporicum*” [75, с. 62]. Його володар – Митрадат VI, ставши

твердою ногою на північному березі Чорного моря та підпорядкувавши собі ціле побережжя Азовського і Чорного морів з містами в гирлах рік - землі від Кавказу до Дніпра з Ольвією і кельтські народи між Дунаєм, Дністром і Карпатами, перетворив Боспорське царство на Чорноморський Карфаген. Останній, опираючись на українські землі як на “резерви людської сили”, став символом загрози Римській державі з півночі так само, як Карфаген був символом такої загрози з півдня. Перемога ж над Митрадатовою означала для Риму здобуття велетенського простору від Наддністрянщини до Месопотамії та оволодіння сіткою потужних торговельних магістралей світового значення. Поразка Митрадата в його протистоянні Риму, підмічає Ю. Липа, пояснюється не стільки силою останнього, скільки відсутністю єдності серед малоазійського населення, яке знаходилося під “берлом Митрадата”. Напрошується висновок, що союз з народами Малої Азії є надзвичайно важливим для успіху “наступу Тавриди” і здолання “комплексу Трої”.

Боспорське царство продемонструвало також вирішальне значення українських причорноморських земель для опанування світовими комунікаціями. “Включивши чорноморське побережжя в сітку своїх шос” та одночасно прилучивши до Римського світу Велику Британію, Рим замикає “дві цінні застіжки пишного убору середземноморської імперії” і стає власне Римом – Великим Римом. Але якщо на заході його світ закінчується британськими копальнями олова, то на сході для нього відкриваються широкі перспективи, вказані свого часу Олександром Македонським і детерміновані геополітичною вартістю Понту й всієї України. “Великий Рим не може існувати без своїх східних магістралей, а малим він бути не може” [75, с. 64]. На значення українських теренів для забезпечення величі Риму і звернув увагу римський імператор Нерон. За його планом саме ця територія, “прастара “Америка” Егеї й Еллади, що давала від правіку збіжжя, рибу й дерево Середзем’ю”, мала стати “прегарною базою” для наступу римських легіонів вглиб Азії, у напрямі гирла Волги і Каспію. Базою, яка, по-перше уможлиблювала посування у напрямі Індії в обхід іранців, що тримали в

своїх руках “контрольний пакет” над середньою ланкою магістралі “Середзем’я - Індія” А. по-друге, дозволяла здійснити похід до Китаю і далі, до Тихого океану. “Ось чому все північне узбережжя Чорного моря в добу римської могутності було вкрите сіткою воєнно-стратегічних фортифікацій” [75, с. 67].

Морська культура і “підложжя української раси” зумовлюють, на думку Ю. Липи, зміст чорноморського вектора, який повинен полягати у консолідуєчій функції українського народу в Чорноморському регіоні. Сам цей регіон, згідно з Ю. Липою, окреслюється басейнами (“сточищами”) рік і морським узбережжям як системою для транспортного зв’язку, культурними та історично-політичними традиціями. У своїх межах Чорноморський простір утворює цілісність. Його можна порівняти з фортецею, внутрішню єдність якої формує площа Чорного моря. Від цієї фортеці ідуть шляхи – ріки вглиб фортеці. Високі мури вона має на південному сході – це західні береги Каспію із Закавказзям і Дагестаном. Далі на північний схід ідуть “мури” Калмицько-Саратовських пустель і напівпустель та русло Волги; на півночі – болотисті пущі витоків Дону і Дніпра з їх притоками; захід і південь – оборонні вали Карпат, Балкан і Малоазіатського (Анатолійського) гірських масивів. Таким чином, Чорноморський простір становить цілісність, має свій геополітичний зміст, свою етнічну спільноту та власні вироблені торговельні, культурні і державні традиції, що водно поріднили психіку чорноморського населення. “Чорне море мусить належати чорноморським народам. Для них воно є центром об’єднання, осередком їх розселення і суспільно-державних стремлінь. Чорне море – це економічне і духовне опертя для чорноморських країн. Вони творять разом з ним економічну і духовну цілість” [Цит. за: 159, с. 229-280].

Проблема ж, вважає Ю. Липа, полягає в тому, щоб у цій геополітичній і культурній спільноті в сучасній плинності міжнародних відносин знайти волю до єдності та динаміки [Цит. за: 159, с. 285]. Навколо Чорного моря повинна з’явитися політична сила, яка б спромоглася відтворити волю цілого

простору до власного буття як політичної спільноти і взяла б на себе історичну відповідальність за цей крок. Оскільки те “широке склепіння” Чорноморської фортеці, що оперте з одного боку на Дунай і Карпати, а з іншого – на Кавказ, є українським, то саме Україна – “українсько-понтійська політична партія”, відіграючи роль стін та інтер’єру Чорноморської фортеці, покликана зніціювати перетворення останньої з географічної реальності на реальність геополітичну, реалізувати ідею чорноморської федеративної великодержави на чолі з Україною. Відтак: “Хто ж в першій мірі призначений самим Провидінням та історією до впровадження цієї волі в життя, хто може бути носієм Чорноморської доктрини над Чорним морем і в цілому світі ?” [Цит. за: 122, с. 145]. І далі: “Чорноморський простір – це життєдайний простір України. Україні належить перше місце серед чорноморських країн з огляду на її простір, багатства й енергію людності. В цих словах є зміст чорноморської доктрини, призначеної для послуг українській закордонній політиці.” [Цит. за: 159, с. 280].

Українське склепіння довкола Чорного моря має й свій командний центр, і свої пункти опертя, і свій ключ. Командним центром є півострів Таврида (Крим), основна маса населення якого – українці, а кримські “татари давно втратили ... своє антропологічне місце і стали по крові українцями” [Цит. за: 8, с. 260]. Пунктами опертя – “стінами-плечима” – Молдова і Поділля. Ключем же є Білорусь, тому що білоруські землі – це перешкода до спільного кордону між балтійським і фінсько-угорським (Польща, Москва) експансивними центрами. “Ключ українського чорноморського склепіння – Білорусь – є тим самим для територіальної сили України, чим для морської незалежності - Таврида” [78, с. 18]. А тому створення державного союзу з Білоруссю, на думку Ю. Липи, є питанням життя для України. Фундаментом Чорноморської фортеці є Туреччина, турецько-ірансько-іракський Курдистан – дверима, порогом на подвір’я – Урал, а за порогом – Індійський океан, тобто вихід до світового океану. Наслідком формування “геополітичного синтезу” Чорного моря має стати виникнення союзу Чорноморських держав,

“Понтійської імперії”, члени якої тримають в руках вихід до світових морських комунікацій. Адже, зазначає Ю. Липа, ідея імперії – це, передусім, контроль над великими торговельними шляхами-магістралями [75, с. 53].

Південно-східна орієнтація України, націлена на створення Чорноморської фортеці, має у Ю. Липи яскраво антиросійську спрямованість. Якщо у М. Грушевського ініційована Україною кооперація Чорноморських народів не виключає як можливості участі в ній з боку Росії, так і “добровільної і свobodної зв’язі” між Україною та Росією, то у Ю. Липи створення Чорноморської фортеці націлене не лише на відокремлення України від Росії, а й на витіснення останньої з Чорного моря. “Напрямною на теренах Європейської Росії може бути тільки одно, цілковите відділення двох великих державних організмів, ворожих собі духовно і економічно виключаючих себе” [76, с. 84]. Неможливо, зазначає Ю. Липа, примирити московський центр з українським, не можливо й говорити про державну співпрацю між цими двома центрами, бо “вони виключають себе взаємно” [73, с. 4]. “Не відокремлення України від Росії є нашою головною ідеєю, а знищення наднаціонального авторитету Росії у дотеперішніх північних центрах і вкорінення цієї ідеї в українській столиці – це головне !” [73, с. 4].

Тому важливою складовою здійснення південно-східного вектора України є усвідомлення тези про неминучість розпаду Росії та розуміння важливості такого розпаду для майбутнього України. Ось чому останньою (але не за своєю значущістю) частиною “Всеукраїнської Трилогії” і є книга “Розпад Росії”. Л. Биковський в цьому сенсі зауважував, що Ю. Липа вважав розчленування Росії одним з пунктів програми історичного “Призначення України” [10, с. 321]. Сам же Ю. Липа підкреслював, що знищення Росії як центру наднаціонального розподілу земель над Волгою, Печорою і Білим морем є передумовою сильної України. Остання, маючи геополітичне опертя на Чорному морі, може існувати, але існувати і розвиватися вона може лише тоді, коли не допустить суперництва на Півночі [73, с. 4]. Крім цього,

майбутня українська державність має, на думку Ю. Липи, обіймати “усі сточища сучасних світських чорноморсько-озівських узбереж” [78, с. 30].

Ю. Липа наголошує на механістичному характері Російської імперії, який протиставляє її органічно зв'язаній Британській. Якщо в останній значущість частин та їх особливості підкреслюється, а король є синонімом ідеї співжиття, то в першій, навпаки, індивідуальність підкорених народів ігнорується, а цар уособлює собою „ідею підбиття”, яка відображає більш чи менш колоніальні зв'язки народів Росії з метрополією-адміністрацією. „Нищення підбитих, чи навіть союзних народів робила російська керма передовсім з метою усправнення лучби адміністраційної і воєнної. Кожна своєрідність краю, кожна культура, чи навіть економічна окремішність змушувала б урядовця, присланого з центру, задумуватись, отже, утруднювала б йому керування” [76, с. 27].

Зважаючи на механістичні зв'язки, які панують усередині Росії, в стосунках з нею для України, вважає Ю. Липа, важливими є дві речі. По-перше, - це подолання упередження про те, що Росія „оточена бути не може” і що вона внаслідок безмежності свого простору „неможлива до здобуття” [76, с. 12]. По-друге, - це подолання російського державного містицизму, вираженого за допомогою кліше „Росії розумом не зміряєш” у спосіб з'ясування особливостей російської геополітики, історичним витоком якої є Московське царство [76, с. 12]. Вироблені ним методи, зазначає Ю. Липа, були лише перейняті і вдосконалені як Російською імперією, так й більшовицькою Росією. Відповідно кордони Московського царства, - „границі року 1553-го”, - слід вважати „найнатуральнішими границями Московії”, які найбільше відповідають природі експансії російського народу. „Обіймають вони цілу північ з її рибацьким і звіроловним промислами, на Заході вихід до моря варягів і значні торговельні зв'язки, на сході в новоздобутій Казанщині – землі, придатні до хліборобства і торговельні зв'язки з Сибіром та цілою середньою і Малою Азією” [76, с. 59-60].

До особливостей російського великоімперського мислення Ю. Липа відносить передусім прагнення територіального розширення та поняття про необмеженість кордонів Росії, яке диктує останній імператив вічного просування вперед в усіх можливих напрямках. „Відразу ж не було під чим оглядом виразнішої різниці, чи то був схід, чи захід, північ чи південь, Азія чи Європа, чи навіть Америка” [76, с. 25]. В той же час, на думку вченого, можна стверджувати, що росіяни не знайшли духовної спільності з народами на південь та на захід від себе, а їх захоплення західними ідеями завжди було поверховим і становило деяку політичну моду. Рухаючись же на Урал та до Сибіру, росіяни цілковито зливалися з тамтешніми народами, що засвідчує їх приналежність до урало-алтайської групи народів. Саме цим пояснюється, наприклад, „зубожіння центру”, тобто „історичної Московії”, обласницький рух Сибіру, який, зазначає Ю. Липа, рано чи пізно матиме якщо не самостійність, то широку автономію, бо становить „вартість в собі самому” і має всі підстави для власного розвитку; відрубне становище України і Кавказу; популярність ідей „Великого Турану” і держави, створеної із територій на схід від Байкалу тощо. Крім цього, суто завойовницький характер російської геополітики унеможливив розв’язання нею суспільних і культурних проблем, завдання якого з особливою нагальністю постало після здобуття Мерва і Кушки в Середній Азії. „Досі на першому місці була армія: Мініх, Суворов, Скобелев. Тепер вийшло на перше місце запілля – цілий край” [76, с. 28].

Нездатність розвинути на своїх просторах вільної „гри сил” та фактичне марнотратство у відношенні до останніх, зазначає Ю. Липа, свідчать про те, що доцільність Росії історично виявилася лише в завоюваннях армії, все інше було лише подробицею цих завоювань. „Невигідно і недоцільно бути під таким проводом, котрий уже виконав свою історичну місію, котрий не зумів економічно зорганізувати підданих йому просторів, ані не розв’язав квестії взаємовідносин між народами” [76, с. 43]. На території Росії, де зібрані під одним державним дахом найрізноманітніші

початки, Ю. Липа виділяє чотири території і народи, які є життєздатними, бо мають власний зміст і покликання. А саме: Московія з сусідніми Північним Помор'ям і Надбалтією, або Північно-Західний осередок; Україна з сусіднім Кавказом та Закавказзям і взагалі Північно-Східним басейном Чорного моря, або Південний осередок; Сибір із Далеким Сходом, або Сибірський осередок; Киргизія і Середньо-Азійські туранські республіки, або Середньоазіатський осередок, який мав би можливість впливати на алтайсько-єнісейсько-ленські тюркські племена [76, с. 53].

З міркувань Липи слідує, що лише за умови поділу Росії та утворення на її території політичних утворень зазначених чотирьох осередків, сферою геополітичних інтересів Росії в її “найнатуральніших границях” – границях Московського царства 1553 року – стане північ Європи, зокрема побережжя Білого моря. “Московія не має іншого вибору, як Мурманськ і прилежні місцевості, де слідний вплив Гольфшторму. Тільки там її будучність” [76, с. 68]. Інакше кажучи, лише північна орієнтація Росії-Московії унеможлиблює зіткнення її геополітичних інтересів з геополітичними інтересами України. Москва завжди тяжіла, а її народ масово переселявся на північ і північний схід. Головною ж віссю тяжіння України завжди був Південь - у напрямку Ірану і Константинополя. Подібно до того, як з давніх-давен московське населення рухається переважно у бік сибірських земель, Україна від своїх історичних часів намагалася колонізувати східні береги Чорного моря. Отже: “Найприроднішою віссю експансії України є південна вісь, так, як найприроднішою для Московії є вісь північна” [76, с. 70]. Мовою культурних відмінностей це, окрім всього іншого, означає, що Росія належить до північно-азійського відтинку нормандських народів, а Україна, маючи своїм витокom південну трипільську культуру, - до спільноти рільників і хліборобів. (Спроба обґрунтувати природність південно-східного вектора для України відповідним напрямом української колонізації міститься і в міркуваннях С. Томашівського. На його думку, характеристичною прикметою господарського життя України в його

історичному розвитку є “творення великих земельних посілостей” та “живий переселенський рух” у південно-східному напрямі [130, с. 3].)

Крім цього, південно-східний вектор, зазначає Ю. Липа, є надзвичайно важливим для України з огляду на те, що морські комунікації виконують функцію світових торгових магістралей. Зважаючи на стратегічне завдання цього вектора – отримання доступу до світового океану, Росія, застерігає Ю. Липа, навіть стиснувшись до кордонів Московського царства, буде намагатися “геополітично зв’язатися з Україною”. “Розв’язання питання виходу російської півночі у відкриті моря – це не є жадна путь берегами європейських і сибірських тундр. Що варта для великої держави морська путь, яка протягом $\frac{3}{4}$ року є не до вжитку ?” [76, с. 68]. Україна є привабливою для Росії передусім через величезне воєнно-стратегічне значення своєї території, яке зумовлене її причорноморським розташуванням, геополітична цінність якого засвідчена ще “планом Нерона”.

З огляду на „надморський характер” української держави та враховуючи, що геологічно Чорне море це лише затока Середземного, належність до якого є запорукою життя „в однім ритмі з елітою світу”, Росія своє „геополітичне зв’язування” з Україною має здійснювати шляхом опанування Кримом. Навіть якщо обмежитися прилученням Оки, Волги і Балтії каналами з українською системою рік (Дон – Дніпро), то через те, що всі ріки в Україні „пливуть на Південь” і впадають у Чорне море, становлячи тим самим ланку світових морських шляхів, Росія, прагнучи виходу до останніх, лише тоді буде вважати задовільним своє пов’язування з Україною, коли підпорядкує своїй владі Крим, що є ідеальним ключем для панування над Чорним морем, осередком його торговельних і політичних шляхів. Загалом півострова в геополітиці, зазначає Ю. Липа, символізують собою панування суходолу над водними просторами. “Потужна жадібна долоня Тавриди з її розчепіреними пальцями” має таке ж саме значення, бо не раз цими пальцями натягалися віжки до всіх найважливіших пунктів чорноморського побережжя – Пантікапею, Херсонесу, Севастополя. „Крим –

морські путі, Крим – путі через Каспій, Кавказ і Малу Азію до Месопотамії, Арабії, Ірану” [76, с. 81]. Невипадково, наприклад, німецька багдадська залізниця, зауважує Ю. Липа, просто наслідувала старий егейсько-візантійський тракт.

Крім цього, саме Крим вирішує належність азовської системи рік чи то до замкненого озера, чи то до затоки Чорного моря. Більш того, володіючи Кримом і спираючись на Дон, можна замкнути волзьке гирло на Каспій і просуватися у напрямі останнього. “Це ж звідти йшли напади українців (русинів) на Каспій в VI-VII ст. по Христу, згадувані в арабських істориків” [75, с. 59]. Далі, завдяки володінню Кримом можна вздовж річок Кубані рухатися на Кавказ впритул до одного з найважливіших стратегічних пунктів передньої Азії – Вірменського передгір’я [75, с. 59-60]. Відтак, якщо з геологічної та кліматичної точок зору виразною є “одність”, що її утворюють береги Чорного моря, то зі стратегічно-державної точки зору виразним є зосередження сили в одному пункті – в Тавриді, центрі Чорного моря і осередку найбільшої Чорноморської державності [78, с. 104]. (Варто зазначити, що думки Ю. Липи про стратегічну вагу Криму фактично повторюються сучасними українськими дослідниками А. Нікіфоровим, А. Мальгіним та С. Кисельовим. В той же час, на їх думку, саме це значення унеможливило зведення так званої “кримської проблеми” виключно до українсько-російських відносин. Її зміст, зауважують вчені, полягає у підвищеній увазі до Криму з боку всіх держав, які мають геополітичні інтереси у Чорноморському регіоні. Адже Крим – це ключ, оволодіння яким забезпечує гегемонію у Чорноморському басейні [Див.: 92, с. 59, 73]).

“Наступ Тавриди” на чужинців, зазначає Ю. Липа, цілковито розв’язує комплекс, від якого потерпає українська геополітика, - так званий “комплекс Трої”, змістом якого є питання про належність держави, - як духовну, так і матеріальну, - до всесвітнього моря, тобто до світових торговельних шляхів. Саме тому цей наступ є початком історії української території, початком перетворення цієї історії на невід’ємну складову історії “еліт світу”. „Цей

наступ Тавриди від часів Боспорського царства зв'язаний органічно з геополітичними традиціями українських земель, і хто є їхнім володарем, той перебирає на себе завдання „наступу Тавриди”, - чи то буде Володимир Великий, чи міністр Росії, що в 1914 р. домагався Дарданелл” [75, с. 60]. Так, до середини XVII століття експансія Росії відбувалася у напрямі Білого і Балтійського морів, з одного боку, та у напрямі Сибіру, - з іншого. І лише починаючи з XVIII століття, після оволодіння Україною Росія розпочинає боротьбу за Чорне море та протоки. (І. Лисяк-Рудницький зазначав з цього приводу, що після включення України до складу Російської імперії Росія у певному сенсі перебрала основні зобов'язання української зовнішньої політики [81, 1, с. 326].) Привласнення Москвою українських геополітичних напрямів призвело до того, що Росія опинялась в етапі постійної боротьби із Туреччиною, що врешті-решт призвело до розпаду царської імперії і скоріше за все призведе до розпаду Радянського Союзу.

Україна ж, підкреслює Липа, спроможна до органічного і творчого панування на Півдні, бо „національно і культурно споріднена з усіма народами що замешкали над Чорним морем. Для них вона може стати прикладом нового довершеного ладу. Для цих країн – світло у Києві” [73, с. 4]. Україна має продемонструвати їм вищість власних моральних засад, індивідуальність скромної і водночас великої нації і, тим самим, утвердити для народів між Балтією, Кавказом і Уралом “моральну вісь”, на яку вони будуть рівнятися у своєму житті. “Дійсність народів нарешті буде дійсністю, бо матиме мірило на Україні” [75, с. 249]. Відповідно „Чорноморська Доктрина” України, писав свого часу Л. Биковський, полягає у майбутній організації Чорноморської України, що пануватиме в цілому Чорноморському Просторі в порозумінні з іншими народами, що його заселяють [10, с. 321]. “Встановлення вищого морального порядку в себе, піднесення на вищій щабель моральності й добробуту цілого чорноморського сточища. Цим збагатиться світ на нові людські цінності, на не знані досі над Чорним морем нові людські сили” [78, с. 42].

При цьому Ю. Липа чудово розуміє, що Чорне море не робило Росію і не зробить саме по собі Україну морською державою, бо є лише “внутрішнім морем”, а тому не дає безпосереднього виходу до відкритих морських доріг й існує всього лише у вигляді “внутрішнього озера для Чорноморських народів”. Цей вихід – протоки Босфор, Дарданелл, Гібралтар і Суецький канал у будь-яке хвилину може бути перекритий. “Чорне море ще більш, як Балтійське, є замкненим морем. Морські шляхи з нього можуть бути перервані в кількох місцях і під впливом стількох політичних чинників, що трудно уважати їх за догідні” [76, с. 80]. Вже падіння Трої, пише Ю. Липа, продемонструвало можливість такого “перекриття”. В цьому і полягає історичне значення цього важливого факту. “Важливого і в тодішніх обставинах і в відвічнім повторенні цього укладу ... Понтида – Середземне море і між ними бар’єра Малої Азії” [75, с. 52]. Інакше кажучи, маючи вихід до Чорного моря Україна автоматично ще не стає учасницею морських торговельних магістралей, а повинна віднайти автентичні як своїм інтересам, так і інтересам решти чорноморських народів виходи до них, попереджаючи при цьому “геополітичне пов’язування” з Росією. В цьому і полягає сенс створення Чорноморської фортеці. Згідно з Ю. Липою, одним з таких виходів може слугувати “Іранський поміст знад Каспію і Кавказу”, тобто залізниця через Кавказ і турецько-іранський Курдистан від Чорного моря до Перської затоки. Тим самим Іран, будучи “брамою до дуже важних теренів”, вповні може відіграти роль своєрідного порогу Чорноморського дому до світового океану. “Для молодих енергійних народів Чорноморського басейну, а в першій мірі для України з кавказцями, дороги через Іран – це єдині можливі дороги до великої будучини” [76, с. 80]. Свого часу саме Колхіда була базою Понтійського торговельного флоту, цієї найважливішої для української економічної й політичної історії події. А сполучення з малоазійським союзом забезпечило успіх “наступу Тавриди”. “Є один вихід у широкий світ для чорноморських країн – Іранським помостом” [78, с. 63].

Дорога через Закавказзя і Північний Іран до хвиль Перської затоки, за визнанням Ю. Липи, є дуже важкою. Ті зусилля, що Південь має витратити на неї, сумірні з тими, що Північ витратив на організацію свого шляху до північних відкритих вод. Відповідно союзниками України у цьому напрямі мають стати Закавказзя і Кавказ. Кавказ, зазначає Ю. Липа, є надією України в її прагненні на Південь. Але й Україна є надією для тих, хто бореться за об'єднання Кавказу в ім'я незалежності від Росії: “Українці змагаються не тільки за свою справедливість, але й за панування цієї справедливості в оточенні” [73, с. 5]. Росія, щоб відділити Україну від Кавказу й не дати їй утвердитися на морі підпорядкувала собі північний Кавказ з Кубанню. “Лишень в інтересі України лежить одність Кавказу, цієї греблі, що з неї стелиться поміст аж до Перської затоки” [78, с. 44]. Однак, союз України і Кавказу може ґрунтуватися не лише на антиросійській основі, а й на певній історичній традиції, в якій можна віднайти певну аналогію спільного руху України і кавказців до Перської затоки і яка розповсюджена на Кавказі, в Середній Азії, і навіть у фольклорі народів Чорноморського басейну – традиції походів Олександра Великого. “Головним же змістом цієї експансії через іранський поміст може бути тільки одно: шукання природних доріг виходу для продуктивних сил України, Кавказу і інших Чорноморських країв” [76, с. 80].

Крім цього, Москва, зазначає дослідник, дуже легко дістається Кавказу через “Каспійські ворота”, тобто Волгу. Тому ці ворота слід зачинити шляхом створення татарсько-башкирської держави - Ідль-Уралу, яка мала б обіймати простір між середньою Волгою і Уралом. “Відродження Казанської держави – Ідль-Уралу зі столицею в Уфі це самий важкий удар, якого одержав би московський імперіалізм після втрати України та Кавказу” [Цит. за: 8, с. 261].

Як бачимо, проект Чорноморської фортеці включав в себе різного роду варіанти розчленування Росії, зокрема відірвання від неї Кавказу та Поволжя. В усякому раз ці варіанти розглядалися як одна з необхідних умов побудови

Чорноморського дому. “Національні держави фінських і уральських народів на території сучасної російської республіки – це те найменше, що необхідно. Друге – усунення теперішнього московського демографічного центру з цих територій і приборкання тут важкої промисловості, роздутої Москвою. Коли пізніше окреслимо національні межі “русских”, то створиться держава, менша від української” [73, с. 4-5].

Однак, не лише морською магістраллю “Чорне море - Середземномор’я”, яка є складовою магістралі “Атлантика-Індійський океан” і на актуалізацію якої спрямоване створення Чорноморської фортеці, а й своїми сухопутними комунікаціями Україна, зазначає Ю. Липа, завдячує “підвищеній увазі” до себе з боку Росії, яка, маючи своєю віссю залізницю Москва – Казань – Челябінськ – Велика Сибірська путь, буквально тяжіє над Середньою Азією, Україною і взагалі Півднем. „Українські землі не є якоюсь закутиною. Під оглядом торговельним і геополітичним – це одна з найвагоміших земель світу” [75, с. 94]. Такими комунікаціями Ю. Липа називає Грецький шлях „із Варяг в Греки та із Грек по Дніпру”, Залозний шлях, який історично сполучав Київ з Болгарією, Угорщиною, а також володіннями Візантії на Балканах, Солоний шлях, що йшов до Таврії, Дону і Волги, монгольський шлях, який поєднував Чорне море і Південну країну з оазами Середньої Азії, Пекіном та Тихим океаном [75, с. 70-73]. Розвиток повітряних сполучень, які є “шляхами політичних ідей”, ще більше посилює значення України як краю, зв’язаного з великими торговельними магістралями, адже, скажімо, „трансконтинентальна путь” між Європою та Китаєм може опертися лише на українські землі та Середню Азію. „Чернівці-Одеса, властиво Крим-Тифліс та Кавказ-Баку - це були б пункти опертя „дороги до Китаю” [75, с. 93].

Збереження і посилення Україною статусу транзитної держави загальносвітової ваги та попередження „геополітичного зв’язування з Росією”, яке спричинить „перебирання” останньою на себе функції важливої ланки світових сполучень і торговельних магістралей, що її історично

виконує Україна, згідно з Ю. Липою, можливе лише через обстоювання Україною осі „південь-північ”, яка має внутрішній і зовнішній аспекти. Внутрішній аспект зумовлений тим, що визначальною особливістю української історії є рух на південний схід з метою здобування Чорноморських берегів. Головною віссю тяжіння для України, пише Ю. Липа, що легко доводиться найдавнішою, середньовічною та історією часів Б. Хмельницького і П. Орлика, була вісь у напрямку Ірану та Константинополя. “Недарма гетьман Самойлович вказував союзникам-московинам, що не похід проти османів, а дружба з ними відповідає інтересам України” [75, с. 237]. Відтак боротьба за відвічну вісь українських земель “Південь - Північ” та її утвердження між Балтією і Уралом є своєрідним геополітичним лейтмотивом української історії. Захопивши цю вісь після Полтавської битви, Москва перетворила Київ на провінційне місто, а Україну зі світової потуги – на провінцію [Цит. за: 8, с. 259].

Чергування півночі і півдня як пересування центрів української духовності і державності вздовж українських річок по лінії північ-південь, зазначає Ю. Липа, є головною тенденцією життя України і визначальним чинником формування її культури і державності. Протиставлення ж Заходу і Сходу, вважає вчений, невластиве українській історії та українській духовній індивідуальності, бо їх основою з самого початку був Південь. Звідси прийшло християнство, сюди ж на Південь, Дунай і Закавказзя - були спрямовані головні експансії київських князів. Не схід і не захід були джерелом України. “Підложжям її раси, підложжям її культури й світогляду від самого початку і до останніх часів був Південь” [75, с. 236].

Північ же дала Україні переваги торговельного посередництва і культурного обміну. Оскільки тільки вісь Південь-Північ є віссю українських земель, то акцентування дилеми „Схід-Захід” означає для України нищення її державності, власного характеру і духовності, яка, пише Ю. Липа, зросла над південними морями й вододілами і розпросторила, як кров по жилах, ідучи вгору Дніпром, Дністром, Дунаєм, Богом і Доном, несучи до найглухіших

закутків українських земель подих півдня [75, с. 236-237]. „Прикладімо „схід-захід” до українського релігійного життя і будемо мати релігійну війну; прикладімо „схід-захід” до політичних орієнтацій – і будемо мати вдячне поле до попису чужих агентів; прикладімо неуцьку форму „народу-бастраду” до окреслення українського характеру – і будемо мати джерело українського пораженства, а не відчуття серединності” [75, с. 236]. (Думка про консолідуючу стосовно внутрішнього політичного і економічного життя України роль південного напрямку належить й І. Лисяку-Рудницькому. До XVIII століття, пише цей вчений, границя на Дніпрі відокремлювала західну і східну половини українського етнічного простору. А саме: Правобережжя у політичному і господарському відношенні було пов’язане з Польщею, а гетьманщина і Слобожанщина своїм обличчям були звернені до Московщини. Однак після відкриття чорноморських пристаней торгівля як правого, так і лівого берегів переорієнтувалася у південному напрямі. “Це був вирішальний крок до економічної інтеграції українських земель та створення географічно об’єданого українського народного господарства” [81, 1, с. 155]. Таким чином, саме Південь є центром економічного тяжіння новітньої України.)

Доки “підвищена увага” Росії до українських комунікацій не знейтралізована, доти, вважає Ю. Липа, незалежність України буде знаходитися під знаком питання. Знейтралізувати ж її може лише південна орієнтація України, яка виявляється запорукою збереження як її незалежності, так і внутрішньої стабільності. Це зумовлено трипільським “підложжям української раси” та фактом початку української історії “наступом Тавриди”, в ході якого було подолано “комплекс Трої”. “Географічно й культурно землі на захід і південь від України поділені на два морські сточища – Балтію і Середзем’я, що відповідає приблизно двом підложжям: германсько-номадському й агрокультурному – передньоазійському. Головна роль останнього й додаткова першого в формації України є значна” [75, с. 203].

Тому обстоювання південно-східної орієнтації - оборона осі Південь-Північ - та попередження оволодіння нею з боку Москви є найважливішим завданням України, розв'язання якого потребує виконання нею „заповіту Святослава Завойовника”, тобто підкреслення панування української держави над басейном Дніпра і знищення конкуруючої з українськими комунікаціями торговельно-державної осі, яка знаходиться над Волгою. „Походом на Волгу й Закавказзя Святослав на кількаторіччя припізнює розвій Скандинавсько-Волзької магістралі, а тим самим припізнює й повстання якоїсь визначнішої держави на цьому путі” [75, с. 239]. Відновлення цієї магістралі починається з розвитком Московії. А тому протистояння останній неможливе без протистояння спробі надати Волзькому шляху статусу світової торговельної магістралі, статусу який вона мала до походів Святослава на хазар.

Неприйняття дилеми „Схід-Захід” та укріплення відвічної осі українських земель „Північ-Південь” у спосіб протистояння розвитку Балтійсько-Волзької магістралі, - „зморі Києва”, - є умовами попередження втягування України в „геополітичне пов'язування” її з Росією. „Геополітично беручи, для української державності потрібні є принаймні Чорне море і верхів'я Дніпра – в усякому разі, завжди південно-північна вісь” [75, с. 239].

Остання у своєму зовнішньому вимірі, згідно з Ю. Липою, означає, що поземною геополітичною віссю Московії є горішнє Поволжя, а поземною віссю України є північно-східний берег Чорного моря [76, с. 70]. Коли в Московії величезна більшість річок тече на північ, то в Україні всі ріки пливають на Південь, за винятком однієї Кубані. Інакше кажучи, Москва є північчю, а Україна – Півднем і йти вони мають власними дорогами у своєму геополітичному розвитку. Москва – опановуючи запілля Мурманську, а Київ – запілля Чорного моря, міцно тримаючи при цьому в своїх руках ключ до нього, яким є Крим. Внаслідок цього Україна і Росія отримують різні сфери геополітичного впливу, а саме: проекцією України стає Дон, Поволжя і Північний Кавказ, а проекцією Москви - Урал і Сибір [76, с. 68]. Тому без

виходу на південь, резюмує Ю. Липа, неможлива розбудова незалежної української держави, бо лише він дає початок геополітичній осі “Південь - Північ”, яка є найбільш привабливою на просторах між Балтією, Кавказом і Уралом. А отже робить Україну важливим гравцем на цих просторах.

Таким чином, згідно з Ю. Липою, метою України на шляху набуття нею власної геополітичної суб’єктності є попередження будь-якого „геополітичного пов’язування” з Росією у спосіб нарощування своєї значущості як транзитної держави та своєрідного витіснення Росії з системи світових торговельних комунікацій, передусім з Чорного моря. „Напрямою на теренах Європейської Росії може бути тільки одно, - цілковите відділення двох великих державних організмів, ворожих собі духовно і економічно виключаючих себе” [76, с. 87]. При цьому Україна має реалізувати ідею чорноморської федеративної великої держави і, тим самим, протиставити ідеї великої Росії концепцію великої України з її опертям на чорноморський і середземноморський геополітичні простори. “Необхідно наголосити на тому, що ті, хто вивчає історію розвитку української політичної думки, а також ті, котрі готуються ту думку формувати, не зможуть, не познайомившись з політичними працями Юрія Липи, збагнути української політичної проблематики у повному обсязі” [54, с. 195].

На шляху реалізації зазначеної ідеї Україні, згідно з Ю. Липою, слід керуватися “символом Чорного моря”, знаком його єдності і сили. Український народ, вважає вчений, тому і може об’єднати чорноморські краї, що в лоні його історії можна віднайти “найстаріший символ політичної єдності Чорного моря” [78, с. 148]. Цей знак, пише Ю. Липа, містися не в чорноморських легендах, а в історичній дійсності, тій “геополітичній синтезі”, що її свого часу здійснив Великий Митридат VI, який увійшов до пантеону українських героїв. “Повних дві тисячі літ минуло від того часу, але чин Митридата Великого зівстався для світу – як символ Чорного моря: він об’єднав у своїй державі – всі тодішні держави на берегах Чорного моря” [77, с. 317]. Землі від нинішньої Турецької Анатолії, Колхіда (Грузія), Дон і

береги до Дніпра з Ольвією аж до Дністра з Тирасом знаходилися під владою Митридата. Західні ж береги Чорного моря з їх державами були під його протекторатом. Свої володіння Митридат вважав окремим світом культури, вищим від сусідніх. “Тут над Чорним морем зістався і триває заповіт людини, що її столиця була в центральному пункті північно-східного узбережжя (Пантікапей), а тлінні останки спочивають в осередку південного узбережжя (Синоп) того моря” [77, с. 317-318]. Зміст, що його цей правитель, надав землям Чорного моря, лишається, пише Ю. Липа, сьогодні політичним заповітом для України, суть якого полягає в тому, що імперії Митридата Чорне мало дало єдність, потужність і назву – “Понтійська імперія”. Ця імперія презентувала економічні інтереси української території і всього Чорномор’я та стояла на чолі боротьби його народів за право “безпосередньої участі в обміні на магістралі Індійський океан - Атлантика”. “Підносимо цей заповіт Митридата Великого, - Понтійська імперія нехай живе і процвітає! Підносимо його не тільки для себе, але й для всіх Чорноморських країн, для збільшення їх значення у світі” [77, с. 318].

Така мета, підкреслює Липа, не означає якоїсь „нонсенсової віри” в такий собі „скок у майбутнє”, не є найвним побажанням відразу змінити дотеперішній уклад політичних сил на свою користь. Її досягнення вимагає від “реальних політиків великої реальної політики” і компромісів, і угодства, і зигзагів, і „відхилу від ударів у не вигідній ситуації”, і максимальної гнучкості загалом. „Все ж – уважаємо, що вони є до прийняття, коли з очей не випускається найголовнішої цілі Чорноморської політики України. Тоді в кінці – ця політика таки станеться великою реальною політикою України” [74, с. 326].

Слід зазначити, що проект Чорноморської фортеці не був якоюсь там геополітичною утопією, свідчить діяльність Українського чорноморського інституту (Варшава, 1940-1944 роки), одним із засновників якого був Ю. Липа. На думку дослідника, цей інститут мав зайнятися не тільки теоретико-дослідницькою діяльністю, але й політико-організаційною у напрямку

об'єднання причорноморських народів у єдиному державному творенні. В статуті цього Інституту читаємо: “Наша доба якраз являється тією, коли значення чорноморського простору набирає особливої ваги, причому на чільне місце висовується і українська справа ... Чорне море, як осередок Чорноморського простору, як центральний водний басейн для цілого ряду країв, народів, як серце одного могутнього організму з річки цього басейну, як животворні артерії ...” [Цит. за: 82, с. 211]. Інститут тим самим ставив завдання вивчити властивості і ресурси Чорного моря, навколишніх земель і народів, як певної спільноти, що може існувати у взаємовигідній співпраці своїх окремих частин. Не обмежуючи чорноморську проблематику розвитком морського господарства України, саме Ю. Липа наполягав на об'єднанні її дослідників з метою формування згадуваної вище “українсько-понтійської політичної партії”, що мала стати рушійною силою у творенні Чорноморської фортеці [Докладніше про діяльність Інститут див.: 159].

Отже, у проаналізованій концепції південно-східного вектора України Ю. Липи можна виокремити наступні основні положення. Перше положення стосується природності південно-східної орієнтації для України. Якщо у М. Грушевського ця природність пояснюється відповідністю напрямків колонізації слов'янських племен їх початковому розміщенню на правітчині, то Ю. Липа на її користь наводить низку історичних фактів. А саме: південне походження українців, трипільське підложжя їх культури, “упадок Трої”, “наступ Тавриди”, що здолав “комплекс Трої” й забезпечив Україні входження до історії “еліт світу”, політичний заповіт, який Україна отримала від правителя Понтійської імперії Митридата Великого і який засвідчив, що попередження виникнення в Україні нового “комплексу Трої” потребує її участі в союзі Чорноморських держав, сполучених з малоазійськими, “у боротьбі за поважну роль на Середземному морі”. Все це, на думку Ю. Липи, є безперечним свідченням того, що не схід і не захід були джерелом України. Підложжям її раси, підложжям її культури й світогляду з самого початку і до останніх часів був Південь. “Україна – це південна динарська раса, яка від

спрадавна заселила басейни великих рік, що впадають у Чорне море, частково, як наприклад Дунай, або цілковито як Дністер, Дніпро, Дон” [73, с. 4].

Превалювання історичної аргументації може поставити під сумнів геополітичний характер концепції Ю. Липи. Однак, вчений звертається до історії, щоб з'ясувати деякі сталі геополітичні комбінації, які супроводжували початок історії української території і які до цього часу чинять вплив на українську зовнішню політику. Це, зокрема, “армада Перикла”, здатна поновити тенденцію Трої, тобто тенденцію до обмеження розвою Понту; “план Нерона”, який засвідчив статус Криму як бази для наступу у напрямі гирла Волги і Каспію; “Понтида – Середземне море і між ними бар’єра Малої Азії”; походи Олександра Македонського, який намагався пов’язати Чорномор’я з побережжям Індійського океану по суходолу; Балтійсько-Волзька магістраль як “змора Києва” і підґрунтя піднесення Московії тощо. Після занепаду Запорізького Ордену, пише Ю. Липа, сюди можна додати “уяскравлення” геополітичного становища України з боку “трьох грачів”, що виступали на українських землях, - англійського, німецького і російського, та невпинні спроби Росії “геополітично зв’язатися” з Україною. “Річ цілком зрозуміла, що геополітичні явища повторюються, відживають наново у відповідній ситуації. Адже ж мають підставу в самому терені, що не змінюється. В відповідній порі відживає, наприклад, і “гребля Трої”, і “наступ Боспору”, і “Святославове знищення Волзького шляху”. Отже, тим самим до деякої міри від цих геополітичних явищ залежить і будучина України” [75, с. 141].

Друге положення концепції Ю. Липи стосується можливості вузького і широкого витлумачення південно-східної орієнтації України. Тут Ю. Липа фактично повторює аналогічні міркування з цього приводу М. Грушевського. У вузькому розумінні ця орієнтація передбачає невпинний рух українства на східне побережжя Чорного моря. Коли б ми шукали природного виходу з Півдня Росії, тобто Українських земель, пише Ю. Липа, то мали б піти за

рухом українських переселенців – у напрямі східних берегів Чорного моря. “Там, над Чорним морем просуваються вперед перші інстинктивні колонізатори – селяни. Одні йдуть у бік Добруджі – за Дунай; інші – на Кавказ, Закавказзя – у бік Ірану. Чорноморські землі – це їхній природній життєвий терен” [73, с. 4].

У широкому розумінні південно-східна орієнтація означає постання України на чолі руху чорноморських народів на шляху створення ними “чорноморської федеративної великодержави”, яка, з одного боку опанує магістраль “Чорне море – Середземномор’я” і, ширше “Атлантика – Індійський океан”. А, з іншого, - витіснить Росію на північ Європи, зокрема у заплілля Мурманську. З огляду на останнє, можна зробити висновок, що Ю. Липа розходився з М. Грушевським у поглядах на перспективу залучення Росії до співпраці чорноморських народів. М. Грушевський, як зазначалося вище, не виключав (не заперечував) за певних умов можливості участі Росії у такій співпраці та у цілому “добровільної і свобідної зв’язі” з нею з боку України. У Ю. Липи ж Чорноморська фортеця має будуватися не просто на противагу Росії, а у спосіб відірвання від неї Кавказу і Поволжя. Та й “стратегічно беручи, не байдужим для України є те, в чиїх руках буде Смоленськ, Калуга, що лежать на мішаній московсько-білоруській території і є ключем до українських південних просторів” [75, с. 75]. Тому лише розпад Росії робить проект Чорноморської фортеці цілком реальним. “Панування на Півдні і одночасно – міцна сторожа на Півночі ! Відокремлення України, перегородження нею для ворогів усіх доріг на Південь було б тільки початком великого історичного процесу. Бо коли держава гноблення, хаосу і руйнування – Росія – зостанеться, то це означає: нема України – центру порядку, багатства і гідності” [73, с. 4]. Лише у цій площині, підкреслює Ю. Липа, завдання для України поставлене правильно. Не може бути і мови про компроміси щодо сучасної російської держави, бо єдиним рятунком для існування української державності є цілковите знищення російської великодержавності [73, с. 4].

Третє положення стосується відвічності для українських земель осі “Північ-Південь” та її важливості для майбутнього України. У своєму внутрішньому вимірі ця вісь забезпечує українському суспільству уникнення релігійних і політичних воєн, стабільність і державність загалом. У зовнішньому вимірі – вказує Україні “власну дорогу у своєму геополітичному розвитку”, окреслюючи можливу сферу геополітичного впливу України – Дон, Поволжя і Північний Кавказ.

Наступне положення пов’язане із вирізненням Ю. Липою різного роду обставини, які, з одного боку, уможливають зведення Чорноморської фортеці, а, з іншого, покликані забезпечити Україні до того, як Чорноморська фортеця стане реальністю незалежність від основних гравців, що “аж до наших днів виступали на українських землях”. Такими обставинами Ю. Липа, зокрема, називає наступні. По-перше, це нагальність для України пошуку виходів до світового океану з огляду на те, що Чорне море є лише “внутрішнім озером” для народів Чорномор’я. Зважаючи на це, Україна має бути уважною до перебігу подій на Кавказі, Закавказзі, “іранському помості”, “нафтодайному Іраку”. Шукати в історичних традиціях цих країв певні аналогії для проектів спільного з їх державами “посуви на Перську затоку”. Окрім згадуваної традиції походів Олександра Македонського, культура трипілля, яка є “підложжям української раси” й відноситься до месопотамської теж може слугувати, як слідує з міркувань Ю. Липи, джерелом культурного-історичного забезпечення привабливості пропонуваніх Україною проектів співпраці з деякими з цих держав. Взагалі, приймаючи до уваги виведений Ю. Липою символ Чорного моря – “політичний заповіт” Митридата Великого, можна зробити висновок, що вчений приділяв значну увагу добору культурно-історичної аргументації на користь важливості для України південно-східної орієнтації. Але цей добір йде у Ю. Липи в руслі обґрунтування цілей цієї орієнтації, пов’язаних з необхідністю для України створення і підтримання потрібних для неї геополітичних комбінацій. Тому “Понтійська імперія”, що її Митридат

Великий заповідав Україні, є передусім символом не культурного співробітництва чорноморських народів, а саме їх “геополітичного синтезу”. Вона має бути відтворена не стільки заради культурних контактів України з країнами Чорномор’я, скільки з метою отримання нею вкупі з цими країнами виходу до світового океану. Тут, на думку Ю. Липа, особливо треба пам’ятати, що неуспіх Матрадата пояснюється не так силою Риму, як неконсолідованістю населення в Малій Азії [75, с. 64].

Друга обставина – це унікальне значення Криму як не лише осередку торговельних і політичних шляхів Чорного моря, а й “командного пункту”, “ідеального ключа” для панування над Чорним морем, “бази для наступу вглиб Азії”. Цим, якщо трохи розвинути думки Ю. Липи, пояснюється і пильна увага до Криму з боку “основних грачів”, і доконечність для України збереження Криму як вирішальної умови подолання “комплексу Трої” та запобігання виникнення йому у майбутньому. Третя обставина містить у собі попередження для України про неприпустимість ігнорування нею потенційних “пунктів опертя і ключа” майбутньої Чорноморської фортеці, якими, згідно з Ю. Липою, відповідно, є Молдова з Поділлям та Білорусь. Четверта обставина вимагає від України пильнування і вдосконалення своїх сухопутних магістралей та розвитку повітряних сполучень з тим, щоб зберегти та посилити свій статус транзитної держави, унеможливити “перебирання” на себе Росією функції важливої ланки світових сполучень, що її історично виконує Україна. Лише з огляду на свої транзитні можливості та за умови належного ставлення до них, як слідує з міркувань Ю. Липи, Україна може бути цікавою для “еліт світу” й увійти до їх історії в якості ініціатора тих чи інших геополітичних проектів, а не уособлення “комплексу Трої”. Роль же головного будівничого Чорноморської фортеці вона може відіграти за умови демонстрування народам Чорномор’я “прикладу нового довершеного ладу”. В цьому сенсі Л. Биковський свого часу зауважував, що Ю. Липа окреслив історичне призначення українства на півстоліття наперед [Цит. за: 59, с. 206].

І останнє положення концепції Ю. Липи стосується значення чорноморської орієнтації власне для набуття Україною геополітичної суб'єктності. Південно-східна орієнтація, за Ю. Липою, покликана забезпечити формування нового “всеукраїнського світогляду”, систему думок, яка б зміцнювала українське суспільство духовно. Чорноморська доктрина є тому власним українським політичним світоглядом, власною ідеєю України в міжнародному житті. Саме з нею український народ повинен вступати до світової спільноти. Саме вона окреслює його значення, дає йому моральні підстави для реальної дії на століття вперед [79, с. 163]. “... право для кожної раси бути собою, бути іншою, в тому числі і українською, Липа уважав однією з генеральних ідей, що їх мусить усвідомити український загаль” [59, с. 208].

В цьому сенсі чорноморська орієнтація протистоїть не лише Росії, а й іншим духовним засадам, сприяє виявленню “величі української нації”, дозволяє цій нації “дивитися у себе, бути самим собою, ставати самим собою”, сформуванню своє українське “Я”. “То не значить, що Українці мають бути гірші хоч би від японців, і не брати жадібно всього з Заходу, чи з Америки, всього, що потрібне для оборони краю. Злочином було б робити довкола українства китайську стіну, але в самому поняттю, ідеалі людини, родини, еліти, ієрархії, в річах осі внутрішньої, в усвідомленні свого найглибшого, що іншого може дати Українцям зміст, як не українська земля, українські предки і українське сучасне зусилля ?” [Цит. за: 4, с. 254]. Українці, підкреслює Ю. Липа, повинні мати глибший, суто український погляд, не зважаючи на ті чи інші кон'юнктури.

Згадаймо, Українська земля у Ю. Липи пішла від “наступу Тавриди”, її відвічною віссю є вісь “Північ-Південь”, причому Південь є в ній засадничим і первинним. Українськими предками були трипільці, а “українське сучасне зусилля” кероване “політичним заповітом” Митридата Великого. Чорноморська традиція зумовлює безперервність української історії, хід подій якої демонструє значення України як “великої одиниці у всесвітній

історії”, як “одного із важливіших вузлів великих шляхів в історії світу”. Так, Митридат VI лише кристалізував виразніше те, що перед тим сімсот літ оживляло Пантікапей та інші Чорноморські держави. Святослав-Завойовник, який успішно підбив волзько-закавказький шлях, лише продовжив справу готів, що розпочали таке підбиття за п’ять століть до Святослава з-над Дніпра. Урочисте прийняття християнства Володимиром Великим відбулося після того, як християнство запанувало над Дніпром і Чорним морем. (До речі, вирішальну роль Чорного моря у забезпеченні “історичної тяглості” української історії та визначенні її “реальної традиції”, а також відповідні от цієї ролі “постійні геополітичні ситуації”, з якими час від часу стикається Україна, відзначав й І. Лисяк-Рудницький: “Змагання” до опанування берегів Чорного моря зустрічаємо в Київській Русі, в Галицько-Володимирській державі, великому Князівстві Литовському, Гетьманщині та новітній Україні. Це зв’язує між собою окремі епохи формування української нації” [81, 1, с. 23].)

Тому, підкреслює Ю. Липа, європеїзм, західність в українському житті є метою, засобом шукання свого я, але ставання собою – це його мета [71, с. 147]. Є щось трагічне в тому, підмічає Ю. Липа, коли навмання беруть засаду, вироблену “чужим організмом” і спостерігають, що вона не пасує Україні, засуджуючи при цьому не чужу засаду, а свій власний край. Ці “принципи”, доктрини і догмати, взяті від чужинців перетворюються для української психології і традиції не на засада, а на засуди, що тягне за собою лише “розбиття, понижування і безнадійність”. Власною ж доктриною для українців, за висновком Ю. Липи, і має стати доктрина чорноморської (південно-східної) орієнтації, здатна забезпечити Україні “збільшення її значення серед видатних геополітичних одностей світу” [75, с. 94]. В цьому пункті міркування Ю. Липи збігаються з тезою М. Грушевського про те, що лише південно-східна орієнтація України дозволяє їй “випростатися”, “знайти себе” і “потім уложитися в найбільш вигідній позі”.

Висновки до четвертого розділу:

1. У концепції чорноморської орієнтації Ю. Липи превалює передусім геополітична аргументація, оскільки на користь природності цієї орієнтації для України він наводить певні сталі геополітичні комбінації, які супроводжували початок історії української території і які до цього часу чинять вплив на українську зовнішню політику. Це, зокрема, “армада Перикла”, здатна поновити тенденцію Трої, тобто тенденцію до обмеження розвою Понту; “план Нерона”, який засвідчив статус Криму як бази для наступу у напрямі гирла Волги і Каспію; “Понтида – Середземне море і між ними бар’єра Малої Азії”; походи Олександра Македонського, якій намагався пов’язати Чорномор’я побережжям Індійського океану по суходолу; Балтійсько-Волзька магістраль як “змора Києва” і підґрунтя піднесення Московії, невпинні спроби Росії “геополітично зв’язатися” з Україною тощо. Приймаючи до уваги, що геополітичні явища, маючи “підставу в самім терені, що не змінюється”, повторюються і відживають наново у відповідній ситуації, Ю. Липа робить висновок, що від них, до деякої міри, залежить і “будучина України”.

2. У вузькому розумінні чорноморська орієнтація, згідно з Ю. Липою, означає “невпинний рух українства на східне побережжя чорного моря”. У широкому – здійснення “геополітичного синтезу” Чорного моря, важливим кроком на шляху до якого є співпраця України з народами Кавказу та “іранського помосту” у справі спільного “посуву до Перської затоки”.

3. Висновок Ю. Липи про “геополітичну синтезу” Чорного моря як умову української незалежності вартий уваги сучасної України, зважаючи на важливість для останньої вміння використовувати переваги регіонального співробітництва, що передбачає, поміж іншим, і здатність ініціювати проекти, привабливі для тих його учасників, які, подібно до неї, зацікавлені сьогодні у вирішенні проблеми диверсифікації шляхів енергопостачання. Зважаючи на цю проблему, варто прийняти до уваги й міркування Ю. Липи про охоплення чорноморською орієнтацією України народів Кавказу та

“іранського помосту”. Воно може бути використане для оптимізації стосунків України з Туреччиною, Грузією, Азербайджаном та Іраном у вирішенні зазначеної проблеми. В той же час і кінцева мета чорноморської орієнтації, як вона визначена Ю. Липою, - ініціювання Україною проекту створення “чорноморської федеративної великодержави” – також повинна лишатися у полі зору і формулюватися як завдання розробки Україною власних геополітичних проектів.

ВИСНОВКИ

Здійснений порівняльний аналіз концепцій чорноморської орієнтації України у пункті особливостей її визначення та обґрунтування у вітчизняній політичній думці першої половини ХХ століття дозволив зробити наступні висновки.

1. В структурі чорноморської орієнтації України, як вона осмислювалася у вітчизняній політичній думці першої половини ХХ століття можна вирізнити дві складові – південно-східну та південно-західну. На першій у своїх працях робили наголос М. Грушевський, С. Рудницький та Ю. Липа. Друга була акцентована передусім С. Шелухіним. Зважаючи на те, що в розвідках сучасних українських дослідників чорноморська орієнтація загалом є синонімом південно-східного вектора української геополітики, а аналіз концепцій цієї орієнтації розглядається як одна із умов оптимізації зазначеного вектора на сучасному етапі його здійснення, терміни “чорноморська орієнтація” та “південно-східна орієнтація” можуть вживатися як синоніми. Виправданість такого вживання зумовлена і тим, що у С. Шелухіна південно-західна орієнтація передбачає створення Україною федерації із народами, які сьогодні фактично представляють Західний світ. Тому концепція С. Шелухіна заслуговує на увагу з огляду на забезпечення реалізації передусім європейського вибору України загалом та з’ясування культурно-історичних підстав співробітництва з балканськими країнами зокрема.

2. Концепція чорноморської орієнтації України – це система поглядів щодо цілей української держави на південно-східному напрямі її діяльності, яка характеризується особливим способом розуміння місця цього напрямку в структурі її зовнішньополітичних (геополітичних) пріоритетів та вміщує певний спосіб обґрунтування його важливості для утвердження і збереження української незалежності. Відповідно до такого способу обґрунтування в

даному дисертаційному дослідженні пропонується розрізняти історичну концепцію чорноморської орієнтації М. Грушевського, політико-географічну – С. Рудницького та геополітичну – Ю. Липи. Осередням першої є положення про антське походження українців, другої – про географічне розташування України на одному з “найкоротших шляхів з Європи до Азії” та на межі “расових, культурних, політико-державних кругів”, третьої – про здійснення Україною “геополітичної синтези” Чорного моря як умову здобуття нею незалежності.

Запропоноване вище визначення робить зрозумілим і звернення під час аналізу концепцій чорноморської орієнтації України, що мали місце у вітчизняній політичній думці першої половини ХХ століття, до творчого доробку М. Грушевського, С. Рудницького та Ю. Липи, в працях яких простежується саме система поглядів, а не окремі ідеї з приводу південно-східного напрямку зовнішньополітичної діяльності української держави. Причому у цих вчених зазначена система поглядів “ущільнена” інколи до однієї праці – “На порозі нової України” у М. Грушевського, “Чому ми хочемо самостійної України” у С. Рудницького, “Чорноморської доктрини” у Ю. Липи.

3. Розуміння покликання чорноморської орієнтації у концепціях М. Грушевського, С. Рудницького та Ю. Липи помічене певним “парадоксом”. Адже чорноморська орієнтація, як слідує з міркувань авторів відповідних концепцій, не може бути, попри чорноморський статус України, витлумачена буквально, як доконечність для української держави сповідування таласократичного принципу в своїй геополітиці. Реалізація чорноморської орієнтації означає долучення України не стільки до морських комунікацій світового значення – подолання “комплексу Трої” (Ю. Липа), скільки до “системи старих природних торговельних шляхів”(М. Грушевський), зокрема Великого шовкового шляху, значення якого у структурі світових сполучень, за прогнозом С. Рудницького, буде невпинно зростати. Більш того, саме чорноморська орієнтація дозволяє Україні стати своєрідною точкою синтезу

засобів морського і сухопутного сполучення, замкнути їх на собі, поєднавши, зокрема Великий шовковий шлях та “путь із варяг в греки”, і в цьому статусі відіграти роль посередника між Заходом, геополітичним аналогом якого є принцип таласократії, і Сходом, який в геополітиці позначений терміном “телурократія”. Смысл чорноморської орієнтації, якщо узагальнити міркування М. Грушевського, С. Рудницького та Ю. Липи з цього приводу, і полягає у замиканні на Україні морських (таласократичних) та сухопутних (телурократичних) комунікацій світового значення. Саме в цьому сенсі Україна, за висновком деяких сучасних вітчизняних науковців, має стати геополітичним центром – державою, яка в силу свого географічного положення виконує комунікаційні функції між двома геополітичними комплексами, має потенціал контролю доступу до них [Див.: 132, с. 18].

З огляду на це стає зрозумілою ще одна підстава для виправданості вживання термінів “чорноморська орієнтація” та “південно-східна орієнтація” як синонімічних. А саме: чорноморська орієнтація тому є синонімом до південно-східної, що дозволяє Україні замкнути на собі сухопутні шляхи, що ведуть з Європи до Азії й поєднати їх із середземноморськими морськими магістралями. Південно-західне акцентування чорноморської орієнтації, яке має місце у С. Шелухіна, саме по собі не забезпечує таких замикання і поєднання, а тому і не перетворює Україну на ключову точку системи світових комунікацій.

4. М. Грушевський, С. Рудницький та Ю. Липа сходяться між собою з приводу вузького витлумачення чорноморської орієнтації України, зміст якого полягає, по-перше, в необхідності для останньої закріпитися на чорноморському узбережжі, “стати там міцною ногою” (М. Грушевський), “цупко триматися моря” (С. Рудницький), здійснювати “невпинний рух на східне побережжя Чорного моря” (Ю. Липа). По-друге, з огляду на завдання збереження власної незалежності, - в доконечності зберегти Кримський півострів у складі своєї території.

Натомість у широкому розумінні чорноморської орієнтації, яке вміщує окреслення її кінцевої мети, простежуються певні розбіжності. Так, цілєю чорноморської (південно-східної) орієнтації у М. Грушевського є організація кооперації чорноморських народів, яка, по-перше, забезпечить Україні участь у відновленні старих природних торговельних шляхів до Індії, Середньої Азії й Китаю, до Перської затоки, Сирійського побережжя, Аравії та Єгипту. По-друге, - дозволить українській державі “емансипуватися взагалі”, випростатися з тим, щоб “потім уложитись в найбільш вигідній позі”. Крім того, М. Грушевський не виключав можливості використання чорноморської орієнтації для протистояння ідеї “слов’янської єдності” шляхом ініціювання Україною свого варіанту цієї ідеї, який передбачав створення федерації українського, білоруського та литовського народів на балтійсько-чорноморських шляхах.

У С. Рудницького ця мета полягає в ініціюванні створення Балто-Чорноморської федерації, яка за допомоги західних країн у справі сполучення Чорного моря з Каспієм забезпечить Україні вихід до Середньої Азії та перетворить її на “ключову точку” системи євразійського сполучення, що своїм східним кінцем сягатиме Тихого океану.

У Ю. Липи такою метою є заснування Чорноморської фортеці, яка за співпраці з народами Кавказу та “іранського помосту” забезпечить Україні “посув до Перської затоки” та опанування магістраллю “Атлантика – Індійський океан”.

5. Спільним для проаналізованих концепцій чорноморської (південно-східної) орієнтації України можна вважати тезу про природність цієї орієнтації для української держави. Різниця між цими концепціями полягає у способі обґрунтування зазначеної природності. Так, у М. Грушевського переважає історична аргументація, оскільки всі положення своєї концепції чорноморської орієнтації М. Грушевський формулює у вигляді висновків із ґрунтовного історичного дослідження як особливостей східнослов’янської

колонізації загалом, так і специфіки та наслідків для подальшої історії України антського розселення зокрема.

У С. Рудницького домінує політико-географічна аргументація, оскільки природність чорноморської орієнтації України він виводить з того факту, що чорноморське побережжя становить “головний політико-географічний черен України”, який зумовлює як окраїнне положення України, так і єдино можливий – південно-східний - напрям його продуктивного використання.

У Ю. Липи превалює передусім геополітична аргументація, оскільки на користь природності чорноморської орієнтації для України він наводить певні сталі геополітичні комбінації, які супроводжували початок історії української території і які до цього часу чинять вплив на українську зовнішню політику. Це, зокрема, “армада Перикла”, здатна поновити тенденцію Трої, тобто тенденцію до обмеження розвою Понту; “план Нерона”, який засвідчив статус Криму як бази для наступу у напрямі гирла Волги і Каспію; “Понтида – Середземне море і між ними бар’єра Малої Азії”; походи Олександра Македонського, який намагався пов’язати Чорномор’я побережжям Індійського океану по суходолу; Балтійсько-Волзька магістраль як “змора Києва” і підгрунття піднесення Московії, невпинні спроби Росії “геополітично зв’язатися” з Україною тощо. Приймаючи до уваги, що геополітичні явища, маючи “підставу в самім терені, що не змінюється”, повторюються і відживають наново у відповідній ситуації, Ю. Липа робить висновок, що від них, до деякої міри, залежить і “будучина України”.

6. Попри зафіксовані відмінності у визначенні та обґрунтуванні чорноморської орієнтації М. Грушевським, С. Рудницьким та Ю. Липою, висновки з концепцій цих дослідників не стільки суперечать, скільки своєрідно продовжують одне одного. Підставами такої “взаємодоповнюваності” є тези про важливість чорноморської орієнтації для утвердження і захисту незалежності української держави, про природність чорноморської орієнтації для України та про неможливість буквального витлумачення чорноморської орієнтації як імперативу ствердження

таласократичної моделі української геостратегії. Так, акцентування стратегічного значення Криму на наголошування неприпустимості його відірвання від України, які чітко простежуються у С. Рудницького та Ю. Липи, посилюються історичними аргументами М. Грушевського на користь важливості для українців вирішення завдання оволодіння чорноморським узбережжям. Зокрема, його висновком про те, що Анти – це південна частина східної вітки слов'ян, тобто представники тих племен, які утворили етнографічну цілісність, відому нині як українська. Відтак, жоден інший народ, окрім українського, не може претендувати на причорноморські землі, що знаходяться у межах нинішньої української території, адже тут українське населення є відвічним у тому смислі, що південна група східнослов'янських племен в особі Антів, від яких веде своє походження українська народність, оволоділа ними ще в перші століття слов'янського розселення, яке заклало основи теперішнього розміщення народностей Східної Європи.

В свою чергу прийняття до уваги всіх нюансів широкого витлумачення чорноморської орієнтації, які існували в політичній думці України першої половини ХХ століття, дозволило б незалежній українській державі поєднати воедино зусилля з активізації своєї діяльності в межах ОЧЕС і ПАЧЕС (теза М. Грушевського про важливість для України ініціювання власних проектів кооперації чорноморських народів), з вироблення науково обґрунтованої концепції своєї близькосхідної політики та просування власних інтересів в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні (тези С. Рудницького про Україну як про “ключову точку Близького Сходу” та про завдання для української культури кинути свою тінь “аж до Тихого океану”), з оптимізації відносин України з Туреччиною, державами Кавказу та “іранського помосту” (тези Ю. Липи про Туреччину як про фундамент Чорноморської фортеці, про Іран як про її браму та про важливість співпраці з народами Кавказу для її заснування). Це, в свою чергу, сприяло б і посиленню ролі України як регіонального лідера в Чорноморському (Балто-Чорноморсько-Каспійському) регіоні, і було б

вагомим кроком на шляху диверсифікації шляхів енергопостачання та забезпечення у такий спосіб енергетичної незалежності від Росії.

7. Різні підходи М. Грушевського, С. Рудницького та Ю. Липи до оцінки місця чорноморської орієнтації в структурі геополітичних пріоритетів України, зокрема у порівнянні із місцем в ній західної орієнтації, також доповнюють одне одного і можуть бути використані для оптимізації сучасної української геостратегії як на південно-східному, так і на інших напрямках її здійснення. Так, оцінка М. Грушевським чорноморської орієнтації України як такої, що не суперечить західній, але й не є простим додатком до неї, може бути теоретичною підставою для подолання примітивного тлумачення української багатовекторності, на необхідності якого наголошує ряд сучасних українських вчених (Т. Андрущенко, С. Василенко, О. Гринкевич, В. Дергачов, О. Коппель). Для утвердження погляду на цю багатовекторність як на розвиток і підтримку Україною прагматичних відносин із багатьма державами та іншими міжнародними акторами, пошук взаємовигідних точок дотику з країнами, для яких Україна є цікавою.

Положення С. Рудницького про підпорядкованість південно-східної орієнтації західній може слугувати джерелом аргументів на користь доцільності використання переваг співробітництва України з країнами Чорноморського регіону, які зацікавлені в розвитку міжнародних транспортних коридорів, для прискорення її входження до інтегрованої Європи через систему діючих тут регіональних об'єднань і структур. Згідно з М. Грушевським, участь в кооперації народів Чорного моря також є першим кроком на шляху до перетворення України на "рівнорядний член" європейської, а потім і світової федерації. Однак, у С. Рудницького успішність чорноморської орієнтації безпосередньо залежить від підтримки зусиль української держави у південно-східному напрямі, зокрема проекту подовження Балто-Чорноморської осі до Каспійського моря, з боку західних держав, які подібно до України зацікавлені у витісненні Росії з системи "світової лучби". Відтак, не лише антиросійською риторикою з приводу

“московської політико-географічної небезпеки” Україна має бути цікава західним країнам, а й вигодами економічної співпраці з нею, в тому числі й від спільної з цими країнами експлуатації можливого Балто-Чорноморсько-Каспійського шляху.

У М. Грушевського ж зазначена успішність визначається вмінням України ініціювати та обстоювати власні проекти співпраці з чорноморськими народами, які не виключають участі в них з боку Росії, а отже можуть бути цікавими для останньої. Таким чином, південно-східна орієнтація багато в чому дозволяє Україні дотриматися оптимального співвідношення між стратегічним курсом на євроінтеграцію (слідування якому, за висновком С. Рудницького, має не стільки супроводжуватися відвертою антиросійською риторикою, скільки базуватися “на суто економічному ґрунті”) та необхідністю підтримувати комплексні відносини стратегічного партнерства з Росією (чого не виключає М. Грушевський). Крім того, положення С. Рудницького про транзитний потенціал української держави може набути нового звучання з огляду на можливість України здійснювати сьогодні посередницьку місію у вирішенні вузлових питань регіональної політики між країнами ЄС та державами СНД.

За Ю. Липою співпраця із західними державами мала здійснюватися у межах геополітичного проекту “Чорноморська фортеця”, що передбачав утвердження великої України, яка опирається на чорноморський і середземноморський геополітичні простори та має значну вагу серед “видатних геополітичних одностей світу”. Міркування Ю. Липи про те, що реалізація цього проекту залежить від спроможності України продемонструвати народам Чорномор’я “приклад нового довершеного ладу”, а сам цей проект передбачає оволодіння Україною здатністю змінювати контури світового геополітичного простору, керуючись своїми інтересами, можуть бути прийняті сьогодні до уваги з огляду на важливість для української держави мати чітку програму набуття геополітичної суб’єктності як спроможності бути активно діючим суб’єктом у визначеному

геополітичному просторі. Розробка і реалізація такої програми, з огляду на проаналізовані концепції чорноморської орієнтації, має бути націлена, поміж іншим, й на вирішення завдання опанування Україною “чорноморською комунікацією, торгівлею, транзитом”, що поєднує Європу і Азію. Таке завдання історично актуалізоване антською колонізацією (М. Грушевський). Політико-географічним підґрунтям його розв’язання є факт географічного розташування України на “одній з найкоротших сухопутних доріг із Західної Європи до Індії” (С. Рудницький). Наслідком же його вирішення стане остаточне усунення з українського життя певної геополітичної комбінації – “комплексу Трої”, змістом якої є позбавлення України виходу до світової західно-східної системи комунікацій (Ю. Липа).

8. На підставі проаналізованих концепцій та з огляду на встановлений факт їх “взаємодоповнюваності” можна сформулювати деякі міркування з приводу завдання південно-східного вектора сучасної української геополітики. Так, у М. Грушевського чорноморська орієнтація забезпечує Україні “власну творчість” на світовій арені, тобто вироблення проєктів, які виходять передусім з інтересів української незалежності, не виключають можливості участі в них з боку Росії та передбачають долучення до них Білорусі і Литви. У С. Рудницького чорноморська орієнтація націлена на співробітництво України із західними державами, яке організується передусім на “економічному ґрунті” у справі подовження Балто-Чорноморської осі до Каспію. У Ю. Липи чорноморська орієнтація передбачає ініціювання Україною геополітичних проєктів, які були б привабливими для народів Кавказу та “іранського помосту”, сприяли б спільному з останніми “посуви до Перської затоки”. Неважко помітити, що південно-східна орієнтація дозволяє Україні бути ініціатором проєктів, які, з одного боку, відповідають її інтересам та забезпечують перетворення її на комунікаційний центр світової ваги, а, з іншого, - є цікавими, передусім вигодами економічного співробітництва, для решти країн, увага яких прикута сьогодні до Чорноморського (Балто-Чорноморсько-Каспійського) регіону.

Відтак саме чорноморська орієнтація сприяє підвищенню статусу України як регіонального лідера, оскільки сприяє і формуванню субрегіональних систем колективної безпеки в інтересах усіх держав регіону, і розвитку гармонійних, взаємовигідних добросусідських відносин між останніми.

9. Використання доробку концепцій чорноморської орієнтації України, що мали місце у вітчизняній політичній думці першої половини ХХ століття, під час розробки південно-східного вектора сучасної української геостратегії потребує подальшого вивчення та уточнення зв'язку їх основних положень. Зокрема, було б цікаво з'ясувати, як пов'язані між собою проекти участі країни в Балто-Чорноморській федерації та федерації Чорноморських народів у М. Грушевського; завдання подовження Балто-Чорноморської осі до Каспію та положення про межовий статус України у С. Рудницького та про можливість України з огляду на цей статус відіграти роль “головного осередку європеїзації Передньої і Центральної Азії”; можливість ініціювання проекту Чорноморської фортеці Україною з її здатністю, з одного боку продемонструвати народам Чорномор'я “приклад нового завершеного ладу”, а, з іншого, - віднайти культурно-історичні підстави для співробітництва з народами Кавказу та “іранського помосту”.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Академік Степан Рудницький – основоположник української географічної науки: Збірник наукових праць / [відп. редактор О.І. Шаблій]. – Львів, 1994. – 136 с.
2. Алієв М.М. Створення системи європейських і євразійських транспортних коридорів у контексті політики розширення ЄС на Схід (1991-2004 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.04 / М. М. Алієв . – Чернівці, 2006. – 20 с.
3. Андрійчук В. Шляхи досягнення енергетичної безпеки / В. Андрійчук // Політика і час. – 2006. - № 12. –35-38 с.
4. Андрусак Т. Правові погляди Юрія Липи // Юрій Липа: голос доби і приклад чину: Збірник наукових праць / Т. Андрусак . – Львів, 2001. –245-254 с.
5. Андрущенко С.В. Україна в сучасному геополітичному середовищі: Монографія / С.В. Андрущенко. – К.: Логос, 2005. – 286 с.
6. Афанасьєв В.О. Інституалізація безпеки у Чорноморському регіоні (1992-2005) роки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 / В. О. Афанасьєв. – Сімферополь, 2006. – 19 с.
7. Базив Д.П. Геополитическая стратегия Украины / Д.П. Базив. – К.: Институт государства и права им. В.М. Корецкого НАН Украины, 2000. – 192 с.
8. Барладяну-Бирладник В. Геополітичні погляди Юрія Липи // Юрій Липа: голос доби і приклад чину: Збірник наукових праць / В. Барладяну-Бирладник. – Львів, 2001. – 255- 263 с.
9. Бжезінський З. Велика шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи / З. Бжезінський. – Львів – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. – 236 с.

10. Биковський Л. Апостол новітнього українства (1900-1944) // Юрій Липа: голос доби і приклад чину: Збірник наукових праць / Л. Биковський. – Львів, 2001. – 319-323 с.
11. Блауберг И.В. Становление и сущность системного подхода / И.В. Блауберг, Э.Г. Юдин. – М.: Наука, 1973. – 270 с.
12. Булгаков В.А. Концептуальні засади визначення геополітичних пріоритетів України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.01 / В.А. Булгаков. – К., 2002. – 18 с.
13. Булгаков В. Концептуальні підстави визначення геополітичних пріоритетів у ХХІ столітті // Україна: крок у ХХІ століття (соціально-політичний аналіз) / В.С. Крисаченко, М.Т. Степико, О.І. Мостяєв та ін.: Національний ін-т стратегічних досліджень при Адміністрації Президента, Український ін-т філософії НАН України. – К., Луцьк. – 2002. – 211-218 с.
14. Булгаков В. Степан Рудницький – теоретик “чорноморсько-балтійського” геополітичного вектора України // Україна просторова в концепційному окресленні Степана Рудницького. Монографія / В. Булгаков. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2003. – 107-115 с.
15. Василенко С.Д. Геополітичні виміри України в загальноєвропейському процесі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 / С.Д. Василенко. – К., 2002. – 35 с.
16. Василенко С.Д. Європейський вибір України / С.Д. Василенко. – Одеса: “ВидавІнформ” ОНМА, 2003. – 212 с.
17. Василенко С.Д. Україна: геополітичні виміри в загальноєвропейському процесі / С.Д. Василенко. – О.: ОДМА, 2003. – 208 с.
18. Василенко С.Д. “Чорноморська доктрина” України та її сучасні виміри / С.Д. Василенко // Людина і політика. – 2002. - № 4. – 11-25 с.

- 19.Веселовський А.І. Середземномор'я в системі регіональних пріоритетів України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.04 / А.І. Веселовський – К., 2003. – 16 с.
- 20.Воропаєва Т. Етнопсихологічні аспекти у творчості М. Грушевського / Т. Воропаєва // Сергійчук В. Творча спадщина Михайла Грушевського як основа для розвитку сучасного українознавства // Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. – К., 2002. –298- 303 с.
- 21.Врублевський В.К. Український шлях. Начерки: Геополітичне становище України та її геополітичні інтереси / В.К. Врублевський, В.І.Хорошковський. – К., 1997. – 426 с.
- 22.Галюк А. Сучасні напрямки та проблеми стратегічного співробітництва України та Туреччини / А. Галюк // Україна-Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє. Збірник наукових праць / [упоряд. Ф.П. Туранли]. – К.: “Денеб”, 2004. - 557-565 с.
- 23.Гальчинський А.С. Помаранчева революція і нова влада / А.С. Гальчинський. – К.: Либідь, 2005. – 368 с.
- 24.Географія політична // Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів. – К.: Генеза, 1997. –67-68 с.
- 25.Геополітика // Там само. – С. 67-68.
- 26.Геополитика // Политология. Энциклопедический словарь / [общ. ред. и сост. Аверьянов Ю.И.]. – М.: Изд-во Моск. коммерч. ун-та, 1993. –58-59 с.
- 27.Герменевтика: история и современность: Критические очерки / [редкол. Бессонов Б.Н., Нарский И.С., Ефременко В.И.]. – М.: Мысль, 1985. – 303 с.
- 28.Гнатюк М. Національна ідея у літературі (Іван Франко і Юрій Липа) / М. Гнатюк // Юрій Липа: голос доби і приклад чину: Збірник наукових праць. – Львів, 2001. –237-244 с.

29. Гончаренко О. Хто та як прагне демократії. Демократичний контроль над утвердженням євроатлантичних цінностей у країнах Чорноморсько-Каспійського регіону/ О. Гончаренко // Політика і час. – 2006. - № 10. –14-17 с.
30. Гончаренко О. Чорноморсько-Каспійський регіон: регіональні структури безпеки та демократичний контроль / О. Гончаренко // Чорноморська безпека. – 2005. - № 1. –3-9 с.
31. Горбулін В.П. Через роки, через відстані... Держава та особистість / В.П. Горбулін. – К., 2006. – 306 с.
32. Грушевський М.С. Анти / твори у 50 т. [у 6 т]: Серія “Історичні студії та розвідки (1895-1900)” / П. Сохань (голов. ред.); НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського / М.С. Грушевський. – Львів: Світ, 2004. – 452-464 с.
33. Грушевський М.С. Анти. Реферат // Там само. – 465 с.
34. Грушевський М.С. Визволення Росії і українське питання // твори у 50 т. [у 1 т]: Серія “Суспільно-політичні твори (1894-1907)” / П. Сохань [голов. ред.]; НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського/ М.С. Грушевський. – Львів: Світ, 2005. – 385-544 с.
35. Грушевський М. Звідки пішло Українство і до чого воно йде // Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть / М. Грушевський. – К.: Т-во “Знання” України, 1991. – 38-53 с.
36. Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. [у 1 т] / [редкол. П.С. Сохань (голова) та ін]/ М.С. Грушевський. – К.: Наук. думка, 1991. – 736 с.
37. Грушевський М. Історія української літератури: в 6 т. 9 кн. [у 1 т] / [упоряд. В.В. Яременко] / М. Грушевський. – К.: Либідь, 1993. – 392 с.

38. Грушевський М.С. Крячуть ворони... / М.С. Грушевський Твори у 50 т. [у 2 т]: Серія “Суспільно-політичні твори (1907-1914)” / П. Сохань [голов. ред.]; НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – Львів: Світ, 2005. –10-19 с.
39. Грушевський М. На порозі нової України. Гадки і мрії / М. Грушевський// Хто такі українці і чого вони хочуть. – К.: Т-во “Знання” України, 1991. –133-225 с.
40. Грушевський М. Наукова записка “До справи східних границь України” / Михайло Грушевський: між історією та політикою (1920-1930-ті роки) [зб. документів і матеріалів]. – К., 1997. – 47-49 с.
41. Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа / М.С. Грушевський // Сост. ист.-биограф. очерк Ф.П. Шевченко, В.А. Смолия. – 2-е изд. – К.: Лыбидь, 1991. – 400 с.
42. Грушевський М.С. Південноруські господарські замки в першій половині XVI століття. Історико-статистичний нарис / М.С. Грушевський// Твори у 50 т. [у 5 т]: Серія “Історичні студії та розвідки. 1888-1896.” / П. Сохань [голов. ред.]; НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – Львів: Світ, 2005. - 155-181с.
43. Грушевський М. Степ і Море в історії України/ М. Грушевський // Український історик. – 1991-1992. - № 3-4. – Т. 28-29. –54-68 с.
44. Грушевський М.С. Україна, Білорусь, Литва / М.С. Грушевський // Твори у 50 т. [у 3 т]: Серія: “Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917)” / П. Сохань [голов. ред.]; НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – Львів: Світ, 2005. – 65-68 с.
45. Грушевський М.С. Україна і українство // Там само. –130-143 с.
46. Грушевський М. Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання. Замітки з приводу дебат на конференціях закордонних

- членів партії / М. Грушевський // Хто такі українці і чого вони хочуть. – К.: Т-во “Знання” України, 1991. – 225-236 с.
47. Гуменецька-Липа М. Вступне слово до видання книжки “Козаки в Московії”/ М. Гуменецька-Липа // Апостол новітнього українства: Спогади про Юрія Липу/ [упоряд. П. і Ю. Кіндратовичі]. – Львів: Каменяр, 2000. – 198-204 с.
48. Дашкевич Я. Балтійсько-Чорноморський альянс: у гонитві за фантомом / Я. Дашкевич// Універсам. – 1999. - № 1-2. – 11-16 с.
49. Дергачев В.А. Цивилизаційна геополітика (Большие многомерные пространства) / В.А. Дергачев// Научная монография / НАН України. Інститут проблем ринку і економіко-екологічних досліджень. – Одеса: ИПРЭЭИ НАН України, 2003. – 262 с.
50. Дністрянський М.С. Геополітичні доктрини і підходи: критичний аналіз методології / М.С. Дністрянський. – Л.: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 111 с.
51. Додонов Р.О. Про Чорноморські вектори у геополітичних концепціях України і Росії/ Р.О. Додонов // Практична філософія. – 2005. - № 2. – 19-28 с.
52. Дорофеев Д.В. Зовнішньополітична стратегія США в регіоні Централь Азія: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.04 / Д.В. Дорофеев. – К., 2007. – 20 с.
53. Дударьов В.В. Зовнішня політика європейської середньої держави за умов глобалізації (на прикладі великої Британії, Польщі і України): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.04 / В.В. Дударьов. – К., 2003. – 16 с.
54. Дужий П. Хто такий Юрій Липа // Апостол новітнього українства: Спогади про Юрія Липу/ [упоряд. П. і Ю. Кіндратовичі]/ П. Дужий. – Львів: Каменяр, 2000. – 192-198 с.

- 55.Зленко А. Дипломатия и политика. Украина в процессе динамических геополитических перемен / А. Зленко: пер. с укр. А.О. Кравец. – Х.: Фолио, 2004. – 559 с.
- 56.Іщук С. Академік Степан Рудницький – основоположник національної географічної науки/ С. Іщук, Я. Олійник // Україна просторова в концепційному окресленні Степана Рудницького. Монографія. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2003. –18-24 с.
- 57.Кармазіна М.С. Ідея державності в українській політичній думці (кінець ХІХ – початок ХХ століття)/ М.С. Кармазіна. - К., 1998. – 350 с.
- 58.Каспійсько-Чорноморський регіон: умови та перспективи розвитку: Матеріали міжнародної конференції, Київ (26-28 червня 1998 року) / Центр Близькосхідних досліджень та ін./ [редкол.: С. Пирожков та ін.] – К., 1998. – 288 с.
- 59.Кіндратович П. До теми “Юрій Липа – теоретик українського націоналізму”/ П. Кіндратович // Апостол новітнього українства: Спогади про Юрія Липу/ [упоряд. П. і Ю. Кіндратовичі]/ – Львів: Каменярь, 2000. – 205-208 с.
- 60.Кіщера О. Юрій Липа і його візія майбутнього України/ О. Кіщера // Там само. –172-174 с.
- 61.Коппель Е.А. Некоторые аспекты отношений между Украиной и Ираном в сфере безопасности/ Е.А. Коппель // Україна та Іран: минуле, сьогодення і майбутнє. – К.: Ін-т міжнародних відносин, 2003. – 24-39 с.
- 62.Коппель Е.А. Україно-іранские отношения в контекстк диалога цивилизаций/ Е.А. Коппель // Там само. –126-132 с.
- 63.Коппель Е.А. Україно-іранские отношения в контексте обеспечения безопасности Персидського залива/ Е.А. Коппель // Там само. – 19-23 с.

- 64.Коппель О.А. Міжнародні системи. Світова політика. Навчальний посібник/ О.А. Коппель, О.С. Пархомчук. – К.: ФАДА ЛТД, 2001. – 224 с.
- 65.Кочубей Ю. Відповідно до “Чорноморської орієнтації”/ Ю. Кочубей // Політика і час. – 2003. - № 1. – 44-51 с.
- 66.Кочубей Ю. “Чорноморська орієнтація” – геополітична доктрина: історія і сучасність/ Ю. Кочубей // Україна-Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє. Збірник наукових праць / [упорядник Ф.П. Туранли]. – К.: “Денеб”, 2004. - 494-501 с.
- 67.Крисаченко В.С. Україна: природа і люди / В.С. Крисаченко, О. І. Мостяєв. – К.: НІСД, 2002. – 623 с.
- 68.Кудряченко А.І. Геополітичне сходження України: проблеми, сучасний стан, перспективи/ А.І. Кудряченко // Проблеми і перспективи української реформації: [кол. моногр.] / Г.В. Щокін, В.І. Куценко, М.Ф. Головатий та ін., [за заг. ред. М.Ф. Головатого, Г.В. Щокіна] – К.: МАУП, 2001. – 181-198 с.
- 69.Кудряченко А.І. Геополітика: Підруч. для студ. вищих навч. закл./ А.І. Кудряченко, Ф.М. Рудич, В.О. Храмов. – К.: МАУП, 2004. – 293 с.
- 70.Левенець Ю. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) / Ю. Левенець. – К.: Стилос, 2001. – 585 с.
- 71.Липа Ю. Бій за українську літературу / Ю. Липа. – К., 2004. – 352 с.
- 72.Липа Ю. Нотатник / Ю. Липа. – К.: Український світ, 2000. – 296 с.
- 73.Липа Ю. Панування, Труд і Лад/ Ю. Липа // Державність. – 1995. - № 2. – 3-6 с.
- 74.Липа Ю. Передмова до другого видання/ Ю. Липа // Юрій Липа: голос доби і приклад чину: Збірник наукових праць. – Львів, 2001. – 324-325 с.

- 75.Липа Ю. Призначення України / Ю. Липа// Щомісячник. – К., 1997. – 267 с.
- 76.Липа Ю. Розподіл Росії / Ю.Липа; [упоряд О. Гринів]. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 1995. – 148 с.
- 77.Липа Ю. Символ Чорного моря / Юрій Липа: голос доби і приклад чину: Збірник наукових праць/ Ю.Липа. – Львів, 2001. –315-318 с.
- 78.Липа Ю. Чорноморська доктрина/ Ю. Липа // Липа Ю. Всеукраїнська трилогія: у 2 т.; [упоряд О. Мислива, В. Яременко]// Т. 2: Чорноморська доктрина. Чорноморський простір. Розподіл Росії. – К.: МАУП, 2007. –9-160с.
- 79.Липа Ю. Чорноморський простір (атлас)/ Ю. Липа, Биковський Л. // Там само. –163-203 с.
- 80.Листування Юрія Липи // Юрій Липа: голос доби і приклад чину: Збірник наукових праць. – Львів, 2001. – 300-306 с.
81. І. Лисяк-Рудницький Історичні есе. В 2 т. / І. Лисяк-Рудницький// Том I ; пер. з англ. М. Бадіка, У. Гавришківа, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкеевої. – К.: Основи, 1994. – 554 с; Т. 2; пер. з англ. У. Гавришківа, Я. Грицака. – К.: Основи, 1994. – 573 с.
- 82.Лужицький Г. Письменник-мислитель (Спроба характеристики творчості Юрія Липи)/ Г. Лужицький // Апостол новітнього українства: Спогади про Юрія Липу; [упоряд. П. і Ю. Кіндратовичі]. – Львів: Каменяр, 2000. – 210-212 с.
- 83.Лук'янець В.С. Сучасний науковий дискурс. Оновлення методологічної культури: Монографія/ В.С. Лук'янець, О.М. Кравченко, Л.В. Озадовська // Благодійна організація Центр практичної філософії НАН України. Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди. – К., 2000. – 304 с.
- 84.Мадіссон В.В. Сучасна українська геополітика/ В.В. Мадіссон, В.А. Шахов: Навч. посібник для студ. гуманіт. спец. вищих закладів. – К.: Либідь, 2003. – 174 с.

- 85.Максименко В.И. Расширенные тезисы к дискуссии (Форум: Геостратегическое значение Средней (Центральной) Азии в международных отношениях начала XIX века)/ В.И. Максименко // Восток. – 2003. - № 3. – 65-75 с.
- 86.Масненко В.В. Исторична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX століття)/ В.В. Масненко. – К.; Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. – 440 с.
- 87.Мейзерська Т. “Призначення України” Ю. Липи: проблема державності і міфологізація історії/ Т. Мейзерська // Творчість Юрія Липи в культурно-історичному контексті XX століття: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Одеса. (27-28 квітня 2000 року). – Одеса: Астропринт, 2000. –16- 21с.
- 88.Михальченко М.І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи/ М.І. Михальченко. – К.: Видавнича фірма “Відродження”, 2004. – 487 с.
- 89.Міжнародні відносини та зовнішня політика (1980-2000 роки): Підручник / Л.Ф. Гайдуков, В.Г. Кремінь, Л.В. Губерський та ін. – К.: Либідь, 2001. – 624 с.
- 90.Мхитарян Н. Перспективи українсько-турецьких відносин у регіональному вимірі/ Н. Мхитарян // Україна-Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє. Збірник наукових праць / [упорядник Ф.П. Туранли]. – К.: “Денеб”, 2004. - 552-556 с.
- 91.Мхитарян Н.І. Чорноморське регіональне співробітництво як геополітичний чинник міжнародних інтеграційних процесів (1990-1998 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.04./ Н.І. Мхитарян. – К., 1999. - 24 с.
- 92.Никифоров А.Р. Три проекции Крымской идеи/ А.Р. Никифоров, А.В. Мальгин, С.Н. Киселёв. – Симферополь: Крым. Архив, 1995. – 80 с.

- 93.Оришич Т. Природно-географічний підхід в українознавчих дослідженнях С. Рудницького/ Т. Оришич // Україна просторова в концепційному окресленні Степана Рудницького. Монографія. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2003. – 32-40 с.
- 94.Петюр Р.К. Регіон Близького і Середнього Сходу в зовнішній політиці України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.04./ Р.К. Петюр. – К., 2007. - 20 с.
- 95.“Південний вектор” євроінтеграційної стратегії України. Збірка статей. - К.: ГО “Севастопольський форум”, 2006. – 204 с.
- 96.План дій Україна – Європейський союз на 2005-2007 роки // Україна на шляху до Європи / Упоряд. В.І. Шкляр, А.В. Юричко. – К.: Етнос, 2006. – 426-469 с.
- 97.Погляд на безпеку України у контексті сучасної геополітики: аспекти державного управління / М.І. Шапура, І.В. Романов, В.Ф. Саганюк, І.В. Вещицький та ін.; Національний науково-дослідний центр оборонних технологій і воєнної безпеки України. – К.: ННДЦ ОТ і ВБ України, 2006. – 257 с.
- 98.Політична географія і геополітика: Навч. посібник / Б.П. Яценко, В.І. Стафійчук, Ю.С. Брайчевський та ін.; за ред. Б.П. Яценка. – К.: Либідь, 2007. – 255 с.
- 99.Політологія / Ф.М. Кирилюк, М.І. Обушний, М.І. Хилько та ін.; за ред. Ф.М. Кирилюка. – К.: Здоров'я, 2004. – 776 с.
100. Потульницький В.А. Історія української політології (концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці)/ В.А. Потульницький. – К.: Либідь, 1992. – 232 с.
101. Потульницький В.А.Теорія української політології. Курс лекцій/ В.А. Потульницький. – К.: Либідь, 1993. – 192 с.
102. Прейгер Д.К. Украинско-иранское сотрудничество по развитию транспортных коммуникаций как фактор стабильности в Каспийско-Черноморском регионе/ Д.К. Прейгер // Україна та Іран: минуле,

- сьогодення і майбутнє. – К.: Ін-т міжнародних відносин, 2003. – 12-18 с.
103. Радько П.Г. Національні традиції державотворення в українській історіософії та політичній літературі XIX-XX століть: концепції, ідеї, реалії/ П.Г. Радько. – К.: Ін-т археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України, 1999. – 388 с.
104. Рубай І. Микола Хвильовий і Юрій Липа – борці проти комплексу меншовартісності нації/ І. Рубай // Апостол новітнього українства: Спогади про Юрія Липу; [упоряд. П. і Ю. Кіндратовичі]. – Львів: Каменяр, 2000. – 186-190 с.
105. Руденко В.П. Професор Антін Синявський – подвижник української географії/ В.П. Руденко. – К.: Видавничий Дім “КМ Academia”, 1996. – 404 с.
106. Рудницький С.Л. Галичина та Соборна Україна/ С.Л. Рудницький // Чому ми хочемо самостійної України ? / [Упор., передмова О.І. Шаблія]. – Львів: Світ, 1994. – 350-411 с.
107. Рудницький С.Л. До основ українського націоналізму/ С.Л. Рудницький // Там само. – 272-348 с.
108. Рудницький С. Звернення до Укрголовинауки щодо створення українського географічного інституту/ С. Рудницький // Україна просторова в концепційному окресленні Степана Рудницького. Монографія. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2003. – 236-245 с.
109. Рудницький С. Коротка географія України/ С. Рудницький. – К., 1910. – 152 с.
110. Рудницький С.Л. Огляд національної території України/ С.Л. Рудницький // Чому ми хочемо самостійної України ? / [Упор., передмова О.І. Шаблія]. – Львів: Світ, 1994. – 210-270 с.
111. Рудницький С. Про становище історичної географії в системі сучасного землезнання/ С. Рудницький // Записки історично-

- філологічного відділу / За гол. редагуванням Акад. А. Кримського. – Кн. XIII-XIV (1927). – К., 1927. – 345-356 с.
112. Рудницький С.Л. Українська справа зі становища політичної географії/ С.Л. Рудницький // Чому ми хочемо самостійної України ? / [Упор., передмова О.І. Шаблія]. – Львів: Світ, 1994. – 94-208 с.
113. Рудницький С.Л. Чому ми хочемо самостійної України ?/ С.Л. Рудницький // Чому ми хочемо самостійної України ? / Там само. – 36-92 с.
114. Салтовський О.І. Ідея української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку ХХ сторіччя): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. політ. наук: спец. 23.00.01 / О.І. Салтовський. – К., 2003. – 36 с.
115. Салтовський О.І. Степан Рудницький - теоретик української геополітики/ О.І. Салтовський // Політологічний вісник. – К., 1995. - № 5. – 166-172 с.
116. Сергійчук В. Творча спадщина Михайла Грушевського як основа для розвитку сучасного українознавства/ В. Сергійчук // Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. – К., 2002. – 4-9 с.
117. Сергійчук В. Українознавчі аспекти наукової діяльності Степана Рудницького та їх актуальність для сьогодення/ В. Сергійчук // Україна просторова в концепційному окресленні Степана Рудницького. Монографія. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2003. – 10-18 с.
118. Синергетическая парадигма. Человек и общество в условиях нестабильности. – М.: Прогресс-Традиция, 2003. – 584 с.
119. Синявський А. Україна і Близький Схід у світлі геополітики (проблема торговельних зв'язків)/ А. Синявський. – Харків: ВУНАС, 1927. – 22 с.

120. Смирнов І. Україна та Туреччина в системі міжнародних транспортних коридорів/ І. Смирнов // Україна-Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє. Збірник наукових праць / Упорядник Ф.П. Туранли. – К.: “Денеб”, 2004. - 566-571 с.
121. Соболев А.А. Україна в європейському воєнно-політичному вимірі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.04./ А.А. Соболев. – К., 2004. – 19 с.
122. Соціально-економічна географія України: Навч. посібник / За ред. проф. Шаблія. Вид. друге, перероб. і доп. – Львів: Світ, 2000. – 680 с.
123. Стратегії розвитку України: теорія і практика / За ред. О.С. Власика. – К.: НІСД, 2002. – 864 с.
124. Стратегічні інтереси України в країнах чорноморського регіону та проблеми національної безпеки / Б.О. Парахонський та ін.: Монографія. – К.: НІСД, 2001. – 134 с.
125. Стратегія національної безпеки України. Указ Президента України від 12 лютого 2007 року № 105/2007 // Стратегічна панорама. – 2007. - № 1. – С. 3-13.
126. Талько Т. Філософсько-культурологічні та антропологічні підвалини політичної географії Степана Рудницького/ Т. Талько // Україна просторова в концепційному окресленні Степана Рудницького. Монографія. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2003. – С. 88-96.
127. Тельвак В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець ХІХ – початок ХХ століття) / В. Тельвак. – Нью-Йорк-Дрогобич, 2002. – 236 с.
128. Тер Ф. Україна на ментальній карті Європи/ Ф. Тер // Критика. – 2005. – Ч. 9. – С. 5-8.

129. Ткаченко І.В. Політологічні аспекти міжцивілізаційних процесів в Центральній Азії: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.04./ І.В. Ткаченко. – К., 2005. – 16 с.
130. Томашівський С. Історія України: старинні і середні віки/ С. Томашівський. – Мюнхен, 1948. – 134 с.
131. Турчин Я.Б. Суспільно-політичні погляди та державотворчі ідеали С. Шелухіна: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.01/ Я.Б. Турчин. – Л., 2005. – 19 с.
132. Україна в постбіполярній системі міжнародних відносин: Аналіт. доп. / В.А. Манжола та ін. (підгот.); Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Інститут міжнародних відносин. Кафедра міжнародних відносин та зовнішньоекономічної політики. – К., 2006. – 66 с.
133. Україна в процесах міжнародної інтеграції / За ред. В.Р. Сіденка. – Х.: Вид-во “Форт”, 2003. – 280 с.
134. Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти / Ф.М. Рудич, Р.В. Балабан, О.П. Дергачов та ін., МАУП, Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К.: МАУП, 2002. – 488 с.
135. Україна 2000 і далі: геополітичні пріоритети та стратегії розвитку / О.М. Гончаренко, Б.О. Парахонський, Е.М. Лисицин та ін.; Національний інститут стратегічних досліджень, Національний інститут українсько-російських відносин. – К.: Стилос, 1999. – 192 с.
136. Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси: В 3-х т. Том 3. Новітній український державотворчий процес / В.А. Смолій (відп. ред.); НАН України, Ін-т історії України. – К.: Наукова думка, 2004. – 326 с.
137. Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки / А.С. Гальчинський (ред.): Національний ін-т стратегічних досліджень. – К.: НІСД, 2004. – 328 с.

138. Україна та Росія в системі міжнародних відносин: стратегічна перспектива / М.П. Білоблочкий, О.С. Бодрук, Л.М. Глебов та ін.; С.І. Пирожков (заг. ред.); РНБО України, Національний ін-т проблем міжнародної безпеки. – К.: НІПМБ, 2001. – 623 с.
139. Україна: утвердження незалежної держави (1991-2001) / Під ред. В.М. Литвина. – К., Видавничий дім “Альтернативи”, 2001. – 704 с.
140. Украинская государственность в XX веке. Историко-политологический анализ / В. Адамский, Б. Андресюк, О. Белый и др.; А Дергачёв (рук. авт. коллектива). – К.: Політична думка, 1996. – 436 с.
141. Фаренік С.А. Логіка і методологія наукового дослідження/ С.А. Фаренік// Наук.-метод. Посібник. – К.: Вид-во УАДУ, 2000. – 340 с.
142. Федака С. Историко-етнографічний фактор у сучасній геостратегії України / С. Федака// Україна на перехресті геополітичних інтересів: актуальні аспекти проблеми. Матеріали міжнародної наукової конференції (м. Ужгород, 5-6 грудня, 2006 року) / Відп. ред. І.В. Артьомов. – Ужгород: ЗакДУ, Ліра, 2007. – 58-66 с.
143. Федуняк С.Г. Європейські виміри безпеки на пострадянському просторі. Формування інтегрованої системи безпеки Заходу і нових незалежних держав / С.Г. Федуняк. – Чернівці: Рута, 2005. – 336 с.
144. Федуняк С.Г. Політичний вимір системи безпеки євроатлантичного простору і нових незалежних держав: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. політ. наук: спец. 23.00.04/ С.Г. Федуняк. – К., 2006. – 36 с.
145. Хилько М. Питання геополітичного призначення України у працях академіка С. Рудницького/ М. Хилько // Україна просторова в концепційному окресленні Степана Рудницького. Монографія. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2003. – 97-106 с.

146. Хилько М.М. Філософсько-світоглядні підвалини української геополітичної думки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 09.00.12 / М.М. Хилько. – К., 2004. – 16 с.
147. Цивилизационные модели современности и их исторические корни / Ю.Н. Пахомов, С.Б. Крымский, Ю.В. Павленко и др. под ред. Ю.Н. Пахомова. – К.: Наукова думка, 2002. – 632 с.
148. Чекаленко Л.Д. Зовнішня політика і безпека України / Л.Д. Чекаленко//. Людина – Суспільство – Держава – Міжнародні структури: Монографія / Рада національної безпеки і оборони України. Національний ін-т проблем міжнародної безпеки: За заг. ред. С.І. Пиріжкова. – К.: НІПМБ, 2004. – 352 с.
149. Шаблій О.І. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії / О.І. Шаблій. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2001. – 744 с.
150. Шелухін С. Звідкіля походить Русь. Теорія кельтського походження Київської Русі з Франції / С. Шелухін. – Прага, 1929. – 128 с.
151. Шишкіна В.О. Українсько-турецьке співробітництво як фактор регіональної безпеки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.04 / В.О. Шишкіна. – К., 2006. – 20 с.
152. Шляхтун П.П. Політологія (Теорія та історія політичної науки): Підручник/ П.П. Шляхтун. – К.: Либідь, 2002. – 576 с.
153. Шмаленко Ю.І. Геополітичні пріоритети України в сучасному світі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.04 / Ю.І. Шмаленко. – Одеса, 2002. – 19 с.
154. Шульга М.А. Михайло Грушевський про культурно-історичні витоки українських поведінкових типів/ М.А. Шульга // Поведінкові типи в українському соціокультурному середовищі: історичний досвід та аналіз тенденцій: Зб. наук. пр. за результатами міжнар.

наук. конф. – К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2007. – 172-176 с.

155. Шульга М.А. Проблема української єдності у вітчизняній суспільно-політичній думці першої половини ХХ століття/ М.А. Шульга // Практична філософія. – 2008. - № 1. – 199-204 с.
156. Шульга М.А. Російський дискурс геополітики: Монографія/ М.А. Шульга. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2006. – 524 с.
157. Шульга М.А. Сучасні російські геополітичні концепції: витоки, засади, еволюція: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. політ. наук: спец.23.00.01 / М.А. Шульга. – К., 2006. – 36 с.
158. Щербак Ю. Україна: виклик і вибір. Перспективи України в глобалізованому світі ХХІ століття/ Ю. Щербак. – К.: Дух і Літера, 2003. – 578 с.
159. Янчук О. Український Чорноморський інститут: історія і діяльність (1940-1946)/ О. Янчук // Юрій Липа: голос доби і приклад чину: Збірник наукових праць. – Львів, 2001. – 278-288 с.